

19 AUG 2011

24 JAN 2006

9(47.925)
179
U-15

Ա.Մ. ՀԱՄԱՌՕՏՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Յ Ա Ջ Գ Ի Ի

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Երկասիրուրիւն

Գ Է Ո Ր Գ Ա Յ Ա Ր Ո Վ Ե Ա Ն Ց .

Աչքից հեռացած, մտքից մոռացած,
իրանք անկեղու, աշխարհս անիրաւ,
Որ Հայոց աղօղիցն անթիւ ու անբաւ
Էսպէս յայժմ որդիք խնց՝ Կյտացաւ

(Հասանքամբ Յանճանակ. Էր. 274)

Վ. Էրրի Հայ. Խ. Ա. Բոլշեւոն:

Տ Փ Խ Ի Ս

Ի Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ի Հ Ա Մ Բ Ա Ր Ջ Ո Ւ Մ Ա Յ Է Ն Ֆ Ի Ա Ճ Ե Ա Ն Ց Ե Ի Ը Ն Կ .

1869

- .01. 2013

ԻՒՐ ԳՈՐՈՎԱԳՈՒԹ

ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ՄՕՐԸ

ԵՂԻՍԱՐԷԹ ԱՐՈՎԵԱ ՆՅԻՆ

ԵՐԱԽՏԱԳԷՏ ՄԲՏՈՎ

ՆՈՒԻՐՈՒՄԷ

ՅՄ-ՅԿԵ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ

Дозволено Цензурою. Тифлисъ. 4-го Февраля 1869 года.

3476-49

ՅՄՈՍՋԱԲԱՆ.

Ամեն լուսաւորեալ ազգերի մէջ պատմական գիտութեանց ուսումն, իբրև ամենակարևորը մարդկային սեռի լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան համար, ամեն փոքր 'իշատէ բարեկարգ դըպրոցների մէջ ընդունած է: Եւ այս յիրաւի այսպէս էլ է. որովհետև նա է հայելի, որի մէջ մարդկութիւնը կարող է ճշդութեամբ տեսնել, թէ՛ իր կատարելութիւնքը և թէ՛ իր թերութիւնքը, որով աւելի մօտենում է անձնաձանաչութեան, որ նորակեանքի մէջ ամենից հարկաւորն է: Ընդհանուր պատմական գիտութիւնքը ընդհանուր մարդկութեան համար այս նշանակութիւնը ունին: Բայց իւրաքանչիւր ազգ, իբրև մասն մարդկութեան, ունի և իւր առանձնական յատկութիւնները, ուստի և իւրաքանչիւր ազգ, իրան լաւ ճանաչելու համար, անշուշտ հարկաւորութիւն ունի իւր պատմութիւնք մանրամասնաբար ուսանելու, որովհետև նորա մէջ իւր առանձնական կատարելութիւնքը և թերութիւնքը տեսնելով, ճշդութեամբ կը ձանաչէ իրան և այն-

պէս միջոց կունենայ իւր ապագան բարեկարգելու :

Այս աչքի առաջ ունենալով, հարկ համարեցի տպագրելու իմ անյայտացեալ եղբօրս — Գէորգայ Աբովեանց — « Հայոց պատմութեան համառօտութիւնը », իբրև ձեռնարկ, որոյ հարկաւորութիւնը շատ զգալի է մեր ազգային դպրոցներումը : Կը յուսանք, որ ներողամիտ աչքով կընային մեր բանասէրները այս երկասիրութեան վերայ, որովհետև սորա աշխատասիրողը զեռ ևս չէր մշակած իր գործը, ինչպէս հարկն է, և անյայտացաւ կիսատ թողնելով իւր ցանկալի ձեռնարկութիւնը : Իսկ ես, թէ՛ յաւերժացնելու համար նորա յիշատակը և թէ՛ մինոր միջոց աւելացնելու համար մեր բանասէրներէ ձեռքին այս առարկայի մշակութիւնը առաջ տանելու համար, որոշեցի ՚իլոյս ընծայելու այս աշխատասիրութիւնը, ՚ի նպատտ ուսանող երիտասարդաց :

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ԱԲՈՎԵԱՆՑ .

՚ի 19-է ցունիսի 1869

Տփլիս

Յ Ա Ն Կ

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն,
 նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի
 և շրջանի գլխաւոր նիւթը: . . . Ա.—Է:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

	Երէս:
Հին Հայաստանի սահմանը	1
Հայաստանի լեռները	2
Հայաստանի գետերը	4
Հայաստանի լճերը	6

ՄԵԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1 Բարձր Հայք	7
2 Զորորդ Հայք կամ Մովսայ աշխարհ	8
3 Աղձնիք կամ Աղձնեայ աշխարհ	—
4 Տուրուբերան աշխարհ	9
5 Մսկը կամ Մսկայ աշխարհ	—
6 Կորճէք կամ Կորզուայ աշխարհ	—
7 Պարսկահայք	10

8	Վասպուրական աշխարհ	—
9	Սիւնիք կամ Սիսական	—
10	Ուտի կամ Ուտէացոց աշխարհ	11
11	Փայտակարան աշխարհ	—
12	Արցախ կամ Փոքր Սիւնիք	—
13	Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ	—
14	Տայք կամ Տայոց աշխարհ	12
15	Այրարատեան աշխարհ	—
	Փոքր Հայք	43
	Միջագետք Հայոց	14
	Կիլիկիա	15
	Հայաստանի և Հայոց յատկութիւնքը	16
	Հայաստանի յիշուած կենդանիքը	18
	Հայաստանի դադանները և թռչունները	19
	Հայաստանի Հանքերը	—
	Հայաստանի նախկին ընակիրքը և նոցա կրօնը	20

ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ դալուստը ի Հայաստան և նորա սլատե- րազմը Բէլի դէմ	22
Հայոց նահապետների դադթականութիւնը և նո- ցա աշխարհաշինութիւնները 21—19-դ դարը	26
Արամ 18-դ դարումը	31
Արայ գեղեցկէն մինչև Պարոյր թաղաւորը կամ մինչև 600 թիւը Քրիստոսից առաջ	33
Հայոց թագաւորները Մարաց ժամանակները	

կամ 610—535 թիւը Քրիստոսից առաջ	37
Տիգրան առաջին	38
530—330 թիւը. ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից թագաւորութեան նահանգ դարձաւ . .	42
Հայոց—Հեթանոսական կրօնը	44
Հայոց դիւանօր չաստուածները	46
Հայաստանը 330—150 թիւը Քրիստոսից առաջ.	48

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.

Շրջան երկրորդ.

Արշակունի վաղարշակ թագաւորը 150 թու- կանին Քրիստոսից առաջ	52
վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը. կարգադրութիւնները	59
— Արշակ առաջին 124 թուականին	62
Տիգրան երկրորդ 86—36 թուականին Քրիս- տոսից առաջ	65
Միհրդատայ երկրորդ պատերազմը Հայոց օգ- նութեամբն	68
Արտաւազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից առաջ	73
34 թուականիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 80 թու- ականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենադրաց. Արտաշէս Բ. 80—135 թիւը Քրիստոսից յետոյ.	75
Արտաւազդ 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ	87
Տիրան 135—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ	—

Տիրրան Գ. 156—195 թիւը	88
Վաղարշ 195—210 թիւը	—
Խոսրով 210—253 թիւը	89
Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորու- թեան սկիզբը	92
Հայոց քաղաքականութեան նոր հանդամանք- ները. Աղկունեաց Աղուկ իշխանի ապստամբութիւնը, Ակիւթացոց զէմ պատերազմը և զօրավարութեան բաժանումն	94
Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառը .	97
Հայոց կատարեալ դարձը ի Քրիստոնէութիւն. Լուսաւորչայ մանկութիւնը, նորա տանջանքները, Տրդատայ հրովարտակները ընդզէմ Քրիստոնէից, Հը- ռիփսիմնանք և Աստուծոյ հարուածը	98
Լուսաւորչայ կէն խորվիրապից, հարուածելոց բժըշ- կութիւնը, քարոզութիւնը, մեհենաց քանդումն, լուսա- ւորչայ ձեռնադրութիւնը, նորա կարգադրութիւնները և Հայաստանի երկու ամենամեծ երախտաւորաց մահը .	100
Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը, նոցա յարարերութիւնը զէպի նախարարները և հարեան երկու պետութիւնները	104
Խոսրով Բ. Մանատրուկ և Բակուր ապստամ- բեակները, մէկը Փայտակարան և միւսն Աղձնիք. Կոստանդինոս կայսեր մօտ հրեշտակադնացութիւնը. Անտիոքայ գալուստը, չորս զօրավարութեան նորոգու- թիւնը, Մանաճիհրի եղեռնադործութիւնը, Ակիւթա- ցոց արշաւանքը, Օշականի ճակատը, Տիրան Բ. և նո- րա անիրաւութիւնները 343—364 թուականը . . .	107

Արշակ երկրորդ 364—382 թիւը	111
Պապ 382—388 թիւը	116
Վարազդատ 391—394 թիւը	119
Արշակ երրորդ. Վաղարշակ երկրորդ. Խոսրով երրորդ 394—399	120
Խոսրով Գ. միայն թագաւորում է երկու բաժնի վերայ մինչև 400 թիւը	122
Վաւաճապուհ 401—421 թիւը	123
Խոսրով Գ. միւս անգամ թագաւորում է և յե- տոյ Շապուհ Յաղկերտի սրդին մինչև 427 թիւը . .	126
Արտաշէս Գ. 427—433 թիւը. Արշակունեաց թագաւորութեան և Լուսաւորչայ տան Հայրապետու- թեան վերջը	127
Հինգերորդ դարու առաջին կիսի Հայոց աշ- խարհի հանդամանքները	131
Յաղկերա Բ-ի յաջողութիւնները, նորա զիտաւո- րութիւնը Քրիստոնէական հաւատի մասին. Ատո- մանց նահատակութիւնը, Գենչապուհ ի Հայաստան. Զրադաշտական նամակը. պատասխանը. նախարարաց կոչումն. բանտարկութիւն, առ երես ուրացութիւն. գարձ. Վասակ սրտանց ուրացեալ. ուխտապահ նա- խարարաց յաղթութիւնը 440—450 թիւը	135
Հայոց գեապանութիւնը առ կայսրն. Պարսից յարձակմունքն Աղուանից վերայ. Հայոց օգնութիւնը. Վասակայ ուխտանենդութիւնը. Վարդանայ գարձն և Այրարատայ զբաւելը 451 թուին. պատերազմի պատ- րաստութիւնները. Տիգրոնի զբան նենդութիւնները. Պարսից զօրքի գալն. Առանձար. Աւարայրի ճակատը և նահատակութիւն Վարդանանց	139

Հայոց խռովութեան սաստկանալը. Յազկերտը միտքը փոխում է. Ատրորմիզդ մարզպան. Ղևոնդեանք կալանաւորւում են նախարարները բողոքում են. վասակը դատապարտւում է. նախարարաց կալանաւորութիւնը. Ղևոնդեանց նահատակութիւնը և նախարարաց դարձը 451—461 թիւը 145

Տիզբոնի դրան խորամանկ քաղաքականութիւնը. Վիւտ կաթողիկոսը. վահան Մամիկոնեան. ուխտապահութիւնը. Յովնան Մանղակունի կաթողիկոսը. Պարտիկէ հալածեալք. Ատրվչնասպը. Արկորի. Ատրնեբսէհ. Ներսէհապատ. Միհրան. Զարմիր Հաղարավուխտ. Շապուհ մարզպան, վահան զիւցաղն և նորա արտաքոյ կարգի քաջութիւնները. Պարսից դրան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը. վաղարշ. Նիխոր. դաշն խաղաղութեան և վահան մարզպան 161—485 թիւը 149

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հանգամանքները. Պարսից հալածանաց մեղմութիւնները. Յունաց քաղաքական ներգործութիւնները և նոցա կրօնական ատելութեան սկիզբը. Բարգէն կաթողիկոսը և վաղարշապատու ժողովը 159

ՍԱՐՁՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը .

Հինգերորդ դարի վերջերիցը մինչև Խոթներորդի սկիզբները 163

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱՐՑԻՈՅ ԱՐՇԱՒԱՆԱՅ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.

ԿԱՄ

631.—693 թիւը 168

ՈՍՏԻԿԱՆԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.

Եօթներորդ դարու վերջերից մինչև իններորդ
դարու կէսը 171

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ
Շրջան երրորդ.

Բազրատունեաց թաղաւորութեան կանգման և
անկման նկարագիրը 180

Աշոտ Ա. 856—889 թիւը 184

Սմբատ Ա. 889—914 թիւը 188

Աշոտ Բ. Նրկաթ 915—928 թիւը 194

Աբաս 928—951 թիւը 200

Աշոտ Գ. Ողորմած 952—977 թիւը 202

Սմբատ Բ. 977—990 թիւը 204

Գաղիկ Ա. 990—1020 թիւը 205

Տովհաննէս Սմբատ 1020—1040 թիւը 207

Գաղիկ Բ. 1040—1045 թիւը 211

Տասն և մէկ դարու կիսերիցը մինչև այն դա-
րու վերջերը 214

Ռուբինեանց ժամանակուայ նկարագրութիւնը . 218

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՑԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԻՍՆԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ.

1080—1123 թիւը :

Ռուբէն Ա մինչև 1095. Կոստանդին Ա մինչև	
1100 և Թորոս Ա մինչև 1123 թիւը	224
Լևոն Ա 1123—1141 թիւը	228
Թորոս Բ 1145—1168 թիւը	230
Մլին՝ Թորոս Բ-ի եղբայր 1168—1174 թիւը .	234
Ռուբէն Բ 1174—1185 թիւը	236
Լևոն Բ 1186—1219 թիւը	237
Լևոնի մահից յետոյ ծագաց չխթութիւնները	
1219—1226 թիւը	244
Հեթում Ա 1226—1270 թիւը	245
Լևոն Գ 1270—1289 թիւը	249
Հեթում Բ-ի ժամանակները 1289—1307 թիւը.	253
Օշինը 1308—1320 թիւը և նորա որդի Լևոն Ե	
1320—1342 թիւը	258
Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորութիւնը. Կոստանդին Գ և Գուխտոն և Առաջինը 1342	
—1343 թիւը, երկրորդ 1343—1345 թիւը	265
Կոստանդին Գ 1345—1362 թիւը	267
Կիլիկիայի խղճալի վիճակը 1362—1365 թիւը.	
Լևոն Զ 1365-ին, նորա գերութիւնը 1374 թուին.	
Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումն և Լևոնի	
մահն 1393 թուին	269

Հայոց պատմութեան մեծամեծ դարերն, նոցա շրջաններն և իւրաքանչիւր դարի և շրջանի գլխաւոր նիւթը:

Ա.

Առաջին կամ հին դար ասվում է Հայոց տէրութեան սկզբնաւորութիւնից մինչև Արշակունեաց հարստութեան անկումն, կամ 2200 թուիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 430 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

Բ.

Միջին դար ասվում է Արշակունեաց հարստութեան վերջանալուց յետոյ մինչև Ռուբինեանց հարստութեան անկումն կամ 430 թուիցն մինչև 1400 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

Գ.

Նոր դար ասվում է Ռուբինեանց հարստութեան անկումիցն մինչև մեր օրերը, կամ 1400 թուիցն մինչև ներկայ ժամանակս:

I.

Հին դարումը Հայերը հեթանոս են, Հայոց տե-
րութիւնը հիմնվում է, շէնանում է, կարգաւոր-
վում է, զօրեղանում է և պատերազմական մեծ փառ-
քեր է ժառանգում:

Այս դարը ունի մէկ քանի շրջաններ:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումը Հայաստանը կառավար-
վում է Հայկազանց հարստութիւնից. նահապետա-
ներն զարդարում են Հայաստանը զանազան շինու-
թեամբ, հիմնվում են նահապետական փոքր տուններն,
ամէն մէկն իւր կալուածքն և իւր ոստանն ունե-
նալով. այս միջոցումն նմանապէս որ Հայոց մեծ
նահապետներից մէկն ընդունում է թագաւորական
տիտղոս և թագ: Այս միջոցն տեւում է Հայկիցն
մինչև Վահէի մահն, կամ 2200 թուիցն մինչև
330 թիւն Քրիստոսից առաջ:

ԵՐԿՐՈՐԳԻ շրջանումն Հայերը զրկվում են ի-
րանց օրինաւոր թագաւորներիցն, ընկնում են Մա-
կեդոնացի Աղէքսանդրի ձեռի տակն, յետոյ Սելև-
կացւոց. բայց ազատութեան հողին լինելով Հայոց
մէջ, անդադար ոտի են կանգնում և Հայերիցն թա-
գաւոր ընտրում զանազան տեղ: Այս միջոցն դա-
լիս է Վահէի մահիցն մինչև Արշակունեաց հարս-
տութեան Հայոց զահի վերայ բազմին, կամ 330—
150 թուականը Քրիստոսից առաջ:

ԵՐՐՈՐԿ շրջանումն Արշակունիքն սկսում են
 Հայաստանին տիրել, նահապետական կարգն և կա-
 ուավարութիւնը մեծ փոփոխութեան տակ ձգել.
 նահապետութեան աւերակների վերայ դուրս են գալի
 նախարարներն իրանց գոռոզութեամբն: Հայերի զէնքը
 գողացնում է շրջակայ ազգերին. Հայերը քաջու-
 թեամբ պատերազմում են Հռովմայեցւոց, Պարսից,
 Սկիւթական և այլ ազգաց հետ: Հայաստանը իր ամե-
 նամեծ ընդարձակութեան և փառքին է հասնում: Այս
 միջոցն տևում է մինչև պարսկական Արշակունեաց հա-
 րստութեան անկումն ՚ի Պարսկաստան, կամ 150 թու-
 իցն Քրիստոսից առաջ մինչև 230 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

ՉՈՐՐՈՐԿ շրջանումն Արշակունի թագաւորներն,
 թոյլ և կնատ, տանն են նստած. Սասանեանց տունը,
 նրանց հետ թշնամացած, կամենում է նրանց էլ
 կործանել, ինչպէս Պարսկաստանումն արաւ: Հայոց
 նախարարները Պարսիկներիցն զրդուած ընդդիմա-
 նում են իրանց թագաւորներին, կամենում են իրանց
 իշխանութիւնը ընդարձակել և անդլուխ լինել, և
 վերջապէս վախճան են տալիս Հայաստանի Արշա-
 կունի հարստութեանը: Այլ այս միջոցումն քրիս-
 տոնէական կրօնի լոյսն սկսվում է տարածվել Հայոց
 մէջ, և նոցա մէջ նոր կեանք և հոգի է ծնում:
 Հայկական տառերն և գրութիւնը ծնում է և ծաղ-
 կում է բաղմահմուտ հոգեւորականաց ձեռամբն: Այս

միջոցն դալիս է 230 թուիցն մինչև 430 թիւն-
կամ մինչև Հայկական Արշակունի գահի կործանելն:

II.

Միջին դարումն և արդէն նորա սկիզբներիցն Հայերը քրիստոնեայ են. այն ինչ մարմնաւոր իշխանութեան կապերը քակվում են, հոգևորը օր քան զօր զօրեղանում է, հաստատվում է ազգային եկեղեցին և Հայոց բոլոր սլոբ ջանք է անում այն եկեղեցին հաստատ պահել, նորա հետ պահպանվում է և Հայոց ազգութիւնը. մաքստում են այդ պատճառաւ Պարսից, Յունաց, Արաբացւոց և այլոց դէմ: Թշնամիքն զօրեղանում են, Հայերը վերջին ջանքն ՚ի գործ են դնում իրանց երկրումը պաշտպանել իրանց եկեղեցին, ազգութիւնը և նորա հետ կապուած սովորութիւնները, ոչինչ չեն կարողանում ազդել, սկսում է գաղթականութիւնը: Միջին դարն ունի մէկ քանի շրջաններ:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումն Պարսիկներն Հայոց թագն զրաւելով՝ կամենում են բառնալ և կրօնը, կրակապաշտութիւնը Հայաստան մտցնելով՝ Հայերին կամենում են իրանց հետ խառնել, Հայերն ընդդիմանում են և եկեղեցին հաստատ է մնում. նոյն միջոցին Յոյներն էլ (թէ և ոչ այնքան սաստիկ ինչպէս Պարսիկներն,) կամենում են մեր ազգային եկեղեցին և սովորութիւններն նորաձևութեանց ներ-

քոյ ձգել: Այս միջոցն գրաւում է Արշակունեաց անկումնից մինչև Արարացւոց երևիլը, կամ 430 թուիցն մինչև 630 թիւն Քրիստոսից յետոյ:

ԵՐԿՐՈՐԿ շրջանումն Յոյներն աշխատում են յոլոր շայաստանը գրաւել, բայց նոցա կրօն. . աւելի շտապեցնում է Արարացւոց տիրապետութիւնը որ նախարարական դասուն մեծ հարուածներ է ստալի, նոցա անկասութիւնը զսպելու և շայոց երկիրն անմիջապէս ձեռք ձգելու համար: Այս միջոցն գրաւում է Արարացւոց երևելուցն մինչև Բագրատունեաց հարստութեան ծագումն կամ 630 — 860 թիւը:

ԵՐՐՈՐԿ շրջանումն Հայերի արտաքին հանգամանքներն բարելաւանալով՝ յառաջանում են մէկ քանի թագաւորական հարստութիւններն. — Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Կարուց, Սիւնեաց, Լոռու ևայլն: Հայաստանը շէնանում է, վանքերը շատանում, գրութիւնը ծաղկում, դպրոցները աւելանում են. բայց երևում են Սելջուկեան կամ Տուգրիլեան թուրքերը: Յոյները խաղաղք են դառնում մանր մունր թագաւորներին: Յոյների կր. . . . և . . . մէկ կողմից Սելջուկեանց սուրը միւս կողմից քակում են հայկական իշխանութիւնները: Այս միջոցն գրաւում է 860-ից մինչև 1050 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

ՉՈՐՐՈՐԿ շրջանումն Հայերն միանգամայն ձա-

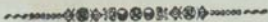
րակաուր սկսում են թողնել իրանց արխնով ներ-
 կած և պահպանուած աշխարհը . սկսում է Հայաս-
 տանի թուամբերը պատառուիլ և Հայոց մեծ տղը
 տարագրուիլ . վրէժխնդրութեան և ազատութեան
 ոգին Հայերիցը շատերին ճաւրոսի անառիկ լեառ-
 ների վերայ է կանչում : Հիմնվում է Ռուբինեան
 հաստութիւնը . գալիս են խաչակիրք . Հայերը թե
 են առնում և նուաճում են բոլոր Ալիլիկիան և Փոքր
 Հայաստանի հարաւը . Մեծն Հայաստանի հարաւը
 անդորրանում է Արաց հայկազն զօրավարաց ձե-
 ուամբն : Անկարգութիւնքը շատ տեղ վերանում են,
 վանքերն գիտնական միաբանութեամբք զարդարվում
 են, արևելեան վտանգեալ քրիստոնէութիւնը ոգի է
 առնում (Ներսէս Շնորհալի, Ամբրոնացի, Աարդան
 և այլն) Յոյներն վերջին ջանքն 'ի դործ են գնում
 : Մողոլք Հայոց
 դաշնակիրք, յաղթութիւնք, վտանգների ներկայու-
 թիւն . խաչակրութիւնը հովանում է . Մամելուկք՝
 արևելեան քրիստոնէայ թագաւորութեան թշնա-
 միր : Պատերը օդնութիւն տալու փոխարէն հաւա-
 տափոխութիւն են պահանջում . կրօնական երկ-
 պասակութիւնները կեղեքում են Հայերին . Մողոլ-
 ները մահամտականութիւն են ընդունում . Մամե-
 լուկների հարուածը : Այս միջոցն զրաւում է 1000-ից
 մինչև մօտ 1400 թուականը :

III

Այս շրջանը բովանդակում է իր մեջ ժամանակի միջոցը՝ Ռուբինեանց Արիևիկիական տէրութեան անկումնից մինչև մեր օրերը: Այս շրջանը ամենից թշուառն է մեր ազգի համար, որնոր սկսում է թողնել իւր հայրենիքը և ցրուել ամեն տեղ ու դադթականութիւնք կազմել, որոնցից մի քանիսը ժամանակի և հանգամանքների կլանող զօրութիւնից անհետանում են և միւսները փոքր առ փոքր ծաղկում են և աւելի բարեյաջող ապագայի յոյսեր են ստանում:

ԱԾԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՑԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԸ

Հին Հայաստանի սահմանը հիւսիսիցն էին՝ Եգիպտոսի աշխարհը, վրաց և Աղուանից աշխարհներն, որոնք կուր գետովն բաժանվում էին Հայաստանիցը. արևելքիցն՝ Կասպից կամ Վրկանայ ծովը և Ատրպատական աշխարհը. հարաւիցն՝ Մարք, Ասորեստան և Տօրոս լեռները, որով Հայաստանը բաժանվում էր Միջագետիցը, այսինքն այն երկիրներիցը, որոնք գտնվում են Եփրատէս և Տիգրիս գետերի մէջ տեղումը, և Ասորիքիցը: Արևմուտքիցն՝ Կասպագոյզիկայ և Փոքր Ասիա: Հայաստանի տարածութիւնը ըստ նոր աշխարհագրաց համարվում է 15,000-մղոն քառակուսի:

Հայաստանի լեառները.

Հայաստանի գլխաւոր լեառներն են՝ Մասիս, ըստ այլոց ազգաց Արարատ, Տօրոս, Կովկաս, Կորդուաց, Պարխար և Մոսկիթեան լեառները: Մասիս լեառը՝ որոյ անունը ծագվում է մեր Ամասիայ նահապետի անունից՝ ընկնում է Արարատայ նահանգի մէջ և երկու ձիւնապատ գագաթներով կանգնած է ընդարձակ դաշտի մէջը. սորա վերայ գտնվում է մէկ մեծ հրաբուխ, որ 1840-թվին իւր սարսափելի ներգործութիւնը ցոյց տուեց՝ Արկուռի գիւղը կործանելով:

Տօրոս կամ Տաւրոս (որ կ'նշանակէ ցուլ) գաւլիս է Փոքր Ասիայից և Միջերկրական ծովի արևելեան հիւսիսոյ ուղղութեամբ դէպի Վանայ կամ Բզնունեաց ծովը և դէպի Աղձնեաց նահանգը:

Կովկաս լեառը՝ որոյ անունը ծագուած է մեր Հայկ նահապետի Կովկաս եղբօր անունից: Սա ընկնում է Վրաց և Աղուանից աշխարհներիցը դէպի հիւսիս, բայց սա Հայոց լեառների կարգիցն չէ, միայն մեր աշխարհակալ թագաւորաց ժամանակը մեր տերութիւնը մինչև այդ տեղ էր հասնում:

Ստորին Կովկաս ասվում է այն լեառն, որ ընկնում է Կուր գետի սկզբներիցը դէպի հիւսիս. սա իսկ Հայոց լեռանց կարգիցն է: Կորդուաց լեռանց անունը դուրս է եկած Կորդուք անունով գաւառի անու-

նիցը, սորա գտնվում են Ասորեստանի սահմանումը
և տարածվում են մեր Պարսկահայ գաւառիցը մին-
չև Տիգրիս գետը:

Պարխար լեռները գտնվում են Տայք և Բարձր
Հայք անուամբ նահանգներումն: Մոսկիքեան անուա-
նեալ լեռները գտնվում են Մեծ Հայաստանի արև-
մտեան—Տիւսիսային կողմերը և բաժանում են
Մեծ Հայաստանը Պոնտոս և Կողքիս աշխարհներիցը:

Այս վերոյիշեալ մեծ լեռանց մօտերքումը գտը-
նըվում են և ուրիշ փոքր լեռներ, որոնք երևե-
լի են մեր ազգային պատմաբանական անցքերով:
Այսպէս են՝ Արագած լեռը, որ Հայկայ որդի Ար-
մենակայ անունովն է կոչվում և ընկնում է Մա-
սիս լեռան Տիւսիսային կողմը: Գեղամայ լեռը, որ
կոչուած է մեր Գեղամ նահապետի անունովը, ընկ-
նում է Սևանայ և Գեղամայ ծովի արևմտեան կող-
մը: Գրգուռ լեռը, որ կոչուած է Պարսից Վախ-
թանգ զօրավարի Գրգուռ որդւոյ անուամբը, ընկ-
նում է սա Վանայ կամ Բզնունեաց ծովի արևմը-
տեան կողմը: Ընձաքիարս կամ Կապուտողն լեռը
ընկնում է Վանայ ծովի հարաւային կողմը: Կղարձք
լեռները, որոնք Պարխար լեռներիցը դէպի Տիւ-
սիս են ընկնում և որոնցից սկիզբն է առնում Կուր
գետը: Մասիս լեռը համարվում է Տօրոս լեռան
մէկ ձիւղը, և ընկնում է Միջագետաց մէջ՝ Մծրին
քաղաքիցը դէպի արևմուտք: Նպատ լեռը՝ Մասի-

սից դէպի արեմուտք : Սուկաւ կամ Սուկաւէտ
կամ Ջրաբաշխ լեառը, որ կոչվում է սուրբ Սու-
քիասեանց անունովը, ընկնում է Նպատ տարիցն դէ-
պի արեմուտք : Վարագայ լեառը ընկնում է Վանայ
ճովիցը դէպի արեւելք :

Հայաստանի գետերը.

Հայաստան աշխարհը առ հասարակ երկրագն-
տի ջրաբեր երկիրներէցն մէկն է : Գլխաւոր գետերն
են՝ Եփրատ, Տիգրիս, Երասխ, ձորոխ, որոնք ինչ-
պէս Աստուածաշունչ գիրքը վկայում է, դրախտիցն
են դուրս գալի, և կուր գետը :

Եփրատ գետը յառաջանում է երկու ձիւղե-
րից, մէկը սկսվում է կարնոյ բարձրութիւնիցը, իսկ
միւսը Արարատեան լեռոնների արեմտեան Մաղկոսն
գաւառի լեռոններիցը . այս յետին ձիւղը էլի ասվում
է Արածանի : Տիգրիս գետը սկսվում է Ալթամարայ
ճովակի արեմտեան Տօրոս լեռան ձիւղերիցը :

Տիգրիս և Եփրատ գետերը Պարսից ճոցի մօտ
խառնուելով՝ անուանվում են Շատալարաբ և թափ-
վում են Պարսից ճոցը : Երասխ գետը, որ Աստուա-
ծաշունչ գրքի մէջը Գեհոմն է անուանվում, իւր ա-
նունը առել է մեր Արամայիս նահապետի Երաստ
թողի անունիցը . սա նմանապէս իւր սկիզբը առ-
նում է կարնոյ բարձրութիւնիցը . սա պատ տալով

Արարատեան բարձրութիւններին՝ Հայաստանի արևելեան հիւսիսոյ մասերումը խառնվում է Կուր գետի հետ և միասին թափվում են Կասպից ծովն:

Ճորոխ գետն՝ որ Աստուածաշունչ զիրքը Փիստովն և արտաքին պատմիչներն Փասիս են կոչում, սկսվում է Պարխարեան կամ Բարձր Հայոց բարձրութիւնիցը, պատ է տալի Մոսկիքեան լեռաները և Կողքիս կամ այժմեան Մինգրելիա աշխարհքը և թափվում է Սև ծովն:

Կուր գետը, որ Կիւրոսի անունովն է կոչուած, նմանապէս Հայաստանի Պարխար կամ Բարձր Հայոց բարձրաւանդակութեան հիւսիսային մասերիցն է սկսվում. սա բաժանելով Հայաստանը վրաց և Աղուանից երկիրներիցը, խառնվում է Երասխի հետ և այնպէս թափվում են Կասպից կամ Վրկանայ ծովն: Այս վերոյիշեալ գետերը շինում են իրանց մեծութեամբն մէկ մէկ աւազան, որոնց մէջը թափվում են Հայաստանի միւս փոքր գետերը, ինչպէս են՝ Ազատ գետը՝ որ բղխում է Գեղամայ լեռաներիցը և թափվում է Երասխ: Սխուրեան գետը՝ (հիմա Արփաշայ) սկսվում է Ղարս քաղաքի մօտերիցը, անցանում է մեր Անի մայրաքաղաքովն և թափվում է նմանապէս Երասխ գետը: Կարմիր գետը՝ սկիզբն է առնում Կապուտան ծովակի հիւսիսային բարձրութիւններիցը և թափվում է նմանապէս Երասխ գետը: Հրազդան գետը, որ սկիզբն է առնում Սևա-

նայ ծովիցը, Երևանայ մօտերքովը գալիս և թափ-
վում է նոյնպէս Երասխ գետը: Մեծամօր գետը՝ ըս-
կիզըն է առնում Արագածոտն լեռաներիցը և իւր
ծոցն ընդունելով Քասախ գետը, որ Եջմիածնայ
մօտերքովն է անցանում, թափվում է Երասխի մէջ:

Աղաստեոյ և Զորագետ գետերը՝ նմանապէս և
Խրամը՝ սկիզըն են առնում Հայաստանի զանազան
լեռաներից և թափվում են Կուր գետը: Գայլ գետը
ծագուելով Փոքր Հայաստանի բարձրութիւնիցը և
Եկեղեաց գաւառովն անցանելով՝ թափվում է
Եփրատը: Միւս Գայլ գետը թափվում է Սև ծովը,
որ նմանապէս Փոքր Հայաստանի բարձրաւանդակու-
թիւնիցն է սկիզըն առնում: Տիգրիսի մէջը թափ-
վում է Զաւ գետը, որ սկզըն է առնում Կորդուաց
լեռաներիցը և Թուխ գետը, որ նմանապէս Վանայ
ծովի մօտերքի Տօրոս լեռաների ճիւղերիցն է սկիզըն
առնում:

Հայաստանի լճերը.

Մեր նախնիքը սովորութիւն ունէին լճերին
ծովակ անուանելու և աւելի մեծերին ծով, ինչպէս
էին Վանայ կամ Բշնունեաց ծովը, Գեղամայ ծովը,
Կապուտան ծովը: Բզնունեաց ծովը, որ կոչվում է
Հայկայ թոռան Բազ նահապետի անունովը, էլի
ասում են այժմ Ռշտունեաց, Վասպուրական ծով՝

որ այժմ կոչվում է ԱզԹամարայ կամ Վանայ ծով: Նորա մէջը գտնվում են չորս կղզի իրանց անապատներովն կամ վանքերովն, որոնք են՝ ԱզԹամար, Աւտէր, Ախմ և Կտուց: Այս ծովի հարաւումը Հայկը Բէլին յաղթեց և սպանեց: Յով Գեղամայ՝ որ կոչուած է մեր Գեղամ նահապետի անունիցը, կը կոչուի ևս Գեղարքունի, իսկ այժմ կոչվում է Սեանայ ծով՝ Սեանայ անապատի անուամբը: Կապուտան ծով՝ որ չորս կողմիցը ստատած է լեառներով: ասվում է Թիլա ծով իւր միջի կղզւոջ անուամբը, այժմ կոչվում է Որմիայ ծով, Որմի քաղաքի անուամբը: Բացի սոցանից Հայաստանի մէջը ուրիշ փոքր լճեր էլ կան, ինչպէս են՝ Գայլատոյ՝ Արարատեան լեառների մօտ, ծովակ հիւսիսոյ՝ Գուգարքումն է գտնվում և այլք:

ՄԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ

1. Բարձր Հայր.

Բարձր Հայր՝ որ տեղ է Բարձր Հայոց բարձրաւանդակութիւնը, որ տեղից համարեա թէ Հայաստանի մեծ գետերը սկիզբն են առնում. սորա մէջը գտնվում էին մէկ քանի գաւառներ, որոնցից երևելիքն էին՝ Սպեր. Սպեր և Բաբերդ քաղաքներովն. Կարին՝ Կարին կամ Թեոդոսոպօլիս քաղաքովն. Գերջան, Մանանաղի. Եկեղեաց՝ իւր երիզայ կամ եր-

ղնկայ քաղաքովն և թիւ զիւղովն, որոնք երևելի
էին իրանց կուստուններովն Յունաց չաստուածնե-
րի, որոց բերել էին Հայոց թագաւորները Յունաս-
տանիցը և Փոքր Ասիայիցը: Դարանաղէ նահանգ,
սորա սահմանումն է Սեպուհ լեառը կամ Մանեայ
այրը, որ տեղ որ ճգնուեցաւ մեր Գրիգոր լուսաւո-
րիչն, սորա մէջն էին Թորդան գիւղը՝ Ասորոց Բար-
շամ չաստուծոյ կուստունովն, և Անի ամրոցն, որտեղ
Արշակունի թագաւորներն էին թաղվում, որ աս-
վում է ևս զամաղք:

2 Չորրորդ Հայք կամ Ծոփաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Խոլնայ՝ Երա-
սիօլիս քաղաքովն. Հանձիթ գաւառ՝ Խարբերդ քա-
ղաքովն. Պաղնատուն գաւառ՝ Պաղին գիւղովն. Բալաս-
հովիտ՝ Բալու քաղաքովն, Հաշտեանք, որտեղ Ար-
շակունի թագաւորների փոքր որդիքներն էին բնա-
կում. Մեծ Ծոփք, Նփրկերտ՝ Մարտիրոսաց քաղա-
քովն:

3. Աղանիք կամ Աղանեաց աշ- խարհ.

Որոյ երևելի գաւառներն են Արզն, Ամիտ կամ

Տիգրանակերտ քաղաքովն և Արզն գիւղովն. Ակուայ
Զոր և Սալնոյ Զոր:

4. Տուրուքերան աշխարհ.

Երևելի գաւառներն էին Տարօն՝ Մուշ քաղա-
քովն և Աշտիշատ գիւղովն, որտեղ էր Վահէվա-
նեան կռատունը, ուր կատարում էին մեր վա-
հագնի պաշտամունքները, և ուր գտնվում էին վա-
հագնի քրմերը. Սուրբ Կարապետ կամ Գլակայ
վանք. Հարք գաւառ՝ իւր Հայկաշէն քաղաքովն, որ
մեր Հայկը շինեց. Բզնունիք, Խոռխոռունիք՝ Արծկէ
քաղաքովն. Ապահունիք՝ Մանազկերտ քաղաքովն և
Թոնդրակ գիւղովն. Աղեովետ՝ Զարիշատ քաղաքովն
և Քաջբերունիք:

5. Մոկք կամ Մոկաց աշխարհ.

Մեր նախնեաց ժամանակը սա երևելի էր ինչ-
պէս իմաստուն մարդկերանց տեղ. երևելի գաւառ-
ներն էին Առուենից Զոր, Զերմաձոր և Առանձնակ
Մոկք:

6. Կորձէք կամ Կորդուաց աշ- խարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Կորդիք կամ Տմորիք,
Արսիրանք, Զահուկ և Փոքր Աղբակ:

7. Պարսկահայք.

Երևելի գաւառներն են Տամբեր, Զարեհաւան՝ Որմի քաղաքովն. Հեր և Զարեանդ՝ Հեր քաղաքովն, այս տեղ է և Սալմաստ քաղաքն:

8. Վասպուրական աշխարհ.

Սորա երևելի գաւառներն են՝ Ռշտունիք, որտեղ է Նարեկայ վանքն. Տոսք՝ Տոսք, Վան և Արտամեդ քաղաքներովն. Երուանդունիք, Աղբակ, Մարանդ՝ Մարանդ գիւղովն, Զուաշուտ՝ Մառապիան գիւղովն. Անձեացիք, Գողթն՝ Զուղայ քաղաքովն. Նախիջևան՝ Նախիջևան քաղաքովն, Արտազ՝ Շաւարշան քաղաքովն, այս տեղ է Աւարայր գիւղն իւր Աւարայր դաշտովն, ուր Վարդանեանց պատերազմը ծագեցաւ. Առբերանի. Բզնունեաց ծովի կղզեքը, ինչպէս են՝ Աղթամար, Լիմ, Կտուց և Առտէր՝ իրանց անապատներովն, որք այս նահանգի մէջն են գտնվում:

9. Սիւնիք կամ Սիսական.

Սորա անունը ծագեցաւ Գեղամ նահապետի Սիսակ որդւոյ անունիցը. երևելի գաւառներն են՝ Կովսական կամ Կուսական՝ Ամարասու վանքովն. Երնջակ՝ իւր Երնջակ քաղաքովն. Ծղուկք՝ Սաաթեու կամ Տաթեու վանքովն և Որոտն գիւղովն. Հաբանդ.

Վայոց Ձոր, Գեղարքունի՝ Գեղամի կամ Գառնի քաղաքովն. Ձորք կամ Կապան՝ Կապան քաղաքովն և Գանձասարովն, ուր երևելի վանք կայ :

10. Ուտի կամ Ուտիացոց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Շահաշէն, Գարդման և Ուտի առանձնակ՝ Պարտաւ քաղաքովն :

11. Փայտակարան աշխարհ.

Երևելի էր սա վարդանակերտ գաւառովն՝ Խւրանուն քաղաքովն, Երասխ գետի վրայ շինուած :

12. Արցախ կամ Փոքր Սիւնիք.

Վաղարշակ Հայոց Թագաւորի Առան կուսակալի անունովն է կոչուած, երևելի գաւառներն են Փառնէս կամ Փառխոս, իւր Շամքոս զիւղովն և Գանձակ քաղաքովն. Կողթ, միւս Հաբանդ :

13. Գուգարք կամ Գուգարաց աշխարհ.

Երևելի գաւառներն են՝ Տաշիր՝ Լօռի քա-

ղաքովն, Չորափոր՝ Օձուկն գիւղովն, Հախապատ,
Սանահին՝ հռչակաւոր վանքերովն, որոնք շինեց Հայոց
Աշոտ ողորմած թագաւորի Խոսրովանոյշ կինը. Զա-
ւախք, Ախալքալաք քաղաքովն. Սամցխէ՝ Ախալցխայ
քաղաքովն և Սամցխէ բերդովն:

14. Տալք կամ Տալոց աշխարհ.

Սորա գաւառներն են՝ Կողբովոր, Արտահան՝
իւր անուամբ քաղաքովն. Կղարջք՝ իւրանուն
լեառներովն, որ տեղից սկիզբն է առնում Կուր գետը:

15. Այրարատեան աշխարհ.

Սորա գաւառներիցը երեւելի էին՝ Վանանդ՝
Կարս. քաղաքովն. Շիրակ՝ Շիրակաւան կամ Երազ-
գաւոր քաղաքովն, ուր Բագրատունիք թագաւոր
էին նստում. Անի քաղաքը, որ տեղ յետոյ նոյն
թագաւորները նստեցին: Արագածոտն՝ Եղիվարդ՝ Աշ-
տարակ և Օշական գիւղերովն, Օշականի մէջն է սուրբ
Մեսրոպիւրի գերեզմանը. Երասխաձոր կամ Արշարունիք՝
Երուանդակերտ և Երուանդաշատ քաղաքներովն, որ
շինեց Երուանդ Բ: Այս տեղ էր Բագարան քաղաքը,
որ երեւելի էր իւր բազիլիսներովն. Ծաղկոտն գաւառը՝
իւր Վաղարշակերտ քաղաքովն. Բազրեանդ՝ իւր
Բագրեան աւանովն, որ տեղ էր Արամաղղայ Վա-
նազրի կռատունը և ուր որ կատարվում էին ա-

մանորաբեր տօները. Կոտայք՝ իւր Երևան ամրոցովն. Մասեացոտն՝ Ակոռի գիւղովն. Ոստան՝ Դվին քաղաքովն: Արարատ նահանգումը գտնվում էին Արտեմիդ կամ Վարդգէսի աւանը, ուր յետոյ Եջմիածինը շինուեցաւ. Արմաւիր՝ որ Արմայիս նահապետը շինեց կոփածու քարից. Արտաշատ՝ որ շինեց Արտաշէս Թագաւորը: Արտաշատի մէջն էր գտնւում Խոր վիրապը, որ էր պատժապարտ տեղի մահապարտների, որի մէջն ընկաւ և Գրիգոր լուսաւորին: Արտաշատի մօտն էր և Երազմոյն տեղը կամ Երազացոյց մեհեանը: Այս վերոյիշեալ նահանգներին երևէլի էին իրանց պատմաբանական անցքերովն և ընդարձակութեամբն՝ Բարձր Հայք, Այրարատ, Տուրուբերան և Վասպուրական:

Փոքր Հայք.

Մեր Արամ նահապետը՝ Հայաստանը աւելի ապահովացնելու համար իրան մերձակայ թշնամիներինքը առաւ Բուն Հայաստանի արևմտեան կողմի երկիրները և անուանեց Փոքր Հայք, որ զանազանուի Մեծ Հայաստանինքը: Փոքր Հայք, որին Յոյնք Արմենիա էին ասում, հիւսիսից պատած էր Պոնտոսովը, արևելքիցը՝ Մեծ Հայաստանովը, հարաւիցը՝ Կիլիկիայովը և Տօրոս լեռան ձիւղերովը և արևմուտքիցը՝ Փոքր Ասիոյ զանազան տէրութիւններովը:

Վեառներիցը անուանի էին հարաւումը Տարոս և Սեաւ լեառները, որոնք 'ի հնուց երևելի էին իրանց հնագոյն վանքերովը. երևելիքն էին Առաջին Հայքումը՝ Արգէոս լեառը, իսկ հիւսիսիցն էին Պարսարեան լեռանց ձիւղերը: Գետերից երևելի էին Ալիւս, որ սկսվում էր Պարսարեան լեառներիցը. Երիւ, որ յառաջանում էր երկու ձիւղից, առաջինը Պայլից՝ որ սկիզբն էր առնում Բարձր Հայքիցը, երկրորդը Երիւսից՝ որ սկսվում էր Պարսարի հիւսիսային մասերիցը: Փոքր Հայաստանը Արամի ժամանակիցը բաժանվում էր՝ Առաջին Հայք՝ Մաժաք քաղաքովն, որ յետոյ Կեսարիա կոչուեցաւ. Երկրորդ Հայք՝ Նիկոպոլիս և Սերաստիա կամ Կարբիա քաղաքներովն. Երրորդ Հայք՝ Մելիտինէ և Սամոսատ քաղաքներովն:

Միջագետք Հայոց.

Այս աշխարհը, որ գտնվում էր Աղձնեաց նահանգիցն հարաւ, մինչև Երուսանդ Բ. Արշակունի թագաւորը՝ Հայոց ձեռին էր. քաղաքներիցն երևելի էին Մծքին՝ որտեղ նստեց Վաղարշակը և մէկ քանի Արշակունի թագաւորներ. Եգեսիա կամ Ուռուհա, որ տեղ էր Արգար թագաւորը և նորա յաջորդները:

ԿԻՆԿԻՒՄ.

Երբոր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը Մեծ Հայաստանումը վերջացաւ, նոցա ազգական Ռուբէն իշխանը Կիլիկիայումն Հայոց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը հիմնեց:

Այս աշխարհը արեւմուտքիցը պատած էր Պամփիլիայովը, հիւսիսիցը՝ Փոքր Հայաստանումը դըռնուող Կապադովկիայովը կամ Տօրոս լեռան ձիւղերովը. արեւելքիցը՝ Նփրատացւոց աշխարհովը, ուր գտնվում էր Հռոմիլայ ամրոցը և ուր կաթողիկոսութիւն արին Ներսէս Շնորհալին և նորա եղբայր Գրիգորը. հարաւիցը՝ Միջերկրական ծովովը: Կիլիկիայի գետերիցը երևելի էին Կիւղնոս, որ Տարսոն քաղաքովն էր անցանում, և Սարոս: Քաղաքներիցը երևելի էին Տարսոն, որ բնախօսները համարում էին թէ՛ Յօնան մարգարէի փախած թարշիշն էր. Միս ուր Միաու կաթողիկոսն է նստում. Անարզաբա՝ Գրազարկ քաղաքովն, Աղանա: Բերդերիցը երևելի էին Վահկայ բերդ, Տօրոս լեռան վերայ և Լամբրօն, Տարսոն քաղաքիցն դէպի արեւմուտք հիւսիսոյ, ուր ծնաւ Ներսէս Լամբրօնացին:

Հայաստանի եւ Հայոց յատկութիւնը.

Որովհետեւ Հայաստանի մակերևոյթը միանման չէ, և որովհետեւ Հայաստան աշխարհումը կան այնպիսի տեղեր, որոնք բարձր են և կան այնպիսիք, որոնք ցածր են, ինքն լեռնոտ աշխարհ լինելով՝ այս պատճառաւ էլ Հայաստանի բերքերը և կլիման զանազան տեղ զանազան են, չընայելով որ Հայաստանը բարեխառն դատիումն է գտնվում: Սորանից է որ Հայաստանի շատ կողմերում կան այնպիսի տունակեր և անասուններ, որոնք այրեցած գօտուն են պատկանում, կան այնպիսիներ էլ, որոնք բարեխառն գօտուն են պատկանում, և վերջապէս կան այնպիսիներ էլ, որոնք բոլորովին պատկանում են սառուցեալ գօտուն: Նթէ մեր աչքի տակն առնունք այն, թէ կլիման և տեղի դրութիւնը մարդոց վերայ ևս ներգործութիւն ունեն, կարող ենք ասել մի և նոյն բանը Հայաստանի բնակիչների վեայ: Վերոյ յիշեալ բանիցը կարող ենք հասկանալ, որ Մոկաց աշխարհի բնութիւնը և երկինքը կարող էին ներգործել այնտեղի Հայերի վերայ, որոնք պարագում էին աստեղաբաշխութեամբ և ուրիշ զիտութիւններով: Գողթն գաւառի զինին և բնութիւնը կարող էր իւր միջի Հայերին բանաստեղծ առնել, որոնք մեր

քաջ նախնեաց վիպասանութիւններն երգում էին
 իրանց անմահ քնարովն: Սիւնեաց, Գուգարաց և
 Արցախու նահանգների բնութիւնը և երկրի դիրքը
 ներշնչում էին իրանց միջի հայերի հոգւոյ մէջ այն
 պատերազմական ազատ հոգին, որով նոքա պարաստ
 էին իրանց արիւնը թափելու Հայրենեաց ազատութեան
 և իրանց անկախութեան համար. այո՛, կար Հայոց
 մէջ և այն հոգին, որով նոքա ճանաչեցին բրիտ-
 տոնէական հաւատոյ բարձր ծշմարտութիւնը և
 պարզութիւնը, իրանց անձն դրին այն հաւատոյ
 վերայ և անխախտ մնացին նորա մէջ մինչև ցայսօր,
 այն ժամանակը, երբոր իրանց ուրիշ դրացի ազգերը,
 կուրացած լինելով թէ՛ Ղուրանի խաւարովը և թէ՛
 մոխրապաշտութեան փոշիովն, սպառնում էին ամեն
 քայլում՝ կլանել նոցա և մեր քաղցր Հայրենիքը:

Հայաստանումը, ինչ տեղ կլիման և տեղի
 դրութիւնը յարմար էին, այն տեղ գտնվում էր
 ցորեան, հաճար, դարի, վուշ, բամբակ, թուզ,
 սերգեիլ, նուռը, պիստակ, շաղանակ, նուշ, վա-
 բուշ, գզտոր, մեղր, ձիթենի, յասմիկ, մուրտ ծա-
 ուր, տօսախ ծաուր, լօշտակ բոյսը: Անուանի էր
 Հայաստանի զինին, մանաւանդ Գողթն դաւառինը,
 Այրարատ և Ուտի նահանգացը. անուանի էր և
 Հայաստանի ծիրանը, որ Աբրուպացիք Հայաստանիցը
 տարան: Հայաստանումը գտնվում էր նմանապէս
 զանազան տեսակ խնկեղէններ, ինչպիսի են՝ քարա-

Handwritten notes and stamps on the right margin, including a circular stamp with the text "ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ" and other illegible markings.

Handwritten notes on the left margin, including the word "Պատմություն" and other illegible markings.

Library stamps at the bottom of the page, including "ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ" and "BIBLIOTEKA".

խունկ և պտղախունկ. առաւել երեւելի է Հայաստանի գաղբէն, որ մանանայի պէս քաղցր բան է, և որ գտնվում է այժմ մէկ քանի ծառերի տերեւների վերայ. գաղբէն գտնվում էր աւելի Աարնոյ և Սասունքի մէջ տեղի երկիրներումը: Հայաստանումը շատ անտառներ կային, ինչպէս բնական, որոնք աւելի գտնվում էին Գուդարքումը և Սիւնեաց աշխարհումը, նոյնպէս և արհեստական՝ որ տնկել էին մեր թագաւորները, և լցնում էին նրանց վայրենի անասուններով որսի համար:

Հայաստանի յիշուած կենդանիքը.

Հայաստանի մէջը գտնվում էին 'ի հնուց զանազան որսի կենդանիներ. ինչպիսի էին՝ եղջերու, վարազ, վայրի այծ և աւելի Բարձր Հայոց, Չորրորդ Հայոց, Արարատեան և Սիւնեաց նահանգներումն, ցիւռ, այսինքն վայրի էշ, հասարակ էշ և ջորի: Խիստ անուանի էր Հայաստանի ձին, թէ՛ գեղեցկութեան և թէ՛ ուժեղութեան կողմանէ, որոյ մէկ տեսակն էր նժոյգ անուանեալն, որ աւելի գտնվում էր Տուարածոսն գաւառի Խնուսի կողմերը, որ ըստ մեծի մասին Հայոց թագաւորները և իշխանները զործ կ'ածէին: Անդանեաց և բերքերի կարգը կարելի է դնել և որդան կարմիր մանր ձիւններն, որ

աւելի գտնվում էր և գտնվում է Արարատումը :
Հայաստանի զանազան ձկների միջին երևելի էին և
են տառեխը, կարմրախայտը և գեղարքունին :

Հայաստանի գազանները եւ թռչունները .

Գազանների ցեղիցը Հայաստանումը գտնվում
էր՝ առիւծ, ինձ, վագր, ընձուղտ, գայլ և այլն .
Թռչունների ցեղիցն՝ ագռաւ, կաքաւ, սագ, բադ,
փոր կամ կարապ և ուրիշ զանազան թռչուններ,
մանաւանդ Արարատայ, Բարձր Հայոց և Չորրորդ
Հայոց մէջ :

Հայաստանի հսակները .

Հայաստանը շատ տեսակ հանքեր ունի, բայց
այժմ ըստ մեծի մասին անգործ մնացած են, ինչպիսի
են Մանանաղի և Գարանաղի գաւառներումը, նմա-
նապէս և Տուրուբերանի Աղիովիտ գաւառումը ?
ունէր և աղի շատ հանքեր, ինչպէս և մինչև ցայժմ
Բազրեանդ գաւառի Կողբ զիւղումն : Աղձնեաց և
Տուրուբերան աշխարհներումը գտնվում էր՝ երկաթի,
պղնձի, կապարի և ուրիշ հանքեր . Բարձր Հայոց,
Սպեր և Չորրորդ Հայոց՝ Հանձիտ գաւառումը ար-
ծաթի հանք և Այրարատայ զանազան կողմերումն,

ինչպէս Աղձնեաց Արզն գաւառումն՝ աղի: Ինչպէս
մեր, նոյնպէս և օտար, մատենագիրներն պատմում
են՝ թէ Հայաստանումը կային զանազան և ազնիւ
քարերի հանքեր, ինչպէս էին՝ բիւրեղ կամ սառ-
նատեսակ, եղնդաքար կամ սարդիօն, շափիւղ, զըմ-
բուխտ, ահատ, սև սաթ, մարմարիօն, որ մինչև այսօր
էլ կան. իսկ հասարակ կիճեր, ինչպէս և զանազան
գոյնզգոյն հրաբուլխի քարեր, խիստ շատն կան: Շա-
միրամ Ասորոց թագուհին Հայաստանի ժայռերիցը
մէկ քար կտրել տուաւ, որոյ երկայնութիւնն էր
130 ոտնաչափ, իսկ լայնութիւնն 25 ոտնաչափ:

Հայաստանի նախկին քնակիչ- քը եւ օղոս կրօնը.

Ինչպէս Հայաստանի աշխարհագրական դրու-
թիւնը և Հայոց լեզուն վկայում են՝ Հայերը ծա-
գում են Յարեթի սերունդներին և ջրհեղեղիցը
յետոյ բնակվում էին Հայաստանումն առանց որոշիչ
անուան և հաստատ կառավարութեան: Պէտք է որ
դրանց այդ ժամանակուայ կրօնը աւելի ճշմարիտ և
պարզ լինէր՝ քան միւս ժողովուրդներինը, որոնք
արդէն ցրուել էին Հայաստանիցը և սկսել էին մոռ-
նալ ճշմարիտ Աստծուն: Նոյ նահապետը ինչպէս և
նորա կին Նոյեմզարէն մնալով Հայաստանումը, ո-
րոնք արդէն Արմենակայ ժամանակներն են մեռնում,

կարող էին ճշմարիտ Աստուծոյ կրօնը և հասկացողութիւնը անխախտ աւանդել անդրէածին Հայերին, ինչպէս և նոցա, որոնք Բաբելոնը թողին և Հայկայ հետ եկան Հայաստան: Այս պատճառաւ է, որ շատերը մեր հարազատ պատմաբաններիցը խոստովանւում էին՝ թէ Հայկը Բաբելոնը թողեց և եկաւ Հայաստան, այն պատճառաւ որ չըկամեցաւ միւս եօթանասուն նահապետների հետ հնազանդիլ և պաշտել Բէլին, այլ ինքն լինելով Հայաստանի որդի և ունենալով ճշմարիտ Աստուծոյ վերայ հասկացողութիւն, վրէժխնդիր եղաւ Աստուածապաշտութեան, սպանելով Բէլին:

ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան առաջին.

Հայկայ դպրատունը ի Հայաստան և նորա պատերազմը
Բէլի դէմ:

Քսաներկուերորդ դարումը նախ քան զՔրիստոս, երբոր աշտարակաշինութեան և այնակալ գտնուած հսկայից պատճառաւ, այն ժամանակուայ աշխարհումը մեծամեծ փոփոխութիւններ յառաջացան, մէկ մարդ, որոյ անունն էր Հայկ, գալով Բաբելաստանիցը Հայաստան, ժողովեց իրան ձեռի և հովանաւորութեան տակ՝ այն տեղի Յարեթական ժողովուրդներին և իւր անունովն այն ժողովրդեանը անուանեց Հայ, իսկ երկիրը Հայաստան:

Ինչպէս հայերը, Հայկն էլ ծագվում էր Յարեթիցն և Յարեթի թռուան թորդովի որդին է համարվում: Այս գեղապատշաճ և անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն և հաստարազուկ Հայկը միւս քաջարի մարդկերանց նման Հայաստանիցը գնացել էր Բաբելոն, սա քաջ և երևելի էր հսկայից միջին, որոնք մասնակցութիւն ունէին աշտարակաշինութեան մշջըն: Աշտարակաշինութիւնը անյաջող վերջանալուց յետոյ, երբոր Բէլ կամ Ներրովթըր կամենում էր ամենի վերայ իշխել և տիրել բոլոր երկիրներին, Հայկը բարկանալով՝ վերառաւ իւր Արմենակ որդուն,

որ ծնել էր Բարեւրնումը, և իւր ստացուածովն և մարդկերանցովը, որոնք թուով 300 հոգի էին, եկաւ Այրարատ աշխարհը: Այս տեղ՝ Հայաստանի հարաւային մասերումը (որ կարծելի է) Մոկաց և Աորդուաց աշխարհները, մէկ բարձրաւանդակ տեղ բնակութիւն շինեց և տուաւ իւր Աադմոս թոռանը՝ որ Արմենակայ որդին էր, իսկ ինքն իւր Արմենակ որդւովն և ուրիշներովը զնաց Բզնունեաց ծովի արեւմտեան հիւսիսոյ կողմերը: Այն տեղի ցիրուցան ժողովրդոց իւր ձեռի և հովանաւորութեան տակն առաւ, շինեց Հայկաշէն քաղաքը և այն երկրի անունն էլ կոչեց Հարք: Մինչև որ Հայկը Հայոց երկրի և Հայոց վիճակը բարելաւացնելու վերայ էր, Տիտանեան Բէլը, որ արդէն իւր հզօր տէրութիւնը հաստատել և կառավարում էր, կամենում էր որ միւս նահապետներն ևս իւր ձեռքի տակը լինեն, ուստի իւր որդուն զեսպան ուղարկեց մէկ քանի թիկնապահներով Հայկայ մօտ ասելով. «Բնակեցա՛ր սառնամանեաց և ցրտութեան մէջ, այժմ մեղմի՛ր քո հպարտացած բարբի ցրտութիւնը, հնազանդի՛ր ինձ և հանդարտութեամբ կաց իմ երկիրներիս մէջը, որտեղ քեզ հաճոյ կը լինի»: Հայկը՝ երբոր լսեց այս պատգամաբերութիւնը, խտտութեամբ պատասխանեց զեսպաններին և յետ դարձրեց: Բէլը բարկանալով Հայկայ յանդգնութեան վերայ, իսկոյն բազմաթիւ զօրք ժողովեց և զիմեց զէպի Հայաստան, այն

նպատակաւ, որ մեր աշխարհը հիմն ՚ի վեր տապալիէ
երբոր Բէլը մօտեցաւ Հայոց աշխարհին, Կաղմոսը՝
որ արդէն Ասորեստանի սահմաններումն էր գտնու-
վում, շուտով մարդիկներ ուղարկեց Հայկայ մօտ,
այսպիսի խօսքերով՝ «Գիւսայեր, ո՛վ մեծդ դիւցա-
զանց, որ Բէլը գալիս է քո վերայ՝ քաջ և բարձ-
րահասակ հսկաներով՝ և ես իմանալով նորա մօտ
լինելը, ահա՛ քեզ իմաց եմ տալիս, ուրեմն մտա-
ծիր և ինչ որ անելու ես արա՛ » . այն ինչ ինքն՝
Կաղմոսն էլ շուտով պատրաստուեցաւ և զնաց
Հայկայ մօտ: Այն ժամանակն ուշիմ և խոհեմ
Հայկն իրան մատաղ տէրութիւնիցը ժողովեց իւր
որդիկերանցը, թոռներին և ուրիշներին՝ որոնք իւր
հովանաւորութեան տակն էին և որոնք թուով շատ
քիչ էին իրանց թշնամիներիցը, զնաց Բզնունեաց
ծովի մօտ. այստեղ կանչելով իւր փոքր գնդին իւր
առաջը սկսեց յորդորել նրանց՝ չլվախենալ ահար-
կու և բազմաթիւ թշնամիներիցն, այլ քաջու-
թեամբ զնալ դէպի այն կողմը, որտեղ կը գտնուի
Բէլը և աշխատել նորան սպանել. նմանապէս իւր
քաջ զօրավարներին ասելով՝ թէ այն յաղթու-
թիւնիցն է կախուած իրանց զերդաստանների
կեանքը և մատաղ տէրութեան վիճակը. ուրեմն
պէտք է կամ մեռնիլ, որ իրանց մահիցը յետոյ
միայն թշնամիները կարողանան իրանց սրբազան
երկրին տիրապետել, և կամ յաղթել, որ օրի-

նակ լինի յետի եկողներին, թէ՛ իրանց նախնիքը չըխնայեցին իրանց արիւնք և կեանքը հայրենեաց ազատութեան համար: Այսպէս ասելով Հայկը՝ յառաջ գնաց դէպի Բզնունեաց ծովի հարաւային լեռոները, այն տեղից տեսաւ նա Բէլին և նորա բազմաթիւ զօրքերին, ուստի շուտով կարգ դրեց իւր զօրքի միջին և նոցա կանգնեցրեց եռանկիւնի ձևով. — առաջին տեղն ինքը բռնեց իւր մարդկերանցովն. աջ կողմն կանգնացրեց Արմենակին իրաններովն, իսկ ձախ կողմն՝ Կաղմոսին, նմանապէս իրաններովն: Այս կերպով սպանեց Բէլին և նորս ամբոխին ցրուեց: Բէլը զարմանալով Հայկայ վտահու թեան վերայ, ջոկեց իրան զօրքի միջիցը քաջերին և նրանցով յառաջ գնաց՝ Հայկայ միտքն իմանալու. իսկ Հայկը չըկորցնելով իրան ձեռից այսպիսի յաջող դիպուածը՝ յարձակուեցաւ Բէլի վերայ, փակեց նորա ամբոխին իրան եռանկիւնի մէջ և սկսեց մեծ ջարդ տալ իրան թշնամեացը: Բէլը զարհուրելով այս անակնունելի դիպուածից՝ կամեցաւ յետ գնալ և սպասել իրան միւս մնացած զօրքին, բայց Հայկը հասկանալով նորա դիտաւորութիւնը՝ յառաջ գնաց և այնպէս պինդ քաշեց իրան երեքթեան նետն, որ դիպչելով Բէլայ կուրծքին թիկունքումը դուրս եկաւ, և ինչպէս պատմում են, խրեցաւ երկրի միջին. Բէլը վեր ընկաւ, փչեց հողին և մնացեալ զօրքը զարհուրելով Հա-

յոց քաջութիւնից, սկսան փախչել դէպի Բարե-
լաստան: Պատերազմի տեղը Հայկը շինեց քաղաք և
անուանեց Հարք, Բէլի վերընկած տեղն ասուեցաւ
Գերեզմանք, իսկ երկիրն Հայոց Ձոր:

Հայոց նահապետների գաղթականութիւնը և նոցա աշխարհայի-
նութիւնները 21—19 դարը:

Հայկն արդէն Բէլին սպանելուց յետոյ կրկին
անգամ Հայաստանի հարաւային մասերը յանձնեց
Կադմոսին և նորս սերունդներին, որոնք պէտք է
պահէին Հայոց նոր տէրութեան այդ կողմերը, որ-
և իցէ թշնամեաց արշաւանքներից. իսկ ինքը կրկին
անգամ գալով Հարք գաւառը՝ սկսեց զանազան
կարգադրութիւններ անել և դեռ իւր մահից ա-
ռաջ ազգի նահապետական կառավարութիւնը
յանձնեց իւր անդրանիկ Արմենակ որդուն: Արմե-
նակը, ինչպէս և նորս յաջորդները, Հայկայ աշ-
խարհակալութեան հետ գնալով՝ Հարք գաւառը
և նորս սահմանակից երկիրները յանձնեց իւր Խօս
և Մանաւաղ եղբարցն, որոնցից սերեցան Խոսխո-
սունիք և Մանաւաղեանք, ինչպէս Մանաւաղի որ-
դի Բազից՝ Բզնունիք, և ինքն զնաց յարեելս հիւ-
սիսոյ՝ Արարատայ աշխարհը: Այս տեղ Արարատայ
հիւսիսային լեռանց մէկի ստորոտումը սկսեց զանա-
զան շինութիւններ և կարգադրութիւններ անել:
Մօտակայ լեռուք իւր անուամբը կոչեց Արագած,

խիկ երկիրն Արագածոտն : Արմենակը շատ տարիներ
մեր աշխարհը կառավարելուց յետոյ մեռաւ, առ-
աջուց ազգի կառավարութիւնը յանձնելով իւր
Արամայիս անդրանիկ որդուն : Արամայիսն իւր հօր
նման թողում է հայրական երկիրը և զնում է գէ-
պի հարաւ. այս տեղ Գէհօմն գետի ափերումը
շինում է կոփածու քարերից մէկ քաղաք, որ
Հայկազանց մայրաքաղաքն էր, և իւր անուամբը կո-
չում է Արմաւիր, իսկ գետն իւր Երաստ թոռան
անուամբն՝ Երասխա : Երեւելի էր և սորա Շարայ որ-
դին, որոյ շատակերութիւնը վերջի ժամանակներն
առասպել դարձաւ, և որին իրան հօրիցը տուվեցաւ
Ախուրեան գետի մօտ մէկ արգաւանդ երկիր, որ
այժմ ասում են Շիրակ կամ Շօրագետալ : Արամա-
յիսին յաջորդում է նորա Ամասիա անդրանիկ որ-
դին, որ Արմաւիր քաղաքը յանձնելով իւր անդ-
րանիկ Գեղամ որդուն, միւս երկու որդկերանցովն՝
— արի Փառոխովը և Կայտառ Յոլակովը — զնում է
արեւելս հարաւոյ : Այն տեղ մէկ մեծ լեռան ստորո-
տումը շինում է երկու քաղաք՝ միմեանցից մէկ
օրուայ ձանապարհ հեռի, տալիս է իրան երկու որդ-
ւոցն, որոց անուամբն ասվում են Փառոխտա և Յո-
լակերտ. իսկ ինքն գալով Արմաւիր մեռնում է,
յանձնելով ազգի կառավարութիւնը Գեղամին :
Գեղամն իրան նախորդներին հետեւելով՝ թողնում է
Արմաւիր քաղաքն իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն,

և ինքն միւս Միսակ որդւոյն գնում է դէպի արևելք. այս ակազ մէկ ծովակի ափումը շինում է զանազան բնակութիւններ, որոց միջին երևելի էր իւր անուամբ Գեղամ կամ Թոռան անուամբը Գառնի քաղաքն, որ շինած էր իւր անուամբ Գեղամայ լեռաների մէկի վերայ՝ Ազատ գետի ափերումը: Սա շատ շինութիւններ և կարգադրութիւններ անելուց յետոյ, և ծովն, ինչպէս և երկիրն, իւր անուամբ Գեղամայ անուանելով՝ դառնում է Արմաւիր և մեռնելուց առաջ մեր աշխարհի վերայ նահապետ է կարգում իւր անդրանիկ Հարմայ որդուն: Միսակը մնալով Գեղամայ կամ Գեղարքունի աշխարհումը, Հայաստանի համար լինում է հրեշտակ պահապան Թշնամեաց արշաւանքներից հիւսիսումն և արևելքումն, ինչպէս Կաղմեանք հարուումը: Միսակն իրան յանձնած աշխարհը ընդարձակում է մինչև Կուր և Նրասխ գետերը և տիրում է արևելքում բոլոր երկիրների, սկսեալ Գեղամայ ծովակիցը մինչև Կուր և Նրասխ գետերն, և իւր անուամբը կոչում է՝ Միւնիք կամ Միսականք: Անց է կենում Կուր գետն, իրան ձեռի տակն է առնում բոլոր երկիրները մինչև Կասպից ծովը և անուանում է իրան երկրորդ անունովն՝ Աղուանք, որ յետոյ Հայոց տէրութիւնիցը բաժանուելով՝ առանձին տէրութիւն դարձաւ:

Այս կեպով Հայկը և նորա յաջորդները բո-

կում են հարաւիցը գալ դէպի հիւսիս և Հայաստանի հին ժողովուրդներին իրանց հովանաւորութեան տակն առնել. ամեն տեղ, ուր որ յարմար էր և յաջող բնակելոյ և սպաս տանելոյ լցնել զանազան շինութիւններով և իրանց իշխանութիւնը, ինչպէս և տիրապետութիւնը, ընդարձակել այն ամենայն երկիրների վերայ, որոց բնութիւնը սահմանել էր, արեւմուտքից Եփրատ գետը, հարաւից Կորդուաց լեռները և Ատրեստանը, արեւելքից Մարաստանը և հիւսիսից Կուր գետը: Այդ սահմանի մէջ փակուած աշխարհն է, որ սուժ ենք Մեծ կամ Բուն Հայաստան, որ մեր առաջին նահապետների հոյակապ շինութիւններով և անջնջելի յիշատակարաններով Հայաստանի որդիերանց համար մէկ սրբազան ժառանգութիւն է անանդած:)

Հայկիցը սկսեալ մինչև Հարմայն, մեր նահապետների ջանքն այն է լինում, որ տիրեն և շինութիւններով, ինչպէս և բնակիչներով, լցնեն այն երկիրները՝ որոնք մասն էին Հայոց նոր տէրութեան: Տեսնում ենք, որ նահապետներն իրանց անդրանիկ որդիերանցը թողում են իրանց հօրական շինութիւններումը, և իրանք միւս որդիերանցովը դընում են միւս կողմերը՝ շինութիւններ, կարգադրութիւններ անելու: Վերջապէս տեսնում ենք, ինչպէս անդրանիկ որդին հօրիցն առնում է անմի-

Չտպէս նահասակատու թիւներ և ազդի գլխաւոր վերատեսչութիւնը՝ բայց այս վերատեսչութիւնը՝ աւելի լոկ անուամբ էր, քան թէ գործով, որովհետև միւս որդիքը ամէնքն էլ իրանց յանձնած աշխարհումը՝ իշխանութիւն են անում, ինչպէս և կամենում են. այս պատճառաւ էլ մէր մատաղ և նոր տէրութիւնը զուրկ լինելով իրան քաջ և տարածուած որդիերանց միութիւնիցը, շուտով Հարմեայ օրերումը վայելում է այդ անմիութեան դառը պտուղը: Չորսի կողմիցը վեր են կենում բազմաթիւ թշնամիք և Հայոց ձեռիցը խլում են մեր երկիրները և սպառնում են, մինչև թնգամ, նրանցից խել մեր քաղցը լեզուն և աւանդութեամբ ժառանգած ճշմարիտ հաւատը:

Հայաստանը, Հայոց լեզուն և կրօնը այս վերտանդաւոր հեղեղիցն ազատելու համար պէտք էր միութիւն, պէտք էր մէկի հրամանին լսել և մէկի խօսքով զնալ: Ժամանակը փոխուել էր, մեր հարեւան երկիրները թշնամի ազգերով լցվել էին և սպառնում էին մեզ գլխովին կլանել: Հայաստանի ողին կարծես հասկացաւ իրան կարիքը, զգաց իրան տառապանքը և մէկ փրկչի էր մանդալի: Այո՛, փրկիչը դուրս եկաւ, ազատեց մեր աշխարհը և լեզուն թշնամեաց սպառնալիքիցն. բայց կրօնը անդառնալի կորաւ, որովհետև այն ժամանակից յետոյ Հայաստանումը կուսակաշտութիւնը սկսում է իրան սև

դուխը բարձրացնել: Այս վրկիչն էր մեր քաջ Արամ նահապետը:

Արամ 18-դ. դարումը:

Արմենակիցը սկսեալ մինչև Հարմայ նահապետը՝ արդէն Հայաստանը լցուել էր հայերով, բայց նոցա մէջը չըկար կառավարութեան միութիւն, իւրաքանչիւր նահապետ կառավարում էր իրանտոհմը: Այս պատճառաւ շրջակայ թշնամի ազգերը սկսել էին ոտք դնել Հայաստանի մէջ և նորանոտնակոխ առնել, և չըկար այն միութիւնը, որով նա կարող էր ապահով մնալ: Արամայ ժամանակը տեսնում ենք այս բաղձալի միութիւնը, Հայաստանի առանձին նահապետների զօրութիւնը իրանթեխի տակը հաւաքելով՝ Արամը կարողանում է մեր թշնամեացը յաղթել, մինչև անգամ ուրիշ երկիրներ էլ խլել թշնամեաց ձեռքիցը. Հայաստանը ապահովացնել և հայութիւնը, ինչպէս և մեր մայր լեզուն, առաջ տանել:

Արևելքիցը, հարաւիցը և արևմուտքիցը: Հայաստանը ոտնակոխ էր եղել օտարածին զաւակներից, Արամը սկսեց արևելքից 50,000 քաջ զինուորներ իրան թեխի տակը հաւաքել. մինչև որ դեռ արեգակը չէր ծագել, ընկաւ Մարաց Նիւբարի վերայ՝ ջարդեց նորա զօրութիւնը, դուրս քշեց Հայաստանիցը և Մարաց ազգի մէկ մասն հարկա-

տու արաւ, իսկ Նիւքարին սպանեց և նորա դիւան
կը բերեց Արմաւիր քաղաքը: Հարաւային կողմից մեր
աշխարհն ապականուած էր Բարշամ Ասորին: Արամը
Մարաց յաղթելուց յետոյ նոյն զօրքով գնում է
դէպի հարաւ. յաղթում է Ասորոց ամբոխին և
Բարշամին սպանում: Այս յաղթութիւններից յետոյ
Սիսակեանց պահապան կարգելով Հայաստանի
հիւսիսային և արևելեան կողմերումը, իսկ Կադմոսեանց
հարաւումը, ինքն իրան քաջ զինուորներովը
գնում է արևմտեան կողմերն՝ որտեղ արդէն մէկ
Պայապիս անուամբ իշխան տիրել էր Հայաստանի արևմտեան
կողմերին: Պայապիսը չկարողանալով դէմ
կենալ Հայոց զօրութեանը՝ թողում է մինչև անգամ
իրան երկիրն էլ և իրան անձը ազատելու
համար ընկնում է Միջերկրական ծովի մէկ կղզու
վերայ: Արամը Հայաստանի արևմուտքը մաքրելով՝
այս կերպ ամբարտաւան հարևաններից, առնում է
նրանցից Կապադովկիոյ և Պոնտոսի միջի երկիրները:
Այս նոր երկիրն ասվում է փոքր Հայք, և բաժանու
վում է երեք նահանգներ կամ աշխարհների, որք
են՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք և Երրորդ
Հայք: Այդ կողմի հայերը արդէն ընկնելով ուրիշ
ազգերի ձեռի տակ, մոռացել էին իրանց մայրենի
լեզուն: Արամը կարգում է մէկ կուսակալ Մշակ ա
նուամբ, որ պետք է այն տեղի բնակիչներին հայե
րէն խօսել ստիպէր: Այս Մշակ կուսակալը դանվում

էր Առաջին Հայքումն, որ տեղ շինեց Մշակ քաղաքը՝ որ ասվում էր Մաթակ, որովհետև բնակիչները չէին կարողանում արտասանել, ինչպէս հարկն էր:

Արամայ կառավարութեան վերջին օրերումն Ասորեստանեայց Նինոս թագաւորը, որ իւր տէրութիւնը մինչև Բակորիացւոց և Հնդկաց աշխարհներն էր տարածել, կամենում էր և Հայաստանը նուաճել, բայց նորա նպատակը չէ՛ կատարվում և մեր Արամ նահապետը մաքրելով Հայաստանը զանազան թշնամիներից, միացնելով իրան ձեռում Հայաստանի բոլոր զօրութիւնը, կառավարում էր մեր աշխարհը միապետութեամբ, իրան գլխին մարգարտեայ վարսակալ ունենալով՝ որ այն ժամանակները միայն թագաւորները կարող էին ունենալ:

Արայ գեղեցիկն մինչև Պարոյր թագաւորը կամ մինչև 600 թիւր
Քրիստոսից առաջ:

Արամ նահապետին յաջորդեց նորա որդի Արայ գեղեցիկը, (որոյ մահիցը յետոյ մեր աշխարհը ընկնում է Ասորեստանի թագաւորութեան ներքոյ: Արայ նահապետն արդէն տասներկու տարի ամուսնութեան սիրով և գթով կապուած էր իրան Նուարդ ամուսնոյ հետ:) Նոյն ժամանակներումն Ասորեստանումը թագաւորում էր Շամիրամը, որ սպանելով իւր ամուսին Նինոսին՝ յաջորդել էր նորան:

Այս վավաշտո կինը լսելով մեր Արայի զեղեցկութիւնը՝ կամենում էր ամուսնանալ նորա հետ. բայց երբոր ջանքը և խոստումները ունայն դուրս եկան, այն ժամանակը Շամիրամը կամեցաւ պատերազմով հասնել իւր նպատակին: Շուտով երկու կողմերը հանդիպում են միմեանց Աբարատեան աշխարհումը՝ Երասխ գետիցը դէպի հարաւ: Արայ զեղեցիկը չըստ պատելով պատերազմի վերջին, ընկնում է իւր քաջ զինուորաց հետ թըշնամեաց գնդի մէջը և մեծ ջարդ է տալի նոցա: Շամիրամը հրամայում է իւր զինուորներին, որ Արային կենդանի բռնեն, բայց չը նայելով ամենակերպ նախազգուշութիւններին՝ Արայ զեղեցիկը վեր է ընկնում պատերազմի դաշտումը և թազուհու յոյսը զուր է անցանում: Ասորեստանի թազուհին, հմուտ լինելով կախարդութեան արհեստի մէջ, կամենում է զիւթութեամբ կենդանացնել նահատակեալ Արային և այնպէս հասնել իւր բաղձանքին, բայց այս տեղ էլ չէ՛ յաջողում նրան, երեք օրից յետոյ, երբ հոտում է զխակը, հրամայում է թաղել նորա մարմինը: Հայոց զօրքը կորցնելով իւր նահապետին, ոտի է կանգնում և մեծ նեղութեան մէջ է ձգում Ասորեստանեայց թազուհուն: Սա կամենալով նրանց հանդարտացնել, իւր մօտ գանուած մարդկերանցից մէկին, որ շատ նման է լինում Արային, հազցնում է նորա հանդերձները և ասում է. «Թէպէտ Արայն մեռաւ, բայց

աստուածները լիզելով կենդանացրին և նա գտնվում է իւր մօտը: Շամիրամը տեսնելով Հայաստանի ապականակիտ աղբիւրներն և օդի բարեխառնութիւնը, բզնունեաց ծովի արևելեան ափումը շինում է Շամիրամակերտ քաղաքը, ամառը այն տեղ անցկացնելու համար. (այս քաղաքը Վան թագաւորը նորոգելով իւր անուամբ կոչեց Վան): Այնուհետև Հայոց աշխարհը Ասորեստանի ընդարձակ թագաւորութեան մէկ նահանգ է դառնում և հարկ է տալիս նրան: Միայն ներքին կառավարութիւնը երկրի մնում է հայ նահապետների ձեռքումը, Հայկազանց հարստութիւնից:

Արայ գեղեցկէն յետոյ Հայաստանը կառավարում է նորա որդի Կարգոսը կամ Արայ Արայեանը, որ միևնոյն ժամանակ կախումն ունէր Ասորեստանի թագաւորիցը, և ինչպէս որ մեր հարազատ պատմաբաններն ասում են, Շամիրամին օգնութիւն է տալի նորա որդի Նինուասայ դէմ և սպանվում է մէկ յանդուգն պատերազմի մէջ: Արայ Արայեանի որդի Անուշաւանը գերի է ընկնում Նինուասայ ձեռքը: Սա ծնուել էր իւր հօր պայազատութեան ժամանակը և նուիրուած էր Արմաւիր քաղաքի մօտի սօսիններին, ուր որ հայերը հմայութիւն էին անում, և որոց նուիրեալը սուրբ և գիւցազն էր համարվում: Անուշաւանը իւր խոհեմութեամբ և համեստութեամբը Նինուասի, ինչպէս

և նորա շրջապատողների, սէրը վայելելով, ազատ-
վում է գերութիւնից. ընդունում է Հայաստանի վե-
րատեսչութիւնը և վերադառնում է իւր հայրենիքը:

Մինչև Անուշաւանը, Հայոց նահապետները
Հայկից սկսեալ որդէց որդի էին կառավարում մեր
աշխարհը, բայց Անուշաւանը չունենալով որդի, Հա-
յաստանի կառավարութիւնը ուրիշ քաջ և երևելի
Հայերի ձեռքն է անցանում, որոնք ինչպէս իրանց
նախորդները՝ Կարդոսը և Անուշաւանն Սոսանուէր
կախուած էին Ասորեստանի Թագաւորներիցը: Արանց
վերայ երևելի բան չկայ պատմելու և մեր պատմա-
բանները միայն նրանց անուններն են յիշատակում,
որոց թիւը հասնում է մինչև 27-ի, և որոնցից
երևելի էին Պարէտը, որ առաջինն էր Սոսանուէրից
յետոյ, Փառնա՝ որոյ ժամանակները Սեզոստ-
րէս Եգիպտացւոց Թագաւորը, ինչպէս պատմում են,
մտնում է Հայաստան. Սուր՝ որին Գրիգոր Մա-
գիստրոսը Սուսէր հատու է ասում, սորա օրերումը
Իսրայէլացիք մտնում են Պաղեստինէ, և շատ Քա-
նանացիք Քանանիդաս իշխանի առաջնորդութեամբը
գալիս են Հայաստան, որոնցից Գնթունեաց կամ Քա-
նանիդացւոց նախարարութիւնն է սերվում. Շաւ-
արշ, որ շինեց Արտազ գաւառի Շաւարշան քա-
ղաքը. Զայրմայր, որոյ ժամանակը սկսել էր Տրոյաց-
ւոց պատերազմը, Պրիամոս Թագաւորի խնդրանօքը
Ասորեստանի Տևտամոս Թագաւորի զօրքը և մեր

առանձին գունդը առնում է իւր հրամանատրու-
թեան ներքոյ և գնում է Տրոյացւոց օգնութիւն
ընդդէմ Հելլենացւոց: Այս սեղ Ջայրմայրը շատ
քաջութիւն անելուց յետոյ սպանվում է Հելլե-
նացւոց քաջերիցը, (և մենք Մովսէս Խորենացւոյ
հետ պէտք է ասենք որ՝ Ջայրմայրը վիրաւորուեցաւ
Աքիլլէսից և ոչ թէ ուրիշներից:)

Հայոց թագաւորները Մարաց ժամանակները կամ 610—535
թիւ Գրիստոսից առաջ:

(Մեր աշխարհը Արայի մահից յետոյ կախված
էր Ասորեստանի թագաւորներիցը, թէպէտ մեր քաջ
և խոհեմ նահապետաց, ինչպէս և Ասորեստանի
զեղխ և շոայլ թագաւորաց ժամանակները, երբեմն
երբեմն մեր աշխարհը կառավարվում էր ինքնօրէն-
բայց Ասորուած չափել էր Նինուէի թագաւորութեան
օրերը: Մարաց ազգը Գիովկի ժամանակից սկսեալ
անզազար պտտերազմի մէջ էր Նինուէի թագաւո-
րաց հետ: 610 թուականին Գրիստոսից առաջ
մեր Պարոյր նահապետը միացաւ Մարաց Աիաքսարի
հետ Սարգանարաղի դէմ, նրանից խոստումն առ-
նելով՝ որ մեր աշխարհի վերայ թագաւորէ: Այս
կերպով Նինուէի թագաւորութիւնը կործանելուց
յետոյ, Հայաստանը անկախ թագաւորութիւն դար-
ձաւ և առաջին պսակաւ որ թագաւորն էր Պարոյր

Սկայորդեանը: Սրան յաջորդում են՝ Հրաչեայ, Փառ-
նաւազ՝ Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ բ. Երու-
անդ Սահաւակեաց: Սրանցից երեւելի էին՝ Հրաչեայ՝
որ մեծ Նարուգոդոնոսորի հետ 590 թուին գնաց
Հրէաստան և այն տեղից գերիներ բերեց Հայաստան,
որոնց միջին էր Շամբաթ անունն Հրէայն՝ որից սերե-
ցան Բազրատունիք և Վաղարշակայ Բազրատ իշխա-
նը, որ Արշակունեաց թագաւորների թագադիրն էր:
Երուանդ Սահաւակեացի օրերումն էր Վարդգէս մա-
նուկը, որ ամուսնացաւ նորա քրոջ վերայ և որնոր
Քասախ գետի և Շրէշ բլրի մօտ շինեց Վարդգէ-
սի աւանը:

Տիգրան առաջին:

+ Երուանդայ որդի Տիգրանայ ժամանակները
Հայոց տէրութիւնը ընդարձակվում է մինչև Գա-
մերք և Եւոզացւոց և Յունաց զաղթականնութեանց
մէկ քանիսները մինչև անդամ ընկնում են Հայոց
ձեռքի տակ և հարկ են տալի մեր թագաւորներին:
Այս կերպով Հայոց մէջ արհեստը և քաղաքա-
կանութիւնը առաջ են գնում: Իբնէ Հայերը ըն-
դունակ էին վաճառականութեան և այդ ժամանակ-
ները շատ ազգերի հետ վաճառականութիւն էին
անում: Երասխ գետովը, Կասպից ծովով և Սքսոս գե-
տովն՝ որ այն ժամանակը մէկ ձիւղով մտնում էր

Կասպից ծովը, Հայերը գնում էին, ինչպէս Յոյն Ստր-
րաբօնն է պատմում, Բակարիացւոց և մինչև անգամ
Հնդկաց աշխարհները, և Նփրատ գետովն, ինչպէս
Հերոդոտոսն է պատմում՝ հասնում էին Բարելոն:
Քարուանով գնում էին Կապադովկիա և մինչև
անգամ Ասորոց աշխարհովն՝ Փիւնիկէ: Տիւրոսացիք
Հայերից ստանում էին լաւ տեսակ ջորի և ձիան-
ներ և Հայաստանի ուրիշ բերքեր, իսկ նոցա փա-
խարէնն տալիս էին՝ ոսկի, արծաթ, պատուական
քարեր և զանազան անկուածներ: Նաւագնացու-
թիւնը նոցա ստիպեց նաւեր շինել, որոնք աւելի
գանձում էին Կասպից ծովումն և Նփրատ գետի վե-
րայ: Մէկ քանի արհեստներ, որոնք հարկաւոր էին
կենցաղավարութեանը բաւական առաջացած էին,
մշակուած էր նմանապէս ոստայնանկութիւնը ինչպէս
և նարօտ գործելը, ինչպէս Մովսէս Խորենացին է
ասում: Տիգրանայ ժամանակները զինուորական ար-
հեստները առաւել կատարելագործուեցան, հեռե-
ւակ զօրքի մօտ գանձում էին հեծելազօրք, լոկ շեր-
տաւորների տեղը (հիմայ) երևում են՝ սուսերաւոր-
ները և ակաւորները. թեթեւ հագնուած զօրաց
տեղը՝ վահանաւորներ, սպառազէններ և զրահակիր-
ներ. իսկ մեր աղեղնաւորները և պարսաւորները, ո-
րոնք հեռուից պէտք է կռուէին, առհասարակ գո-
վուած էին ուրիշ ազգերից: Զինուորական արհես-
տը կապուած լինելով խիստ դարբնութեան հետ,

պէտք է ասենք, որ այս արհեստն էլ մեր միջին բաւ
ւահանին առաջ էր գնացել

Առաւել երևելի էին Տիգրանայ ժամանակուայ
Հայոց պատերազմական գործքերը. Արեմիայ մարզա-
րէն Հայոց է վրէժխնդիր կանչում Բաբելացւոց զեղի
Թագաւորաց դէմ, որոնք գերի էին տարել Հրէից
ժողովրդեանը և նոցա սրբազան անօթները: Այլ-
րոսը այս ժամանակներումը սկսել էր հիմնել Պար-
սից ընդարձակ տէրութիւնը, նուաձեւ Մարաց և
Արդացւոց Թագաւորներին, մեր խոհեմ և քաջ
Տիգրանի հետ է բռնում իւր ամեն առաջարկութիւն-
ները: Մարաց Աժդահակ Թագաւորը տեսնելով զը-
րանց սէրը և միաբանութիւնը մտածմանց մէջ էր
ընկնում և երազի մէջ տեսնում է Հայոց բարձր
լեառների մէկի վերայ մէկ կին, որ ծնում է երեք
ղիցազունք. առաջինը առիւծի վերայ նստած գա-
լիս էր դէպի արեմուտք. երկրորդ զիւցազն ընձու
վերայ՝ դէպի հիւսիս և երրորդը մէկ անարի վիշապ
սանձելով գալիս է իւր տէրութեան վերայ: Այս վեր-
ջինը հասնելով նորա պալատի մօտ՝ ուր Աժդահակը
զոհ էր մատուցանում կոոց, կամենում է խորտակել
նոցա, բայց Աժդահակը մէջն է ընկնում և սպանվում
է նրանից: Աժդահակը սարսափելով՝ զարթնում է
քնիցը և կանչում է խորհրդականաց և մոգերին,
որոնք մեկնութիւն են տալիս՝ թէ դէպի արեմուտք
եկողն է Ալբրոսն, դէպի հիւսիս Բաբելացւոց Թա-

քառորդ, իսկ վիրշային սանձողն է Հայոց քաջ Տիգրանը, ուրեմն և պէտք է շուտով զօրք ժողովել և նոցա առաջը կտրել: Բայց Աժդահակը կամենում է խորամանկութեամբ բանը վերջացնել, այն է բարեկամութիւն առնել Տիգրանայ հետ՝ նորա քոյրը կին առնել և այնպէս սպանել նրան, բայց ինքն խարվում է և իւր կորստեանը առիթ է լինում: Պատգամաւորներ է ուղարկում Տիգրանայ մօտ նորա քոյր Տիգրանուհուն, կին խնդրելով: Ամուսնանալուց յետոյ ասում է նրան՝ թէ քո եղբայր Տիգրանը իւր Զարուհեայ կնոջ խօսքովն կամենում է մեզ և մեր թագաւորութիւնը ոչնչացնել. որովհետև Զարուհին նախանձուել է քո տիկնաց տիկին լինելուդ համար: Տիգրանուհին չըխաբուելով այսպիսի պատրոզական խօսքերիցը՝ շուտով հաւատարիմ մարդկանց միջնորդութեամբ յայտնում է եղբօրը:

Աժդահակը հրաւիրում է Տիգրանին առանձին խօսելու, բայց սա յայտնում է, թէ շուտով կը տեսնենք միմեանց պատերազմի դաշտումը: Սրանից յետոյ զօրք է ժողովում և հասնում է Մարաց սահմանը: Այս տեղ պատերազմը ուշանում է առժամանակ, մինչև Տիգրանուհին փախչում է եղբօր մօտ, Կիւրոսն էլ վրայ է հասնում 535 թուականին. Տիգրանը անձամբ ընկնում է Աժդահակայ վերայ և նրան սպանում է: Այսպիսով պատերազմը վերջանում է և 10,000 մարդ զերելով՝ իրանց Անուշ

Թագուհու հետ հետ միասին բնակեցնու՛մ է Մասիս սա-
րիցը դէպի արևելք՝ Երասիս գետի ափերումը, որ
տեղեց յետոյ ծագեցան Վիշապազունք: Իսկ իւր
Տիգրանուհի քրոջ համար Երնջակ գաւառումը Տիգ-
րանակերտ քաղաքն է շինու՛մ և նրան, ինչպէս և
նորա սերնդոց, այն տեղ է բնակեցնու՛մ:

530—330 թ. Ինչ ժամանակ Հայաստանի մէկ մասը Պարսից
Թագաւորութեան նահանգ դարձաւ:

Թէպէտ Մարիրասը և Մովսէս խորենացին յայտ-
նի շէն պատմու՛մ թէ Հայաստանը ինչ գրու-
թեան մէջ էր այս միջոցումը, այսուամենայնիւ Ասիոյ
այդ ժամանակուայ գրութեան վերայ, ինչպէս և
այդ ժամանակուայ պատմաբանների խօսքին նայելով՝
Հայաստանը, եթէ ոչ բոլորովին, գոնեայ նորա հարա-
ւային և արևմտեան մասերը, Պարսից ձեռին էր և
Հայաստանի այդ մասը սոցա սատրապներն էին կա-
ռավարում, որ դարեհ Վշտասպեանիցը բաժանու-
ած՝ 20 սատրապութիւններիցն 11 երորդն էր: Հա-
յոց սատրապների բնակութիւնը գտնվում էր Եփ-
րատ գետի մծտերքումը և կենցաղավարութիւնները
այնպէս ճոխ էին, ինչպէս Պարսից միւս սատրապնե-
րինը: և իրանց զօրքը ժողովում էին ըստ մեծի մա-
սին Խաղտէացոց, Տայոց, Կորդուաց աշխարհներիցը
և Արարատայ Բասեան գաւառիցը: Այդ կողմի Հա-

յերը հնազանդ լինելով՝ Պարսից իշխանութեան ներքոյ անդորր կեանք էին վարում 200 տարու չափ։

Տիգրանայ յաջորդները՝ որոց միայն անուններն է յիշում Մովսէս Խորենացին, թագաւորում էին հիւսիսային Հայաստանումը։ Տիգրանին յաջորդեց իւր որդի Վահագն, որ մեր կռապաշտութեան ժամանակը Հայերից և Վրացիներից պաշտվում էր իբրև աստուած, և սա մեր նախնեաց համար միևնոյն նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ Յունաց համար Հերակլէսը, որովհետև նա էլ պատերազմել էր վիշապների և զանազան հրէշից հետ։ Վահագնի մահից յետոյ աստուածացրին նրան և առանձին քրմաց դաս կարգեցին, որոնց զլիսաւոր պարտաւորութիւնն էր պաշտօն տանել իրանց ազգային դիւցազնին։ Վահագնին յաջորդեցին որդէց որդի՝ Առաւան, Ներսէհ, Զարեհ, Արմոզ, Բայգամ և Վան։ Վանին յաջորդեց իւր որդի Վահէն, որ առաջ Գարեհին օգնութիւն ուղարկեց 40,000 հետեակ և 7,000 հեծելազօր Աղէքսանդր Մակեդոնացւոյ դէմ և յետոյ, երբ Գարեհ կողմանոսը յաղթուեցաւ, ինքն անձամբ դուրս գնաց նորա առաջը և շատ քաջութիւն անելուց յետոյ մեռաւ մօտ 330 թուին։

Վահէի մահից յետոյ բոլոր Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացւոյ իշխանութեան ներքոյ։

Հայոց Հեթանոսական կրօնը: *

Արայի ժամանակները սկսում են հեթանոսական մտքերը Հայոց մէջը մտնել: Ընչպէս Պեղասագացւոց համար Գօդոնայ քաղաքը, նոյնպէս էլ Հայոց համար Արմաւիրը նուիրական էր՝ Արմենակիցը տընկուած սօսիներովը, որոնցով Հայկազանց ժամանակները հմայութիւն էին անում: Հայոց ազգը սկըզբանէ մեծ կապակցութիւն ունէր Արեաց անուանեալ ազգաց հետ, ինչպէս ցոյց են տալի մեր դետերի շատերի անունները մեր նախնեաց միաբանական զործ բռնելը նոցա հետ, աշխարհագրական դրութիւնը, որով Հայաստանի արեւելեան մասերը հաւասար մակերևոյթով միանում էր նոցա աշխարհների հետ, և մինչև անդամ մեր աշխարհի արեւելեան մասերը լցուած էին Պարսիկներով և Մարաց ազգով: Այս պատճառաւ Հայոց հին հեթանոսական կրօնը մեծ մասով նման էր նրանց Զրադաշտական կրօնին: Բարձրագոյն էակին մենք Արամազդ էինք ասում, իսկ նրանք Աուրամաստա: Մեր կրօնովը, ինչպէս և նոցա՝ հողեղէն էութիւնները երկու էին՝ բաբի և չար կամ հրեշտակ և դև: Զրադաշտի ուսման համեմատ Հայերը մեհեաններ չունէին, որովհետև արգելուած էր աստուածութիւնը

* Հայոց հեթանոսական կրօնը Վարելի է երևք շրջան բաժանել. այն են, 1 ժամանակ բնութեան որաշտաման, 2 Զրադաշտականութեան և 3 քաղմաստուածութիւն, ըստ յունականին:

Վիակել մեհեանների մէջ. բայց յետոյ քիչ քիչ ուրիշ խառն պաշտամունքներ էլ մտան այդ առջուայ պարզ վարդապետութեան մէջ: Առաջ Փոքր Ասիոյ կողմերից մեր մէջը մտաւ Անահիտ չաստուածահոհու պաշտամունքները, որ այն տեղ փառաւոր պաշտամունքներ և հոյակապ մեհեաններ ունէր: Յետոյ Արշակունի թագաւորների պաշտամունքները և ամենից վերջը Յունաց դիւցաբանութիւնը բոլորովին խառնակեցին մեր նախնեաց պարզ կրօնը, երբոր մեր Արշակունի թագաւորները նրանց չաստուածների պատկերները և քրմերը բերին Հայաստան: Ամենից առաջ Աշտիշատը, յետոյ Թիլը, Անի ամրոցը. Երիզը, Բագայառիձը և Բագաւան կամ Գիւցաւանը՝ նուիրական տեղերն էին համարվում, ունէին փառաւոր մեհեաններ և քրմաց դասեր: Քրմապետութեան պատիւը՝ մինչև Տիգրան Բ-ի օրերը Վահագնի սերունդներն ունէին ժառանգութեամբ, բայց երբնըրանք զրկուեցան այդ պատուիցը, ուրիշներն էին կատարում միւլենոյն պաշտօնը և շատ անգամ թագաւորների որդիքները և թոռներն էին առնում այդ պատիւը մեր թագաւորներից: Շատ անգամ ուխտ էին գնում երևելի բաղիններին և չաստուածներին, զոհ էին մատուցանում՝ ցուլ, նոխազ, ձի, ջորի, որոնք պէտք է լինէին սպիտակ և ոսկւով և արծաթով զարդարած, նուիրում էին նոյնպէս ոսկեայ պսակ, ականակապ անօթներ, և երբեմն ծաղկանց պսակներ կամ ծառերի ձիւղեր:

Հայոց գլխաւոր շաստուածները:

Չաստուածոց հայրը համարվում էր Արամազդը, որոյ հոյակապ պատկերը գտնվում էր Անի ամրոցում, ուր որ նստում էին քրմապետները և ուր թաղվում էին Արշակունի թագաւորները, իսկ քրմապետները թաղվում էին Բաղաւանում: Արամազդայ միւս պատկերը գտնվում էր Բաղաւանում, ուր թաղուած էր Տիգրան գ-՛ի եղբայր Մաժան քրմապետը: Իւր եղբօր մահից յետոյ Տիգրան գ նորա զերեզմանի վերայ կանգնեցրեց Արամազդայ պատկերը, ուր հիւրերը նորա զոհերով և նուէրներով բաւկանանում էին: Այս պատճառաւ այդ պատկերը կոչվում էր Արամազդ վանատրի: Վաղարշ թագաւորը՝ նաւասարդ ամենան մուտքերումը, որով մեր նոր տարին էր սկսվում, այդ տեղ հիմնեց ամանորարեր տօնը: Երկրորդն էր Անահիտ շաստուածուհին, որ ծնունդ էր Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց, փառք ազգին Հայոց, կեցուցիչ, շունչ և կենդանութիւն աշխարհին Հայոց: Սորա պատկերը գտնվում էր Նկեղեաց Երիզ աւանումը և շատ ջերմեռանդութեամբ էին գնում ուխտ սորա բազինին: Հայոց թագաւորների հիւանդութեան ժամանակն առողջութիւն էին խնդրում նրանից և շնորհակալութիւն էին մատուցանում յաղթութեանց ժամանակը: Սորա միւս պատկերը գտնվում էր Տարօն գաւառի Աշտիշատ գիւղում:

Այս պատկերը ասվում էր ոսկեծին, ոսկիամայր զիք
կամ ոսկիահաս, որովհետև ոսկեզօծ պղինձ էր :
Երրորդն էր Վահագն, որոյ պատկերը և մեհեանը
գտնվում էր Աշտիշատումը, նորա պատկերն ասվում
էր Վիշապաբաղն Վահագնի, իսկ մեհեանը Վահե-
վանեան, որ էլի ասվում էր Հաշտից անդի: Վահագն
միևնոյն նշանակութիւնն ունէր Հայոց համար, ինչ-
որ Հերակլէսը Յունաց համար: Բացի վերոյիշեալ
զլիսաւոր չաստուածները՝ Հայերն էլի պաշտում էին
Տիւր անուամբ չաստուածոյն, որ երազներ մեկնողն
էր, զպրութեանց և ուսմանց պաշտպան. սորա մե-
հեանը գտնվում էր Աշտիշատ քաղաքի մօտ, ճանա-
պարհի վերայ, որոյ անունն էր Արազմոյն, որ էլի
ասվում էր Գիվան գրչի Արամազդայ կամ ուսման
ճարտարութեան մեհեան: Մհրական զիք, որոյ ա-
ռաջին կրակն անշէջ էին պահում. սորա մեհեանը
գտնվում էր Բաղաւանումը կամ Բաղայառիճումը:
Նանեական զիք՝ որ միևնոյնն էր Հայոց համար,
ինչոր Յունաց համար Աթենասը. սորա մեհեանը
Թիլ աւանումն էր: Աստղիկ՝ որ համեմատէ Յունաց
Ափրոդիտէին. սորա մեհեանը Աշտիշատումն էր:
Բարշամեան զիք, որ էլի ասվում էր Սոյիաակափառ
զիք, որովհետև շինած էր փղոսկրից, բիւրեղից և
արծաթից, և այս կուռքը Տիգրան բ հրամայեց Մի-
ջագետից Թորդան տանել: Մեր Աբգար Թագաւորը
Թարաթա անուամբ մէկ չաստուած էր պաշտում:

Հայաստանը 330—150 թիւը Քրիստոսից առաջ:

Վահէի մահիցը յետոյ Հայաստանը ընկաւ Մակեդոնացւոց ձեռքի տակը և կառավարվում էր նրա քանցից ուղարկուած կուսակալներովն: Առաջին կուսակալն էր Միհրանը, բայց երբոր Աղէքսանդրը մեռաւ և նորա տեղը նորա Պերդիկկաս զօրավարը ըսկսեց կառավարել Մակեդոնացւոց ընդարձակ տէրութիւնը, այն ժամանակը Միհրանի տեղն եկաւ Նէոպտղոմէոս կուսակալն, որ Հայերին շատ էր նեղացնում: Այս ժամանակներումը կապաղովկիոյ աշխարհը զրկուելով իրան թագաւորիցը և նորա որդի Արիթէոսը իւր անձը մահից ազատելու համար փախաւ Հայաստան, ուր սիրով ընդունուեցաւ մերոնցից (Հայերից): Սա զրգռեց Հայերին՝ ամբարտաւան Նէոպտղոմէոսի դէմ: Այս ժամանակը Սիւնեաց Արտուարդ Հայ նախարարը Հայոց զօրքին առաջնորդելով՝ ընկաւ Նէոպտղոմէոսի վերայ, նրան դուրս արաւ Հայաստանիցը 317 թուին և նշկահելով Մակեդոնացւոց տէրութիւնը, սկսեց ինքնազուխ պայազատել Հայոց ազգը: Պերդիկկասը լսելով այս բանս՝ հրամայեց կապաղովկիոյ կուսակալ Եւմէնէսին զինու զօրութեամբ հաստատել դարձեալ Նէոպտղոմէոսին իւր նախկին տեղը, բայց նա տեսնելով Հայոց զօրութիւնը, քաջ Արտուարդ պայազատին յորդորեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել: Այս պատճառաւ Նէոպտղոմէոսը կրկին անգամ և

կաւ Հայաստան և համարվում էր երկրորդն Արտա-
ուարդի:

(Նէոպոզոմէոսն արդէն վաղուց ոխ ունէր Եւմէ-
նէոսի դէմ, Հայաստանի մէջ մտնելով այդ կերպ
ցած պայմաններով՝ որ յառաջացած էր Եւմէնէսի
անփոյթութիւնից կամ թուլութիւնից. 'ի հարկ է
նորա համար մեծ ցաւ էր: Մէկ քանի ժամանակից
յետոյ դուրս գալով պատերազմաւ Եւմէնէսի դէմ
Նէոպոզոմէոսը սպանվում է նրանից: Այնուհետեւ
Հայաստանը մտում է միայն Սիւնեաց իշխանի ձեռ-
քին: Եւմէնէսի մահիցն յետոյ Արթիթէոս թագաւո-
րին շատ զօրքով ուղարկում է Կապադովկիա: Սա
Հայոց զօրաց օգնութեամբը հաստատուելով իւր
սրսպերի դահի վերայ՝ առատ պարգևներով և ըն-
ծաներով յետ է ուղարկում նոցա:)

Արտուարդ Հայկազն իշխանից յետոյ, Հայաս-
տանի կառավարութիւնը 284 թուին տեսնում ենք
Հրանտ կուսակալի ձեռքին, որ ուղարկուած էր Սե-
լեկացւոց թագաւորիցը: 239 թուին Հրանտ կուսա-
կալի մահից յետոյ տեսնում ենք Արտաւազ Հայկազն
իշխանին՝ որ պայազատում է մեր աշխարհը: Սելե-
կացւոց թագաւոր Անտիոքոս մեծն 189 թուին կար-
գում է Հայաստանի կուսակալ երկու Հայկազն իշ-
խանների — Արտաշասին՝ Վերին Հայաստանի վերայ,
իսկ Գարեհիւն կամ Զարեհիւն՝ հարաւային Հայաս-
տանի: Արտաշատը Արարատայ նահանգում էր նըս-

տում, իսկ երկրորդը Նովայ աշխարհումը: Այժմ
ժամանակներում կարգեղոնացւոց զօրավար Աննիրա-
ղըն եկաւ Հայաստան Արտաշատի մօտ, և սա նորա
խորհուրդովն Երասխ գետի վերայ շինեց Արտաշատ
քաղաքը: Արտաշատը և Զարեհը տեսնելով Սելե-
կացւոց նուազելն և Հռովմայեցւոց օրէց օր զօրա-
նալը, յետ կանգնեցին նրանից և Հռովմայեցւոց հետ
դաշն կապեցին: Այնուհետև մեր երկու կուսակալ-
ները սկսեցին ինքնագլուխ կառավարել մեր աշխարհը:
Սելեկացւոց Անտիոքոս Եսիփան թագաւորը լսելով
Հայոց նահանջելը և առաւել Արտաշատի վերայ բար-
կանալով՝ մեծ զօրութեամբ զնաց նորա վերայ: Բայց
սա չ'կարողանալով նորա դէմը կենալ՝ հաշտու-
թիւն խօսեց և շատ գանձ ուղարկեց, խոստանալով
նշանակեալ հարկն միշտ իւր ժամանակին հատու-
ցանել: Արտաշատը կարծելով թէ այս զրգուութեան
պատճառը Զարեհն է եղել, կամենում էր նրանից
վրէժխնդիր լինել: Սա իւր հաւատարմութիւնը և
խոնարհութիւնը ցոյց տալու համար իւր Կորոն օր-
դուն կամ Կարանին պատանդ է ուղարկեւմ նորա
մօտ: Զարեհի մահից յետոյ նորա տեղը յաջորդում
է Մորփիլիկէսն՝ որ նորա որդին էր: Արտաշատը կա-
մենում է նրանից լուել հարաւային կամ Փոքր Հա-
յաստանը. այն ժամանակը նա ապաւինւում է կապա-
դովկացւոց Արէթ թագաւորի մօտ: Արտաշատը խոր-
հուրդ է տալիս կապադովկացւոց թագաւորին՝ սպա-

նել Զարեհի երկու որդւոցն, որոնք իրան մօտ էին
գանվում — Գորոնին և Մորփիւլիկէսին, և այնպէս նը-
րանց երկիրներն իրանց մէջը բաժանել, բայց Արէ-
թը չէ ըսում նորա չար խորհուրդին, այլ ընդհա-
կառակն ձեռնտու է լինում Մորփիւլիկէսին թա-
գաւորել իւր հայրական երկրի վերայ: Արտաշատը
թէպէտ կամենում էր Մորփիւլիկէսիցն խլել նորա
երկիրները, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հաս-
նում և նորա տեղը՝ 159 թիւն Քրիստոսից առաջ,
նստում է նորա որդի Արտաւազղը, որոյ օրերումը
Պարթևացիք տիրում են Հայաստանին:

Մովսէս Խորենացին այս միջոցի համար, այս-
ինքն Վահէի մահիցը մինչև Վաղարշակ թագաւո-
րը կամ 330—150 թիւն Քրիստոսից առաջ, այս-
պէս է պատմում Սահակ Բագրատունւոյն՝ Պայսմ
հետէ (յետ մահուանն Վահէի) մինչև ցթագաւո-
րութիւն Վաղարշակայ 'ի Հայս՝ ոչինչ ձշմարտադոյն
ունիմ՝ քեզ պատմել, քանզի շփոթ իմն ամբօխից
լեալ, այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս և վա-
սըն այսորիկ զիւրամուտ 'ի Հայս լեալ Արշակ մեծ
թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ 'ի վերայ
աշխարհիս Հայոց:

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երկրորդ.

Արշակունի Վաղարշակ թագաորը 150 թուականին Քրիստոսից առաջ:

Հայկայ ցեղի թագաւորութեան անկմանէն յետոյ Հայաստանը ընկաւ անդադար խռովութեանց, թագաւորաց փոփոխմունքի, քաղաքական կառավարութեան այլայլութեանց, ներքին խառնակութեան և արտաքին պատերազմաց, շատ անգամ էլ բարբարոսաց փորձանքի, թագաւորական աթոռոյ յափըշտակութեան և շատ զանազան չարութեանց ներքոյ, որ գործելեն այս աշխարհի հրամայողներն և բնակիչների մեծ մասն էլ եղել են արիւնարբու: չարութիւն սերմանողք, ապստամբք և աւելի պատրաստք խռովութեան կողմը, քանթէ հնազանդուելու իրանց օրինաւոր իշխանութեանը:

Չարութիւնը այն աստիճան հասաւ, որ չէր կարելի Հայաստանումը հնարք դանկնրան ոչնչացնելու: Ուստի փրկութեան դուռն բացուեց նորա համար այն ժամանակ, երբոր իշխանութեան սանձը տրուեցաւ Արշակունեաց երևելի հարստութեան ձեռքը: Ամենայն թագաւորական հարստութեանց մէջ, որ արևելքում տիրում էին, երևելին Արշակունեացն

էր, որ իրան բարձրանալու օրէն աւելի ցոյց տուեց՝
քաջութեան, արիութեան, քաղաքական առաքի-
նութեան փորձեր, և այն հազուադիւտ յատկու-
թիւններն, որով պէտք է իրան առնէր երևելի տէր
աշխարհի և բազկացնէր թագաւորութեան երջան-
կութիւնը: Այս տէրութեան բարերար ներգործու-
թիւնը շատ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց մտաց և
բնաւորութեան վերայ: Նորա սկզբնական ծաղմանէն
յառաջ եկան շատ բարի յառաջադիմութիւնք: Ընչ
ժամանակ Մեծն Արշակ իւր ևղբայր Աղաբաբի հետ
մտաւ Հայաստան, այն ժամանակ ժողովուրդն ան-
բաւական լինելով Արտաւազդի վատթար արարմուն-
քից, շտապեց զնալ նոր թագաւորի առաջն և իրան
համար փառք համարեց հրատարակել նրան վրկիչ
հայրենեաց, տալ նրան մեծ պատիւ և նրան հնա-
զանդ մնալ: Արտաւազդը իմանալով այս համբաւ-
ները և նախատեսնելով իւր դժնգակ վիճակը իւր
աչքի առջև, թողեց իւր հարձերը, խոտան ձգեց
իւր անառակութիւնքն և դուրս գալով իւր պա-
լատիցը, կամենում էր հրաման տալ, բայց նորա երե-
ւելն առաւել զրգուեց ժողովրդեան բարկութիւնը՝
որք հայհոյում էին նրան: Իւր նախարարներին
խորհուրդ տուին նրան յետ մանել պալատը, իսկ
զօրավարները իրանց կողմից՝ հաւատացնում էին թէ
ամէն բանն էլ կը շինուի առանց նրան և իրանց անձն
փորձութեան ներքոյ կը ձգեն նորա համար՝ և թէ

նա յոյս կ'ունենայ նրանց վերայ թագաւորութեան ազատութեան համար, և ճշմարիտ որ Արտաւազդը տալով զործոց կառավարութիւնը իւր սիրելեացը, ընկաւ իւր առաջին անառակութեանց մեջ, թըմբած մնալով կարծեցեալ աներկիւղութեան մէջ: Այս ժամանակն Արշակի և Վաղարշակի զօրութիւնքը մեծանում էին մտնելով թագաւորութեան ներսը: Այլ և այլ դաւառների զլիսաւորները ստացան ծածուկ հրամաններ միանալ Պարթևաց զօրաց հետ և վերջապէս այն ամենայն զօրքը միացած եկան Արտաշատ մայրաքաղաքի դռների մօտ՝ մտան քաղաքըն առանց պատերազմի: Արտաւազդը տեսնելով թէ ամենքն էլ թողին իրան, զղջացաւ իւր անցեալ զործքերի վերայ, բայց չը գտաւ ուրիշ հնարք ազատվելու, բացի ինքն իրան սպանելուց, ուստի գնաց Արաքս գետի ափը, կոխեց սուրը սրտի մէջ և ընկաւ գետն: Այսպէս վերջացաւ Արտաւազդի իշխանութիւնը:

Մեծն Արշակ իւր եղբօրը նստացրեց Հայոց թախտի (գահ) վերայ 152 թուականին Քրիստոսից առաջ: (Պարթևները քաջալերուած աիրեցին՝ Պարսից, Հայոց, Հնդկաց և Մասքթաց թագաւորութիւններին. առաջին ճիւղն նոցա Պարթևական անուամբ Պարսից վերայ, երկրորդը Արշակունի՝ Հայոց վերայ, երրորդը Հնդկաստանի, և չորրորդը Մասքթաց):

Վաղարշակ Հայաստանի իշխողն և Հայոց սիրարն՝ աշխատում էր ազդել իւր ժողովրդեան մէջ

աշխարհակալութեան ցանկութիւնը և պատերազմական հոգին: Նա էր հեզ, մարդասէր, բանի վերահասու, և խօսում էր սիրով իւր հպատակների հետ առանց զանազանութեան:

Սա (Վաղարշակ) ժողովելով իւր թագաւորութեան երեւելի անձանցը և քաջ զօրավարներին, որք էին երեւելի և հին ցեղերից, մանաւանդ նրանց՝ որք Հայկոյ ցեղիցն էին, նմանապէս Վաղմեանց, Վեղամեանց, Խոռխոռունեաց, Գուգարաց, Արտակեանց, Ամրատեանց, Քանանիդեանց և ուրիշ իշխաններուն, հրամայեց որ ամեն մէկը իւր իշխանութեան մէջ զօրք ժողովէ. նոյնպէս ուղարկեց յատուկ զօրաւոր մարդիկ միեւնոյն բանի համար՝ Ատրպատական, Վրաստան և Հայոց Միջագետք: Ժամանակ չանցած ժողովեցաւ Վաղարշակի մօտ մեծ զօրք: Հաւատարմութիւնը, որ ունէին այս թագաւորի վերայ անսահման էր և ուրախութիւնն ամեն տեղ, ինչպէս որ պատմիչներն գրում են՝ թէ քիչ մնաց որ Հայաստանի կէտը փառք համարէր զէնք բարձրացնելը և մանելը այս քաջ երիտասարդի զբօշակի ներքոյ: Վաղարշակը ժողովեց այս բոլոր զօրքը դաշտ տեղ, Արաքսի ափը, Արմաւիր քաղաքի մօտ, որ բլուր էր սովում, և շատ օր կենալով այնտեղ՝ աշխատում էր սովորցնել նրանց պատերազմական կարգը, որովհետեւ ոչինչ կարգ չը զիտէին, բաժանելով նրանց մէկ քանի դաս, հնազանգացրեց պատերազմական

սաստիկ կարգերին և տալով բոլոր զօրազուխներին
հարկաւոր հրամաններ պատերազմի մասին, ճանա-
պարհ ընկաւ ֆորքը Հայաստանի կողմը: Մորփիւլի-
կէսը, որ այս կողմի թագաւորն էր, աշխատեց ձգել
իւր կողմն՝ ֆոլիւզիոյ, Ասպաղովկիոյ, Պոնտոսի, Աս-
զիստանի և մէկ քանի ուրիշ աշխարհների բնակ-
չացն, և ունեցաւ յաջողութիւն, քանզի կարճ ժա-
մանակուամ ժողովեց մեծ զօրք և զիմեց Աաղարշակի
վերայ և երկու թշնամիքը կանգնեցան միմեանց հան-
դէպ մէկ բլրի մօտ: Նախ Աաղարշակը յարձակեցաւ
մեծ ուժգնութեամբ. Մորփիւլիկէսը մէկ քանի օր
յաջողութեամբ ընդդիմանում էր այնպէս, որ իրան
կողմից շատ քիչ մարդ կորցրեց, իսկ թշնամոյն նե-
ղացնում էր: Յետոյ Մորփիւլիկէսը զանելով յաջող
ժամանակ՝ յարձակուեցաւ բոլոր զօրքով և ինքն իւր
յատուկ գնդով խփեց թշնամու մէջ սեղը: Ամ-
բացած սաղաւարդով ու երկաթի զրահով վազեց
Աաղարշակի վերայ և վերաւորելով շատ զինուորացի
որք խափան էն լինում նորա ճանապարհին, զցեց
թագաւորի վրայ նիզակն ինչպէս երեք թեւանի նետ:
Այս վայրկենում քաջ մարդիկ Հայկայ և Սենեքե-
րիմայ ազգից, որ Աաղարշակայ չորս կողմը պատած
էին, յարձակեցան Մորփիւլիկէսի վերայ, ձիուց վեր
ձգեցին և սպանեցին, նորա զօրաց հետ նմանապէս
վարուեցան շատ անողորմ, նրանց մեծ մասը ջար-
դուեցան, ոմանք փախան, իսկ մնացածները գերի ըն-

կան: Արանից յետոյ Վաղարշակը տիրելով բոլոր ազգաց, որք բնակվում էին Ասպաղովկիոյ, Պոնտոսի, Լազիստանի, Խաղտեաց և Եգերացւոց սահմաններումը, նրանց վերայ իշխաններ դրաւ և սուեց ժամանակաւոր օրէնքներ քաղաքական և զինուորական: Վաղարշակը յետ դառնալիս առ ժամանակ մնաց Տայոց նահանգումը, վտանգները վերջացնելու համար, որ քաշել էր այս երկիրը, և հաստատելու նորա մէջ առատութիւն և երջանկութիւն: Այս կողմի բնակիչներն, ևս առաւել Պարխարայ լեռան շրջակայ տեղերումն և երկու եզերքին Փազայ գետի, դարձել էին յափշտակողներ, մարդասպաններ և աւազակներ՝ նման իրանց դրայիներին, Քաղղեաց և Լազաց: Նրանք հոգ չունէին ոչ վարուցանի մշակութեան, ոչ բարձր հողերը հաւասարելու, ոչ ավիները պահելու, այնպէս որ ջրերի անդադար հեղեղներն դաշտերի վերայ բարձրացել և լայնատարած տեղերը ճահճուտ դարձել էին: Վաղարշակն իմանալով իւր նախարարներից այս բոլոր անկարգութիւնները, միտ դրաւ շուտով ուղղելու այս ամէնը: Նա հրամայեց ուղարկել այնտեղ 30 հազարից աւելի մշակ, ճանապարհներն և հողաբլուրներն ուղղելու. ջիւղիմոտ տեղերը ցամաքացնելու և սկսելու վարուցանք: Նա (Վաղարշի) հրամայեց ջրանցքներ փորել՝ ջրի հեշտ զնալու համար Փազ գետը: Ատրել տուաւ Թանձր անտառներն, որոնք աւազակաց որջեր էին,

նրանց մէջ բացուեցան մեծ ճանապարհներ, բարձր տեղերից հողը վեր էր առած և ցածր տեղերը հողով բարձրացած՝ հեղեղներն արգելելու համար. և վերջապէս Վաղարշակն այնքան աշխատեց այն երկիրը լաւացնելու համար, որ կարճ ժամանակում դարձաւ զուարճալի երկիր: Այս թագաւորն այնտեղ շինեց զուարճալի ամարանոց, սահմանեց տեղեր դազանսներն՝ որսի համար, երկու տեղ էլ առանձին՝ ձիաների բազմացնելու համար շինեց պարտէզներ ու այգիք Վող քաղաքի մօտ, որ Հայաստանի քաղաքներից մինն էր, բայց մէկ քանի ժամանակ առաջ կորցրել էր իւր բնակիչներին: Վաղարշակը բնակեցրուց այս նահանգումը բոլոր գերիներին և օտարներին՝ բերած Վովկա լեռաների կողմից: Նա հարկադրեց նորա բնակիչներին թողուլ աւազակութիւնը և մարդասպանութիւնը, կենալ ինչպէս կարգն է լուսաւորեալ ազգի, աշխատել և պարապել օգտակար արհեստներով, տէրութեանը տալ հարկ, շուտ շուտ ասելով նրանց՝ թէ իրան շատ հաճոյ կը լինի, երբոր միւսանգամ յետ կը դառնայ դէպի այն կողմը և կը գտնէ նրանց հեզ, մարդասէր և ընդունակ ծառայութեան և երեւի պաշտօններ ստանալու: Վաղարշակը կարգաւորելով այս երկրի գործերը՝ մօտեցաւ Արտաշատին և իւր զօրքերը կարգաւորեց բանակով այս քաղաքի շրջապատը, Մեծամօր (Չանդի) գետի ավերու մն: Այս թագաւորը ծնել էր աւելի մեղմ կլիմայում քան

ինչպիսի էր Արտաշատինը: Մծբին քաղաքն իւր օղի
բարեխառնութեամբը նրան աւելի հաճոյ գտնուեցաւ:

Վաղարշակայ օրէնքները և կարգադրութիւնքը:

Հայոց ազգը մեծ խոհեմութեամբ ընտրեց Վա-
ղարշակին, որ էր լի մարդավարութեամբ, պատուով
և թագաւորական վառքով, օրինակ թագաւորաց
և զարդ. իբրև օրէնսդիր արժանաւորութիւն է ցոյց
տալի այն բարբարոս ժամանակներն: Մծբին քաղա-
քում մեծ ժողովք արեց մեծամեծներից և ամեն
հասարակութիւնից, խելօք մարդկանցից, քննեց Հա-
յոց աշխարհի սովորութիւնները, կամեցաւ իմանալ
ազգերն և տներն, օրոնք պատուելի էին ամեն դաւ-
առներում, առաւել ևս տներին, որոնք ընդունակ էին
կաւավարելու հասարակութեան գործերն, կամեցաւ
իմանալ անցեալ կեանքի պատմութիւնն և նորա
վերայ հիմնել թագաւորական տան, ազնուականաց,
հասարակ քաղաքացեաց, արհեստաւորաց, զիւղա-
կանաց, դաւառների կառավարութիւնը՝ զինուորական
կրթութեան, դատաստանի և օւրիշ բաների մասին
օրէնքներ շինեց և կարգադրութիւններ,

Արգադրութիւնները.

Հայաստան աշխարհը բաժանվում էր մէկ քա-
նի հարիւր նախարարութիւններ, իւրաքանչիւր նա-

խարարութիւնը պէտքէ ունեցել էր մէկ տանուակր կամ նահապետ, որոյ ձեռքի տակը պէտք է գտնուել էին նախարարութեան ժողովուրդները, և պէտք է որ նշանակեալ թուով զօրք պահէր և միշտ պատրաստ լինէր իւր գնդով՝ թագաւորի կոչելու ժամանակն: Այս նախարարութիւններէից մէկ քանիսներին, որոնք իրան ծառայութիւն էին արել, աւելի արժանաւորութիւն տուաւ. Ա. Բագրատունեաց նախարարութեանը տուաւ իրաւունք Արշակունի թագաւորաց թագ դնելոյ, նոցա նահապետն իրաւունք ունէր երեք տակէն վարսակալ դնել: Բագրատ իշխանը՝ որ սերել էր Հրէից Շամբութիցն, առաջինն էր որ վաղարշակայ օրերու մն այսպիսի պատիւ ըստացաւ. Բ. Գնթունեաց նախարարութեանն, որ սերել էր Քանանիդաս հրէիցը, տուաւ իշխանութիւն թագաւորին հանդերձ զգեցուցանելոյ. Գ. Թիկնապահներն, ընտրվում էին Խոստոտունեաց նախարարութիւնից, որոնք սերել էին Հայկայ Խոստոտունեացն. սոցա նախարարութեան նահապետը վաղարշակայ օրերումը Մալխազն էր. այս պատճառաւ թիկնապահութեան պատիւը մեզ մօտ ասվում էր և Մալխազութիւն. Դ. Արշունական որսերի վերայ կարգուած էր վարաժնունեաց նախարարութիւնը: Վաղարշակայ օրերումը զրանց առաջին նահապետն էր Գատր. Ե. Սպասաւորութեան և գահաւորութեան պատիւը տուաւ Արեղեանց նահապետ՝ Արեղ իշխանին:

Գաբեղին կարգեց արքունի ապարանների վերայ, որ Գաբեղեանց նահապետն էր. Գնունեաց Գին իշխանը տակառապետ էր, իսկ Սպանդունիքն՝ որ սերել էին Վահագնիցն, ըստ իւրեանց ցանկութեան, ընկալան քրմապետութեան պատիւը և պաշտօնը. է՛ թագաւորների երկրորդը ընտրվում էր Աժգահակայ սերունդներիցն, որոց անունն էր Մուրացան Տէր:

Չինուորութեան մէջն էլ փոփոխութիւններ և բարելաւութիւններ էր տեսնվում: Թագաւորի թիկնապահները բաժանվում էին չորս զունդ. իսկ միւսները միմեանցից որոշվում էին՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն աստիճաններով: Հայաստանի բազմաթիւ նախարարութիւններից՝ որոնք արդէն յայտնի էին իրանց քաջութեամբն և մտերմութեամբը, վեց կամ եօթը կարգուած էին մեր աշխարհի սահմանների վերայ և նոցա տանուտէրներն ասվում էին կուսակալք կամ սահմանակալք: Սրանցից չորսն ասվում էին Բդեշխ և իւրաքանչիւրն ունէր իրան ձեռքին տասն հազար զինուոր: Ա. Գուգարաց բդեշխութիւնը հիւսիսային կողմն էր, Բ. Սիւնեաց բդեշխութիւնը՝ յարևելս հիւսիսոյ, այստեղ առաջին բդեշխն էր Առանը. Գ. յարևմուտս հարաւոյ զբանսվում էր Աղձնեաց բդեշխութիւնը, որոց նահապետն էր Շարաշանը. Գ. հարաւումն էր Աղձնեաց աշխարհի նոր Շիրական գաւառումը. Միւս կուսակալներն էին Կաղմեսնիք յարևելս հարաւոյ իսկ արևմուտքումն

Անդեղտան նախարարութիւնը, որ սերվում էր Անպեղ — Տորքիցն, որին Վաղարշակը կարգեց նահապետ այս նախարարութեան: Արաւ և ուրիշ բարոյական կարգադրութիւններ. նշանակեց երկու մարդ, որոնցից մէկն իրան միտքն բերէր բարերարութիւնը անիրաւ հրամանի ժամանակը. իսկ միւսը պատուհասն, եթէ անփոյթ լինի շարագործներին պատժելու: Սահմանեց որ թագաւորի անդրանիկ որդին Մծրին մնայ, իսկ միւսները գնան Հաշտենից գաւառը:

Արշակ առաջին 124 թուականին:

Վաղարշակայ հետքովն գնում է և նորա որդի Արշակը: Սա մեր աշխարհքը զարգարում է զանազան կարգադրութիւններով: Սորա ժամանակը Պոնտացիք նահանջում են, բայց սա շուտով հնազանդեցնում է նրանց և Սև ծովի մօտ կանգնեցնում է մէկ արձան, որին երկար ժամանակ Պոնտացիք պաշտօն էին մատուցանում: Առհասարակ մեր առաջին երկու մեծամեծ Արշակունի թագաւորները հռու էին աշխարհակալութեան հողուցը իրանց նպատակն այն է լինում, որ աշխարհագուտ կարգադրութիւններով Հայաստան աշխարհը զարգարեն: Բայց դրանց յաջորդները իրանց քաղաքական հայեցողութիւնը փոխում են և չեն թողնում կամ ժամանակ չեն ապշիս, որ այդ կարգերը մեր ազգի կենաց և վարուց մէջ արմատանան և հաստատուին:

Արտաշէս առաջին 111—է՛՛ թուականը ն. ք. զԳրիտոտոս:

Սա դեռ իւր մանկութեան ժամանակը գտնուե-
լով Մծրին քաղաքումը սիրելի էր վազարշակին
իւր կայտառութեան և քաջութեան պատճառաւ:
Հայոց մեծամեծները դուշակում էին նորա ապառնի
քաջութեանց մասին: Եւ իրաւի իւր հայր Արշակի
տեղը նստելով՝ իւր մեծագործութեամբը և վստահ
աշխարհակալութեամբը գերազանցում է իւր նա-
խորդներից: Հայոց Արշակունի թագաւորներն, որ
մինչև այն ժամանակն երկը որդ էին համարվում Պար-
թեաց, այնուհետև առաջինն են, և Պարթեաց Ար-
շակաւան կամ Արշակ Ը. յօժար կամօք տալիս է նա-
խագահութիւնը մեր Արտաշէսին: Մինչև այդ ժա-
մանակները Պարթեաց թագաւորներն էին դրամ
կորում, այնուհետև Արտաշէսն է առնում այդ իրա-
ւունքն՝ իւր անունը և պատկերը փորագրել տալով
նորա վերայ: Հայաստանի արևելքն իւր ձեռքի տա-
կը հնազանդացնելուց յետոյ, միանում է Պոնտացուց
Միհրդատ Եւսպատոր թագաւորի հետ, որին տալիս
է իւր Արտաշամ աղջիկը՝ Իկնութիւն:

Հայաստանի արևելեան և հիւսիսային ազգաց
զօրութիւնները Հայոց զօրութիւնների հետ միացը-
նելով՝ Պոնտացուց թագաւորի հետ միանում է Փոքր
Ասիայ (այժմ Անատոլիա) և այնտեղի փոքր սէրու-
թիւններն իւր ձեռքի տակն է առնում: Յունաս-
տանը այդ ժամանակները չ'առվմայեցուց հասարա-

կապետու թեան նահանգնէր: Մեր Արտաշէսը և Պոնտացի Միհրդատը փոքր Ասիան նուաճելուց յետոյ, Արշիպեղազոսը նուատորմիղներով լցնում են, նուաճում են Թրակիան և հեշտութեամբ մտնում են Ելլադայ կամ միջին Յունաստան 88 թուականին: Հռուովմայեցիք դաշնակցաց անուանեալ կռիւներն էին վերջացնում և զբաղուած էին Մարիոսի և Սուղղայի կամ Սիղղայի կռիւներովը: Նոքա լեւել Յունաստանի նուաճիլը՝ Հայոց և Պոնտացուց զօրութիւնից, Սուղղային իրանց լեզէոններովն նրանց դէմ են ուղարկում: Մեր դաշնակից զօրութիւններն արդէն ամրադէլ էին Աթէնքում, բայց պաշարուելով Սիղղայից՝ սկսան թողուլ քաղաքը, որովհետև սովը նեղում էր նրանց: Սրանից յետոյ մեր դաշնակից զօրքը և Հռուովմայեցիք Քաղքիս և Որքոմէն քաղաքաց մօտ պատերազմելով, Հայերը և Պոնտացիք ստիպուեցան թողուլ Յունաստանը և դալ փոքր Ասիայ: Այս նահանջելու ժամանակը Հայոց զօրաց մէջ շրջփոթութիւն ընկնելով, Արտաշէսը սպանվում է նրանցից և Միհրդատը ստիպվում է 86 թուականին Սուղղայի հետ խաղաղութեան դաշն կապել, յետոսպով փոքր Ասիոյ բոլոր նուաճած երկիրները: Արտաշէսը նախ քան իւր մահը փոքր Ասիայից և Յունաստանից մեծ աւարներ ուղարկեց Հայաստան: Երևելի էին Աթենասայ, Հերակլէսի կամ Հերքիւլէսի, Ապոլոնի, Հեփեստոսի, Գիոսի կամ Եուպիտերի, Ար-

տեմիդայ, Ափրոդիտեայ արձաններն իրանց քրմերովը :

Տիգրան երկրորդ 86—36 թուականին Քրիստոսից առաջ :

Սա մանկութեան ժամանակը տուած էր Վարժնունեաց Վարաժ իշխանին, որ նրան վարժում էր զինուորական արհեստի մէջ և Արտաշէսի արշաւանանքներինցն առաջ կարգուած էր Հայոց թագաւոր: Արտաշէսի մահից յետոյ տիրասպան զօրքը զալով Հայաստան՝ Փոքր Ասիայիցն ասպատակութիւններ ուզեցին անել Հայոց երկրումը, կարծելով թէ Հայերն անզուխ են մնացած: Մեր Տիգրանը՝ որ իւր խոհեմութեամբն և քաղաքականութեամբը մեծ էր իւր հօրից, դուրս է գնում նրանց առաջը, ջընջում է նրանց և Փոքր Հայաստանը իւր իրաւասութեան տակն է առնում: Այնուհետև սկսում է Հայաստանը կարգադրել: Յունաց քրմերի կամեցողութեամբը Ղիոսի բազինը կանգնեցնում է Անի ամբողջումը կամ Կամախքումն, Աթենասայ բազինը՝ Թիլ աւանումն, Արտեմիսինը՝ Երիզայումը, Հեփեսոսսինը՝ Բազայառիճումն, Ափրոդիտէինը՝ որ մէնք Աստղիկ ենք ասում, և Հերակլէսինը թողում է Տարօնի Աշտիշաա զիւղումը: Վահագնի քրմերը կարծելով թէ Հերակլի արձանը իրանց նախնի Վահագնինն է, ինքնազուխ առանց թագաւորի հրամանի, տարել էին իրանց սեփհական Տարօն կամ Մարդաղի գաւառները: Տիգրանը այս բանիս վերայ բարկանալով զըր-

կում է նրանց քրմապետութեան իշխանութիւնից։
Ինչպէս վերոյիշեալ, նմանապէս և Հայաստանի այլևայլ
քաղաքներումը, Տիգրանը հրամայում է փառաւոր
մեհեաններ շինել և բազմիներ կանգնել։ Նախա-
րարութիւններին հրաման է դուրս գալիս թագաւո-
րիցը, զոհ և երկրպագութիւն մատուցանել. այս կեր-
պով Բագրատունեաց նախարարութիւնը մեծ վտան-
գի մէջ է ընկնում, որովհետև Վաղարշակը Բագ-
րատ իշխանին ստիպեց թողուլ իւր հայրենաւանդ
կրօնը, բայց տեսնելով որ հաստատ է մնում իւր հա-
ւատին, թողեց նրան իւր կամքին։ Արշակայ օրե-
րում Բագրատունեաց ցեղից երկուսը նահատակե-
ցան իրանց հաւատի համար և միւսները խօսք տուին
չարաթ օրը որս և պատերազմ գնալ և երեսայոց
անթլիատ թողուլ։ Իսկ հիմայ Տիգրանը ստիպում
է նրանց թողուլ բոլորովին իրանց հաւատը։ Աս-
ուդ իշխանի լեզուն կտրեց, որ չար էր խօսում կը-
ռոց վերայ. միւս Բագրատունիքը տեսնելով այս ըս-
պառնալիքները՝ սկսան խողի միս և զոհերիցն ու-
տել, միայն պաշտօն չէին մատուցանում կռոց։ Ո-
րովհետև կիսով չափ թողին նրանք (Բագրատունիք)
իրանց հայրենի կրօնը, ուստի Տիգրանն էլ խլեց
նրանցից զօրաւարութեան իշխանութիւնը, միայն
թագադրութեան արտօնութիւնը նրանց թողնելով։

Արշամայ ժամանակները, ինչպէս երևում է, Բագ-
րատունիքը բոլորովին հեթանոս են դառնում, և այս

քանիս բաւականին ապացոյց կարող է լինել՝ Ննանոսի
կամ Անանիայի վերայ եղած անցքը: Որովհետև սա
իրան հայրենակից շրէից շիւրկանոս քահանայա-
պետին, որին գերեւել էր Տիգրանը, ծածուկ փախցնում
է շրէաստան. Արշամ թագաւորն իմանալով այս
բանս բոլորովին աչքից ձգում է: Այն ժամանակը
գնթունեաց Զօրայ նահապետը յայտնում է թա-
գաւորին՝ թէ Ննանոսը կամենում է ապստամբել. թա-
գաւոր Արշամը հրամայում է Ննանոսին կամ թողու-
բոլորովին հրէութիւնը կամ թէ ոչ իւր տունը կը-
ջնջի բոլորովին: Շատ տանջանքներից և իւր որդւոց
մահից յետոյ շրէան իւր ընտանեօք ընդունում է
հետեւանութիւն:

Տիգրանայ օրերումը Սելևկացւոց տանը մեծ
աղմուկներ և երկպառակութիւններ էին լինում թա-
գաժառանգութեան մասին: Ասորոց ազգը, երկար
մտածելուց յետոյ, լաւ համարեց չայոց իրաւասու-
թեան տակը մտնել: Տիգրանին հրաւիրում են, և
սա մտնելով նրանց աշխարհը՝ հալածում է ամբա-
բիշտ թագաւորներուն, ինչպէս էին Անտիոքոս Պիոսը
և նորա եղբայր Փիլիպպոսը. խաղաղացնում է նրանց
բոլոր աշխարհը և 85 թուականին Քրիստոսից ա-
ռաջ Սելևկացւոց թագաւորաց թագն իւր գլխին է
դնում: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այնէ 79
թուականին, Անտիոքոս Պիոսի կին Սելինէն կամ
Կղէոպատրէն դնալով փութիկէ, ոտքի է կանգնեցը-

նում Ֆիւնիկեցւոց և նրանց հարեան ազգացն՝ ընդդէմ Հայոց: Տիգրանը շուտով վրայ է հասնում, պաշարում է Պաղումայիս քաղաքը, ուր էր նրանց գլխաւոր զօրութիւնը. յաղթում է նրանց, Սեղինէին սպանում է և բոլոր երկիրները մինչև Պաղեստինէ Հայոց ձեռքն են անցանում: Հրէաքը լսելով Հայոց քաջութիւններն, իրանց Աղէքսանդրայ թագուհու խօսքովը, Տիգրանայ առաջ դեսպաններ են ուղարկում մի ընծաներով, և խնդրում են նրանից պաշտպան և հովանաւոր լինել իրանց աշխարհին:

Միհրդատայ երկրորդ պատերազմը Հայոց օգնութեամբն:

Այն ժամանակներն, երբոր Տիգրանը վերադառնալով Ասորոց երկրիցն՝ իւր ուշքն դարձրել էր Վայկուն աւազակի ասպատակութեան վերայ. Միհրդատը, որ ռխերիմ թշնամի էր Հռովմայեցւոց, կամենում էր երկրորդ անգամ պատերազմել նրանց հետ: Սուղղայի դաշիցն յետոյ, որ եղաւ 86 թուականին, Միհրդատն աշխատում էր իւր ծովային և ցամաքային զօրութիւնները շատացնել: Միւկնոյն ժամանակը Բոսփոր աշխարհն իւր ձեռքն է առնում և Կողքիսացւոց վերայ թագաւորացնում է իւր որդուն: 75 թուականին Քրիստոսից առաջ միանում է Հռովմայեցի Սերտորիոսի հետ, որ գտնվում էր Սպանիայում և անդադար պատերազմում էր իւր հայրենակիցներին հետ, և ընկնում է Բիւթանացւոց նիկո-

միդոս թագաւորի աշխարհի վերայ, որ իւր մահիցն առաջ կտակաւ թողել էր Հռովմայեցւոց Հատարակապետութեանը: Իսկ Տիգրանը նորա խորհուրդովը մանուս էր Կապադովկիայ և այնտեղից 30,000 հոգի գերի էր բերում Տիգրանակերտ: Այս ժամանակներումը Պրոպոնտիս և Բիթանեայ աշխարհները յանձնած էին Կոտտաս զօրավարին, իսկ Ասիա անուամբ նահանգը, Կիլիկիէն և Կապադովկիէն՝ Ղուկուղղոսին: Միհրդատը մեր Բասենեան գնդովն ընկնում էր Քաղկեդոն քաղաքի վերայ և նրանց օգնականութեամբը Հռովմայեցւոց ջարդում էր թէ՛ ծովի և թէ՛ ցամաքի վերայ, ուր նրանց կողմից վեր են ընկնում 18,000 հոգի և այրվում են 60 նաւեր: Սրբանից յետոյ Պոնտացւոց թագաւորը պաշարում էր Կիլիկիոն քաղաքը: Ղուկուղղոսը լսելով Քաղկեդոնի կոտորածը և Կիլիկիոնի պաշարուիլը, շուտով վրայ է հասնում և Գրանիկ գետի մօտ ջարդում է Միհրդատի ցամաքային զօրքն, այնինչ նաւատորմիղներն ոչնչանում են Հռովմայեցւոց զօրքիցը՝ Հելլեսպոնտոսումը և Իմնոս ու Տենեդոս կղզիների մօտ: Այնուհետև Միհրդատը լաւ համարեց մնացած նաւերովն և զօրքերովը վերադառնալ Պոնտոս: Ղուկուղղոսն էլ Բիթանիան և Պափղակոնիան նուաձեւուց յետոյ մտաւ Պոնտացւոց աշխարհը: Այս տեղ Պոնտացիք մէկ քանի յաջող պատերազմներից յետոյ Ամիսոս քաղաքի մօտ բռնաբերեց ջարդուեցան և Միհր-

դատն այն ժամանակը Հռովմայեցւոց ձեռքիցն ազատուելու համար՝ փախաւ Հայաստան: Ղուկուղղոսը պատգամաւոր ուղարկեց Տիգրանայ մօտ՝ Միհրդատին իրան ձեռքը տալու, բայց նա նորա խօսքին չըլսեց, ընդհակառակը Պոնտացւոց թագաւորին բաւականին զօրք տուաւ և ուղարկեց Պոնտոս: Ղուկուղղոսն այն ժամանակն անցաւ Նփրատ գետն և պաշարեց Տիգրանակերտ քաղաքը: Այն միջոցին Տիգրանը գտնվում էր Վերին Հայաստանումը, և լսելով իւր աթռանիստ քաղաքի պաշարուիլը մեծ զօրքով օգնութիւն եկաւ, բայց երբ տեսաւ Հռովմայեցւոց սակաւութիւնը, անհոգ մնաց, մինչև որ խորամանկ Ղուկուղղոսը յանկարծ նորա վերայ յարձակուելով փախստական արաւ և Տիգրանակերտ քաղաքի յոյն բնակիչների մատնութեամբը՝ քաղաքը հեշտութեամբ առաւ և միջի գանձերը կողոպտեց: Սրանից յետոյ Հռովմայեցւոց զօրութիւնը սկսում է տկարանալ, որովհետև Միհրդատը Հայոց զօրքովը կրկին անգամ առնում է Պոնտացւոց աշխարհը, այնինչ Տիգրանը նոր զօրութեամբ Ղուկուղղոսին հալածում է Հայաստանիցը: Հռովմայեցիք լսելով Հայոց և Պոնտացւոց կրկին զօրանալը, Ղուկուղղոսի տեղը նշանակում են Պոմպէոս զօրավարին: Սա նոր զօրութեամբ մանում է Փոքր Հայաստան և 67 թուականին Նրկորոզ Հաքումն, Նփրատ գետի մօտ, հանդիպելով Միհրդատին՝ յաղթում է նրան: Այնու-

հետև Միհրդատը զնուժ է բոսփոր (Ղրիմ)։ Այս
տեղ Միհրդատը Սկիւթացւոց ազգիցը բազմաթիւ
զօրք է ժողովում և կամենում է Եւքսինեան Պոն-
տոսի հիւսիսային կողմերովը և Պանոնիայովը մըտ-
նել Իտալիա, իսկ Վազդիացւոց և այլոց յորդորում
է ապստամբուել շոտլանդացւոց դէմ։ Զօրքը չէ՛ լը-
ռում իւր տիրոջը և հարազատ որդին, Փառնակէս,
կաշառուած լինելով շոտլանդացիներին՝ վեր է կենում
իւր հօր դէմ, և Միհրդատը տեսնելով իւր որդ-
ւոց ապստամբութիւնը՝ անձարացած ինքն իրան ըս-
պանում է ՅՃ թուականին։ Իսկ Պոմպէոսը Տիզրանայ
ապստամբեալ որդի Տիրանիցն առաջնորդուելով՝ մըտ-
նում է Հայաստան, Տիզրանն էլ անձարացած հաշ-
տութիւն է խօսում Պոմպէոսի հետ, տալով նրան
շատ քանքար արծաթոց և հրաժարուելով այն աշ-
խարհներին, որոնք Հայաստանիցը դուրս էին։ Այ-
սուամենայնիւ Տիզրանը սպասում էր ժամանակի, որ
իրանից խլած երկիրները ձեռք ձգի։ Վարխանոս զօ-
րավարից յետոյ շոտլանդացւոց արևելեան նահանգ-
ների վերայ կարգվում է ընչաքաղց և սնափառ Երա-
սոսը։ Սա արդէն շոտլանդ մտքումը դրել էր, որ
Հայոց և Պարթևաց թագաւորութիւնները նուաճէ։
Նրուսադէմայ տաճարի գանձերը յափշտակելուց յե-
տոյ, անց է կենում Եփրատ գետը 40,000 զինուոր-
ներով։ Այն ժամանակը Հայոց և Պարթևաց թագա-
ւորների զօրքերը Սուրէն զօրավարի առաջնորդու-

Թեամբն, որ Պարթևաց ասպետ Թագադիրն էր, ջարդուժ են նախ և առաջ Արաստոսի որդուն, որ յաղթուելոց ինքն իրան սպանում է, և յետոյ Խառանի մօտերքում Արաստոսին, որ և ընկնում է պատերազմի դաշտումն իւր զինուորաց հետ: Այսպէս կոտորածք Հռովմայեցիք շատ քիչ էին տեսել և իրանց արծուէնչան զբոշակները գերի են ընկնում Պարթևեաց ձեռքն, որ միայն 30 տարից յետոյ Պոստոսկայսեր ժամանակներն են յետ դարձնում: Տիգրանի դանձատները կրկին անգամ լցուեցան այդ աւարներիցն, որ ըստ մեծի մասին Արուսագէմայ տաճաբի և ուրիշ մեհանների հարստութիւններն էին:

Միջագետի յաղթութիւնից յետոյ երկու դաշնակից Թագաւորներն առանձին զօրք են տալիս Ռըշտունեաց Բարզափրան նահապետին և Պարթևաց արքայորդի Բակուրին, որ կրկին անգամ ձեռք բերեն Ասորոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն: Արդէն Արաստոսից յետոյ Ասորոց վերայ գտնվում էր նորասեղակալ Կասիոս զօրավարը: Մեր գաշնակից զօրքերը 40 թուականին Բարզափրանի և Բակուրի առաջնորդութեամբը հալածում են Հռովմայեցւոց, և տիրում են մինչև Պաղեստինացւոց աշխարհին: Այս ժամանակներումը Մակարայեցի շիւրկանոս և Անտիգոնոս եղբարքը վիճում էին քահանայապետութեան և Թագաւորութեան համար: Անտիգոնոսը Բարզափրանին արծաթով իւր կողմն զբաւեց, և սա Հայոց

զօրավար Գնէլ Գնունեոյ ձեռամբը շիւրկանոսին կան-
չելով Պողոսայիս՝ մատնեց իւր եղբօր ձեռքը: Հե-
րովզէնն՝ որ շիւրկանոսի տեղը ֆնացած էր երու-
սաղէմում, հալածվում է Հայոց զօրքից և Անտիգո-
նոսը թագաւորում է երուսաղէմացւոց վերայ: Այ-
նուհետև Հայոց զօրքը մեծ աւարներով և շրէից
գերիներով՝ որոց միջին երեւելի էր շիւրկանոս քա-
հանայապետը, յետ են դառնում Հայաստան, Ասո-
րոց և Փիւնիկեցւոց աշխարհներն յանձնելով Բա-
կուրին: Տիգրանը, որ շունչ և հողի էր այսքան քա-
ջութիւններին, մեռնում է 36 թուականին:

Արտաւազդ 36—33 թուականը Քրիստոսից առաջ:

Տիգրանայ տեղը նստում է նորա որդի Արտա-
ւազդը, որին արդէն թագաւոր էր դրել իւր հայրը
Վերին Հայաստանի վերայ. Հռովմայեցւոց արեւելեան
նահանգներն այս ժամանակները տուած էին Անտո-
նինոսին: Սա լսելով Տիգրանայ մահը, յանդուգն
յարձակմամբ Ասորաց երկիրը նուաճելուց յետոյ մըտ-
նում է Հայոց աշխարհը, կամենալով Արասոսի մա-
հուան վրէժը Պարթևներից և Հայերից առնել: Ար-
տաւազդը, որին մեր պատմաբանները վատ և որսա-
սէր են ասում, իսկ օտարները՝ ուսումնասէր և շատ
գրքերի հեղինակ, հաշտութիւն է խօսում Հռովմա-
յեցւոց հետ, խոստանալով նրանց օգնական լինել
ընդդէմ Պարթևաց, բայց ծածուկ Արշակ կամ Փը-

բաատ թագաւորի կողմն լինելով: Հռովմայեցիք խարդախ ճանապարհ ցոյց տուողներինց մուրրուելով Պարսից աշխարհումն և միանգամայն յոյս չունենալով յաղթութեան վերայ՝ դեսպան են ուղարկում Փրատտի մօտ և պահանջում են Հռովմայեցւոց գերեայներն և արծուէնշան գրօշակն: Այս ժամանակները Պարթևացիք սկսում են զանազան կողմերից յարձակուել Հռովմայեցւոց վերայ և նրանց շատ տեղ ջարդել, այնպէս որ Անտոնինոսը հաղիւ ազատվում է նրանց ձեռքից և երասխ գետը անցկենալով՝ մտնում է Հայաստան և Միջագետն իրան ձեռքը ձգելով գնում է Նգիպտոս, բայց կարճ ժամանակից յետոյ կրկին անգամ Անտոնինոսը մտնում է Հայաստան: Հայերը չէին կամենում Միջագետը նրանց ձեռքը տալ, ուստի օտքի էին կանգնել նրանց գէժ Արտաւազդայ առաջնորդութեամբ, իսկ Հռովմայեցւոց զօրավարը զրդուած լինելով Կղէոպատրայիցը, կամենում է Անտիոքոս Պիոսի կին Նրդէոպատրի կամ Սեղինէի վրէժը Արտաւազդիցը հանել: Հայերը յաղթվում են, և Արտաւազդը շղթայակապ տանվում է Նգիպտոս 33 թուականին, որ տեղ էլ զլիսատվում է:

Արտաւազդից յետոյ, Հայոց թագաւորներին պահել վերայ Արշամին ենք տեսնում, որ Տիգրանայ եղբոր Արտաշէսի որդին էր: Սա թէպէտ կամենում է Միջագետը բոլորովին ազատել Հռովմայեցւոց ձեռքից,

քայն միջոց չէ ունենում և Պարթևացիք էլ չեն օգնում, ուստի լաւ է համարում Միջագետի համար առաջին անգամ հարկ տալ Հռովմայեցւոց:

Սորա տեղը նստում է իւր որդի Աբգարը, որ Հայոց բոլոր աշխարհի համար հարկ է տալի Հռովմայեցւոց և սրանց զորձակալները տիւղերական աշխարհագրի ժամանակն Սզոստոս կայսեր պատկերը բերում են, որ Հայոց մեհեաններումը կանգնացնեն:

34 Թուականիցը Քրիստոսից առաջ մինչև 80 թուականը Քրիստոսից յետոյ, ըստ ազգային մատենագրաց:

Արտաւազգայ և նորա որդւոյ գերու թիւնից յետոյ Միջագետի Հայոց վերայ թագաւորում է Արշամը, որ Տիգրանայ եղբայր Արտաշէսի որդին էր: Ինչպէս իրան նախորդներինը, սորա նիստը լինում էր Մծրին քաղաքումն: Այս ժամանակներումն եւրատ գետի արևելեան ափումը գտնվում էր Ուռհայեցւոց փոքր տէրութիւնը, որոյ ժողովուրդը, ըստ մեծի մասին, Ասորի էին և Յոյն: Սրանք իրանց թագաւորներն ընտրում էին միշտ ուրիշ ազգաց իշխաններից, որոնք ընդհանուր անուամբ ասվում էին՝ Աբգար կամ Մանոս: Այն ժամանակներն, երբոր Արտաւազգայ որդի Արտաշէսը ազատուեցաւ Անտոնիոսի ձեռքից, Պարթևաց օգնականութեամբը թագաւորում էր Վերին Հայաստանումն: Արշամը Ուռհայեցւոց կամեցողութեամբ՝ նրանց թագաւոր ընտ-

բուեցաւ. և տիրում էր բոլոր Միջագետինն, որոյ հիւսիսային կողմից պատած էին՝ Մաափոսը և Կորդուաց լեռաները, արեմուտքիցն՝ Նփրատ գետը, և արեւելքից՝ Ասորեստան: Եօրան յաջորդում է Միջագետումը, նորա որդի Աբգարը: Սա իրան ակթոսը զընում է բոլորովին Աւսայ կամ Եղեսիայ, իրան զիււանովն և կուսքերովն: Արշամայ ժամանակները շրջառովմայեցիք միայն Միջագետիցն էին հարկ առնում, իսկ Աբգարայ ժամանակները բոլոր Հայաստանիցն: Սգոստոս կայսեր գործակալները գալիս էին Հայաստան և Աբգարը հրամայում է նորա պատկերը մեհականներումը կանգնեցնել: Հերովդէս թագաւորն, որ այդ ժամանակները թագաւորում էր Երուսաղէմումը, կամենում է իրան պատկերն էլ բազմեցնել Հայոց մեհականներումը, բայց Աբգարն յանձնառու չէ լինում. Հերովդէսը բարկանալով հրամայում է իրան Յովսէփ եղբօրն՝ որ Պարթևաց գէմը գնալու ժամանակը Հայոց երկրովն անցկենայ: Աբգարն էլ, ՚ի հարկ է, իմանալով Հերովդէսի իւր եղբօր ուղարկելը Հայաստան՝ միանում է Պարթևաց հետ և ջարդում է Հերովդէսից ուղարկած ամբոխին և սպանում է Յովսէփ զօրավարին: Հերովդէսը կամենում էր վրէժխնդիր լինել Աբգարիցը, բայց մահուան օրը շուտով վրայ է հասնում և նորա տեղը յաջորդում է Հերովդէս Չորրորդապետը, որ նմանապէս թշնամի էր Աբգարին, ոչ միայն իրանց ընկալեալ հարուածի

Համար, այլ որովհետև Աբգարը օգնութիւն էր տու-
ել Արարացւոց Արիղաս թագաւորին՝ ընդդէմ Հրէ-
ից: Աբգարը տեսնելով՝ որ իրան թշնամիքը շատա-
ցելեն, մէկ կողմից Հռովմայեցիք, որոնք իրան դես-
պաններին անարգութեամբ էին ընդունել, միւս կող-
մից Հերովդէս Չորրորդապետը. ուստի Ասորոց վե-
րակացու Մարինոս Ստորգեանի մօտ ուղարկում է
Աղձնեաց բղեշխ Մարիհարին, Ապահունեաց նահա-
պետ Շամշազրամին և իրան հաւատարիմ Անանին՝
գաշը կռելու նորա հետ: Մարինոսը ընդունում է
սիրով և նրանք այնտեղից գնում են Նրուսադէմ.
ուր տեսնում են ֆրգսն և նորա հրաշագործութիւն-
ներն: Արդէն եօթը տարի հիւանդութեան մէջ էր
Աբգարը, երբոր լուծ է Փրկչի հրաշագործութիւն-
ները, հրաւիրում է նրան իրան փոքրիկ քաղաքը՝
Հրէից ձեռքիցն ազատվելու և իրան բժշկելու: Պա-
տասխանէ գրում Փրկիչն թոմայ առաքելոյ ձեռամբն,
այսպէս. «Նրանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս, իբր
ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այս-
պէս. զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն, և որք
ոչն տեսանեն, նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ
վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս դալ ինձ առ քեզ,
արժանէ ինձ աստ կատարել զամենայն ինչ վասնո-
րոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս, ապա
համբարձայց առ Նա, որ առաքեացն զիս և յոր-
ժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշակերտաց աս-

աի խնոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են՝ շնորհեսցէ ։

Քրիստոսի համբառնալուց յետոյ 72 աշակերտներից մէկը Թովմայ առեքելոյ ընտրողու թեամբը դաւիս է Հայաստան, բժշկում է Աբգարին և թագաւորին, ինչպէս և Նդեսացւոց, դարձնում է 'ի Քրիստոնէութիւն: Թագաւորի խոյրարար Ադդէին Նախկուպոս է կարգում հաւատացելոց վերայ, իսկ ինքն դրնում է վերին Հայաստան: Այնուհետև Աբգարը ջատագով է կանգնում Քրիստոսի անուան համար, թուղթ է գրում Տիբերիոս կայսեր, Պարթևաց Արտաշէս և Ասորոց Ներսէհ թագաւորների վերայ, բայց դեռ պատասխան չըստացած մեռնում է առաջին Քրիստոնեայ թագաւորն ՅԵ թուականին Քրիստոսից յետոյ: Աբգարին յաջորդում է Աւահայեստանում նորա որդի Անանունը, որ Նդեսիոյ մահեանների փակած դռները բաց անել տուաւ և նահատակեց Ադդէ Նախկուպոսին, որ չէր կամենում հեթանոս թագաւորի համար խոյր շինել: Այնուհետև սկսում է վերանորոգել արքունական պալատը, և նոյն միջոցին մեռնում է կճեայ քարիցն, որ վերընկաւ նորա վերայ: Դեռ Անանի կենդանութեան ժամանակն ազատամբելէր Աբգարի Ադդէ քրոջ որդի Սանատրուկն, որ վերակացու էր Միջագետի վերին մասերումն և որ Բաղրատունեաց և Արծրունեաց օգնութեամբը թագ էր կապել և կամենում էր

տիրել բոլոր Միջագետին: Թէպէտ Անանունի կեն-
դանութեան ժամանակն չկարողացաւ, բայց նորա
մահից յետոյ Նդեսացիք ինքեանք նորա մօտ դես-
պան ուղարկեցին և ըստ իւրեանց սովորութեան
հրաւիրեցին նրան Ուռհայի թագաւորական գահը
նստելու: Սանատրուկը, զբաւելով արքունի բոլոր
կայքը և գանձը, հրամայեց Արգարու տան զաւակ-
ներուն ՚ի սուր սուսերի մաշել: Հրամայում է վերա-
նորոգել Մծբին քաղաքը, որ խախտուել էր երկրա-
շարժու թիւնից. այն քաղաքի հրապարակումը կանգ-
նեցնում է մէկ անդրի, ձեռքին բռնած մի դրամ,
նշանակելով՝ թէ արքունի գանձերը սպառել են:
Սանատրուկը Հայոց նախարարների աչքին հաճոյ ե-
րևալոյ համար, հալածում էր Քրիստոնէից, սպանեց
Թադէոս առաքեալին Արտազու դաշտումը և նահա-
տակեց իւր քոյր Սանդուխտին, որ շատ ջեռմեռանդ
քրիստոնեայ էր: Այս կերպով թէպէտ Վերին Հայ-
աստանում Քրիստոնէութիւնը շատ յառաջադիմու-
թիւն չունէր, այսուամենայնիւ Նդեսիայումն հաս-
տատ արմատ էր բռնել և ունէր առանձին Քրիս-
տոնէից եկեղեցի:

Սանատրուկի մահից յետոյ, որ սպանուեցաւ
որսի ժամանակը, թագաւորում է Ուռհայեցւոց վերայ
Նրուանդը՝ որ մօր կողմանէ Արշակունի էր: Բազ-
րատունիքը չեն համաձայնում այս բանիս և անց
են կենում Սանատրուկի որդւոց կողմն: Նրուանդը

հրամայում է կոտորել Սանատրուկի որդւոցը, որոնք
ցից մէկը, Արտաշէս անուամբ, ազատվում է և տան-
վում է Պարսկահայոց Հեր գաւառը, զնում է այն
տեղ և Սմբատ Բագրատունին, որ շատ վտանգներից
ազատուելուց յետոյ Արտաշէս մանուկին տանում է
Պարթևաց Դարէհ թագաւորի մօտ: Այնուհետև Եր-
ուանդը կասկած ունենալով Պարթևաց կողմից,
Հռովմայեցւոց վերայ է յոյս դնում, թողնում է Ե-
գեսացւոց գահը, զալիս է Վերին Հայաստան և նրս-
տում է Հայկազանց թագաւորանիստ Արմաւիր քա-
ղաքում: Երուանդը նախատեսնում էր զալոց պատե-
րազմները, թողնում է խախտեալ Արմաւիրը, և Որ-
ձաքար բլրի վերայ, Երասխ գետի ափերումը, շինում
է Երուանդաշատ քաղաքը իրան բարձրապարիսպ
միջնաբերդովն և պղնձէ դռներովն. «Ելանելեօք եր-
կաթեօք որոգայթաւորօք», մէկը ցերեկի համար,
որ արքունի սպասաւորներն ելու մուտ առնեն, իսկ
միւսը զիշերուայ համար, որ դաւաճանները բռնուին:

Արտաշէս ք. 80—135 թիւ Բրիտանոսից յետոյ:

Այն ինչ Երուանդն՝ որ մօրով միայն Արշա-
կունի էր և բանութեամբ թագաւորում էր Հայոց
վերայ. Արտաշէսը՝ որ Սանատրուկի որդին և ժա-
ռանգն էր, իրան դայեակ Սմբատի հետ սնվում էր և
մեծամեծ զորքերով իւր անունը փառաւորում էր,
իրան արիւնակից Արշակունի թագաւորաց մօտ՝ Ար-

եաց աշխարհումը և բնակվում էր Մարաստանումն։ Այն ինչ Մմբատը շատ քաջութիւններ էր անում Աղուանից և Ալանաց զէմ, Արեաց թագաւորը նախարարաց խրատովն յօժարանում էր նորա սխրագործութեանց հատուցումն տալ։ Այս հատուցումն այն էր, որ Ատրպատականից և Ասորեստանից գունդ առաւ Մմբատը, որ գնայ Հայաստան և այն տեղ Արտաշէսին թագաւորացնէ։ Գարնան ժամանակն Սրմբատը մտաւ իւր զօրքով Ուտէացւոց աշխարհը և այն տեղից սկսաւ գնալ զէպի Գեղամայ ծովակը։ Ամենայն կողմից Հայոց նախարարներն իրանց զօրքերովն անցանում էին Մմբատայ կողմն, որ աշխատում էր շուտով յարձակիլ Երուանդայ բանակի վերայ, որնոր գտնվում էր Ախուրեան (Արփաչայ) գետի մօտ։ Երուանդայ զօրքը բաղկացած էր Հայոց և վրաց ազգերիցը և փոքր Հայաստանի Գամիրներիցը։ Բայց որովհետև Հռովմայեցւոց լեգէոններն ուշանում էին, այն պատճառաւ էլ նախարարացն և զօրացը հազիւ էր կարողանում արծաթով և ուրիշ պարգէներով իրան կողմը պահել. ինչպէս արել էր Մուրացան նախարութեան Արգամ տանուտիրոջն, տալով նրան երկրորդական գահն, որ նրանցից խել էր Տիգրան Բը։ Բայց ամէն բանն էլ զուր էր։ Որովհետև երբոր Արտաշէսի զօրքն երեցաւ, Արգամն ուրիշ նախարարաց նման իւր հետևակ զօրքովն նորա կողմն անցկացաւ, Արտաշէսիցը խոստումն առնելով՝ որ առաջուան իւր

պատիւը պահի: Երբոր պատերազմը սկսուեցաւ, Երուսանդայ բանակի աջակողմեան և ձախակողմեան նախարարներն էլ անցկացան Սմբատի կողմը, միայն մէջ տեղի գունդը, որ բաղկացած էր Վրաց ազգիցն և Գամիրների վարձկան զօրքերիցն, որոնք սաստիկ կռվում էին, հաւատարիմ մնացին Երուանդին և մէկ քանի Տաւրացի մարդիկ սլայման էին կապել նորա հետ, որ սպանեն Արտաշէսին: Բայց Գիսակն, որ Արտաշէսի սանդուխտ (ծծմօր) որդին էր, ազատեց նրան, իսկ ինքն զրկուելով իրան դիմաց կիսիցն մեռաւ: Երուանդը տեսնելով իրան զօրաց անհնարին կոտորածը, փախաւ դէպի Երուանդաշատ: Սմբատը զնաց նորա ետեւից քիչ զօրքով և քաղաքի մօտ սպասում էր Արտաշէսին և մնացած զօրքին: Սրանք զիշերը այն տեղ մնալով և առաւօտեան մեռեալներին թաղելուց յետոյ, կէս օրին հասան քաղաքի մօտ, և քիչ պատերազմելուց յետոյ քաղաքացիք անձնատուր եղան: Զօրքը սկսեց մեծ զօրութեամբ զիմել դէպի պալատը, ուր նրանցից մէկը սրով տալով Երուանդայ գլուխը ջախջախեց: Արտաշէսը հրամայեց պատուով թաղել նորա մարմինը և մահարձան կանգնացնել վրան, որովհետեւ Արշակունի արիւն ունէք իսկ Սրմբատը գանձառանու մն գտնելով Սանաորուկի թաղըն, ըստ իւր ասպետութեան իրաւանց, դրաւ Արտաշէսի գլխին 80 թուին: Այնուհետեւ Մարաց և Պարթևաց զօրքերը մեծ պարզուներով յետ դարաւ

ձան: Արգամբը պատուեցաւ երկրորդութեան պատուովն, յակնթակապ պսակով, զինդերով, կարմիր առնապանօք (կօշիկներով), ոսկեղէն պատառաքաղով և դրգալով: Մմբատը բացի թագակապութեան ասպետութիւնիցն, իշխան է կարգվում արեմտեան զօրաց վերայ և գլխաւոր հրամանատար Հայոց բոլոր զօրաց, գործակալաց և նահանգաց վերոյ: Գիտակայ որդի Ներսէսը նահապետ է կարգվում Գիմաքսեան նախարարութեան: Արտաշէսի հրամանովը Մմբատը սպանում է Երուաղին Բագաւանում և նորա տեղը քրմապետ է կարգում Մոզպաշտէ անունով մէկին: Արտաշէսը վերանորոգելով Արտաշատ քաղաքը, Բագարանից բոլոր կուռքերը բերել է տալիս այն տեղ: Իսկ մեհեանների և Երուաղի գանձերը Մմբատայ ձեռքով ուղարկում է Արեաց թագաւորին, որ իրան այնքան բարերարութիւն էր արել:

Հռովմայեցիք, որ մինչև այն ժամանակները լուռ էին կացել, սկսեցին մեծ զօրքով փոքր Հայաստանին մօտենալ և գործակալներին ուղարկել Արտաշէսի մօտ հարկ ուզելու: Արտաշէսը լաւ համարեց բանը խաղաղութեամբ վերջացնել. այս պատճառաւ խոստացաւ հարկը տալ և դաշը կռել չըռովմայեցւոց կայսերութեան հետ: Այս ժամանակներումը Ալանաց ազգը, բոտ իւրեանց սովորութեան, ուրիշ լեռնական ազգերի հետ արշաւեցին Հայաստանի վերայ, անցկացան Այուր գետը և ասպատա-

կուժ էին շայաստանը: Արտաշէսը մեծ բազմութեամբ դուրս եկաւ նրանց առաջը՝ գերեց նրանց թագաւորի որդուն և ստիպեց կուր գետի միւս կողմն անցկենալ: Մինչև որ թշնամեաց բանակը գետի աջ կողմն էր և մերը ձախ կողմը, նրանց թագաւորի բարենշան Սաթենիկ աղջիկը կանգնեց մէկ բարձր տեղ և թարգմանի միջնորդութեամբ այսպէս ասաց Արտաշէսին.

« Քեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց, եկ հաւանեաց աչազեղոյ դրսսերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ »: Արտաշէսը յետ դարձրեց թագաւորի որդուն, և Սմբատայ խորհրդովն ամուսնացաւ Սաթենկայ հետ:

Արտաշէսը իրան բոլոր թագաւորութեան ժամանակը մեծ հոգս էր անուժ մեր աշխարհի շինութեան վերայ: շայաստանը լցրեց բազմաթիւ զաղթականութիւններով. ինչպէս էին Ալանացն, որ Սմբատը գնալով նրանց աշխարհը, Արտազ անուամբ տեղեցը շատ բնակիչներ բերեց և բնակեցրեց Շաւարշան գաւառումն, որ էլի ասլում էր նրանց անունիցն՝ Արտազ: Միւսներն էին՝ կասպից և Առաւելդեանց զաղթականութիւններն, ինչպէս և Ամատունիքը: Առաւելդեանք Սաթենկայ ազգականներն էին՝ որոնք նորա հետ էին եկել: Իսկ Ամատունիքը Մանուհրէի սերունդներն էին, որոնք առաջ Արեաց աշխարհումն էին և ապա Արտաշէսի օրերումն եկան շայաստան: Իւրաքանչիւր զիւրի և ազարակի սահմաններն

որոշուեցան՝ քառանկիւնի կոտածու քարերով . երկիւրը և լեռաները մշակվում էին, գետերը և ծովակները լցուեցան նաւերով, շինուեցան շատ կամուրջներ: Ուսումն առաջ էր գնում, և շարաթները ամիսները, ինչպէս և տարիքը, աւելի ճիշդ սկսեցան համարուիլ: Արտաշէսը թէպէտ բարեբախտ էր իրան գործքերումը, այսուամենայնիւ իւր տանը անբախտ էր: Արտաւազդը, որ Սաթենկայ առաջին որդին էր, անձնահասակ և բարբով մոլի էր: Արտաշէսի և Մուրացան աէր Արգամի մէջը խառնակութիւն ձգեց. խլեց նրանցից երկրորդական պատիւը, և Արգամին, ինչպէս և նորա ազգականներին, սրի ճարակ արտւ: Երկրորդականութեան պատուովն չբաւականանալով՝ խլեց Արմբատից սպարապետութիւնը, որ այնուհետև ինքնաշօժար կամօք գնաց Կորդուաց աշխարհը և բնակվում էր Տմորիք զաւառումն: Արտաւազդը բոլոր պատիւները և իշխանութիւնները իրան ձեռքը հաւաքելով՝ իրան եղբարցը նախանձելի դարձաւ: Այս պատճառաւ Արտաշէսը քրմապետութեան պատիւը տուեց Մաժանին և ուղարկեց Անի ամրոցը Արամազդայ պաշտօնատարութեան համար: Իրան նախորդների նման զօրքը չորս բաժանեց. արևելքը տուեց Արտաւազդին, արևմուտքը Տիրանին և հիւսիսը Զարեհին, իսկ հարաւը Սմբատին: Արտաշէսը տեսնելով մեր աշխարհի բարեկարգութիւնը և իրան որդւոց համաձայնութիւնը, ինչպէս և քաջութիւնը,

ժողովուրդը դրեց նշկահել Հոովմայեցւոց: Այս լսելով
Հոովմայեցիք՝ Տրայիանոսի առաջնորդութեամբ մը-
տան փոքր Հայաստան, ջարդեցին Տիրանի զօրքին և
հասան մինչև Բասեանք: Այն ժամանակին արևել-
եան և հիւսիսային դունդերը Արտաւազդի և Ջա-
րեհի առաջնորդութեամբ վրայ հասան, բայց նրանք
էլ ոչինչ չըկարողացան անել, մինչև որ ալևոր և
քաջ Սմբատը հարաւային գնդովն օգնութիւն դա-
լով նրանց՝ Հայաստանիցը դուրս քշեց Տրայիանոսին
և մտաւ Հոովմայեցւոց իշխանութեան տակ եղող
երկիրները: Այսպիսով, մէկ քանի ժամանակ, Հայե-
րը հարկ չըտուին Հոովմայեցւոց, բայց մէկ քանի
տարից յետոյ նոր զօրքով Հոովմայեցիք դարձեալ
Տրայիանոսի առաջնորդութեամբ եկան Պարթևաց
վերայ. Արտաշէսը լաւ համարեց շատ ընծաներով
հաշտացնել Տրայիանոս կայսերը, խոստանալով տալ
նշանակեալ հարկը: Այնուհետև Արտաշէսը հաւա-
տարիմ մնաց Հոովմայեցւոց: 135 թուին Քրիստո-
սից յետոյ Հոովմայեցւոց օգնութիւն տալու ժա-
մանակն, ընդդէմ Պարթևաց, Մարանդ դաւառի Բա-
կուրանակերտ աւանումն հիւանդանալով մեռաւ,
մինչև որ Աբեղենից Աբեղայ նահապետը յետ չէր
դարձել Նրիզայ քաղաքիցն, ուր գնացել էր Անա-
հիտ Ոսկիամայր դիքից կենդանութիւն խնդրելու Հա-
յոց թագաւորի համար:

Արտաւազդ 135 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Արտաշէսի տեղը նստեց նորա անդրանիկ որդի Արտաւազդը, որ ինչպէս Թագաւորական գահի վերայ նստեց, իրան եղբայրներին և քոյրերին Այրարատիցն ուղարկեց Աղիովիտ և Առբերանի գաւառները: Մէկ անգամ որս գնալով Մասիս լեռան վերայ, իրան ձիովն մէկ փոսի միջ ընկաւ և անհետացաւ: Այս արկածքի վերայ Գողթան երգիչները և Հայոց պառաւները շատ բաներ էին պատմում:

Տիրան 135—156 թիւը Քրիստոսից յետոյ:

Արտաւազդին յաջորդեց նորա եղբայր Տիրանը, որ Այրարատումը մնացելէր նորա մօտ իբրև ժառանգ. որովհետև Արտաւազդը որդի չունէր: Երկրորդական պատիւը, ինչպէս և արևելեան զօրաց զօրավարութիւնը, Տիրանը տուեց Անձևացեաց ըզգաստ և քաջ Երախնաւու իշխանին, որ Արտաւազդայ մահիցը յետոյ նորա կնոջներիցը մէկին առել էր իրան կնութիւն: Իսկ ինքն Տիրանը լինելով Թոյլ և փափկասէր մարդ՝ գնացելէր Եկեղեաց Չրմէս աւանը և այնտեղ զբօսանքով էր պարապում: Մէկ օր, ինչպէս Մովսէս Խորենացին է պատմում, հիւսոյ տակն ընկնելով մեռաւ այն ժամանակն, երբոր Տրդատ Բագրատունին իրան Երանեակ քրոջը սպանելէր և փախչում էր Մարաստան:

Տիգրան Գ. 156—195 թիւ.

Աս յաջորդելով իրան եղբայր Տիրանին՝ չկամեցաւ իրան հօր և եղբարց պէս հնազանդ լինել շուովմայեցւոց: Իհացաւ Պարսից Պերոզ ա. Թագաւորի հետ և դիմեց Փոքր Ասիոյ վերայ, այն տեղ բռնվելով մէկ աղջկանից՝ որ այն կողմերին տիրում էր, ազատուեց Ղուկիոս կայսերիցն՝ որ եկել էր շուովմայեցւոց լեզէոններովն շայոց արշաւանքի առաջն առնել: Այնուհետև կայսեր ազգական Ռոփի աղջիկն իւր կին առնելով՝ Տիգրանը դարձաւ շայաստան և սկսեց զանազան կարգադրութիւններով զբաղել: Իրան եղբայր Մաժան քրմապետի գերեզմանի վերայ մէկ բազին շինել տուաւ, որոյ զոհներովը պէտք է կերակրուել էին անցաւորները և օտարահամները:

Վաղարշ 195—210 թիւ.

Տիգրանի որդի Վաղարշը մեր քաջ և աշխարհաշէն Թագաւորներիցը մէկն էր: Բասիան գաւառի Մուրց գետի Երասիի հետ խառնվելու տեղումք, որ իւր ծննդեան տեղն էր, շինել է տալիս Վաղարշաւան քաղաքը, ամուր պարսպով պատում է Վարդգէսի աւանը, իւր անօժամբը կոչում է Վաղարշապատ և աթոռը այն տեղ է բերում: Շինել է տալիս նմանապէս և Մաղկոտն գաւառի Վաղարշակերտ քաղաքը, որ այժմ ասում ենք Ալաշկերտ:

Սա հաստատեց, որ Բագաւանու մն Մաժան քրմա-
պետի բագնի մօտ, Հայերը նաւասարդ ամեան մոխն
ժողովն և կատարեն փառաւոր ամանորարեր կամ
ամենարեղ պողոյ տօնը: Նորա ժամանակները Հայ-
աստանը երկու կողմից պաշարուած էր թշնամինե-
րից. — Արևմտեան կողմից Հռովմայեցւոց լեզէոնները
կամենում էին Սեպտիմոս Սեվերիոս կայսեր առաջ-
նորդութեամբ Հայաստան մտնել: Իսկ հիւսիսային
կողմից Խազրները և Բասլները ձորայ դուռն անց-
կենալով՝ Հռովմայեցւոց արշաւանքից փոքր ինչ յե-
տոյ՝ ասպատակում էին Հայաստանը: Հռովմայեցւոց
հետ առանց պատերազմի իրան բանը յաջող վերջա-
ցնելով, իրան զօրութիւնն ուղղում է վաղարշը Հիւ-
սիսահանաց վերայ, որոնք Կուր գետն անց էին կացել,
ջարդում է և փախստական է առնում նրանց մին-
չև ձորայ դուռը, որտեղ կրկին պատերազմելով նը-
րանց հետ չարաչար յաղթում է նրանց, բայց ինքն
զոհ է լինում այն յաղթութեանը, որովհետեւ նե-
տով վիրաւորված սպանվում է:

Խոսրով 210—253 թիւը.

Խոսրովն իւր հօր վրէժն առնելու համար,
անցկացաւ Կովկասու լեառների հիւսիսային կողմն և
այն տեղից ձորայ կամ Ալանաց դուռը, չարաչար
յաղթեց և պատժեց Սկիւթական ցեղերին. յայն
զրով արձան կանգնացրեց իբրև նշան իւր ընդար-

ձակ տէրութեան, և յետոյ հարիւրիցը մէկ հոգի առնելով նուաճեալ ազգերից՝ դարձաւ Հայաստան: Քէոկրիտոս Հռովմայեցւոց զօրավարին յաղթելով՝ որ կամենում էր կարակալլայ կայսեր հրամանաւ բուլորովին նուաճել Հայոց, առ ժամանակ Հայաստանը խաղաղացրեց, որովհետեւ Հայոց թագաւորը չէր խառնվում այն պատերազմների մէջ, որ Պարսիկները և Հռովմայեցիք ունէին: Բայց երբոր, 226 թուականին Քրիստոսից յետոյ, Սասանեան Արտաշիր Պարսից իշխանը ապստամբեցաւ Պարթևական Արտաւան թագաւորից և նրան սպանելով ինքն թագաւորեց Պարթևաց թագաւորի տեղն, այն ժամանակը մեր Խոսրով թագաւորը, երկար ժամանակ, Հռովմայեցւոց և Սկիւթացւոց օգնութեամբը, պատերազմ բացեց Արտաշրի դէմ, մտաւ Ասորեստան և այն տեղից թագաւորական Տիգրան քաղաքը և այնպէս նեղեց նրան, որ մինչև Հնդկաստան հալածեց: Արտաշիրը չկարողանալով Խոսրովի դէմ կենալ, յորդորեց իրան իշխաններին և աւելի Պահլավներին, որոնք Պարթևաց թագաւորական ցեղիցն էին, որ եթէ մէկ խորամանկութեամբ սպանեն Խոսրովին և ինքն կրկին անգամ տիրէ Պարսկաստանին, նրան կտայ երկրորդական պատիւը Քուշանայ աշխարհի: Անակը՝ որ Սուրէնեան Պահլավներիցն էր, յանձն առաւ այս չար պաշտօնը և իրրեւ թէ փախչելով Արտաշրի ձեռքիցն՝ եկաւ Հայաստան: Խոսրովը՝ որ

արդէն մեծ աւարներով յետ էր դարձել իրան ձմե-
րանոց խաղիսաղ քաղաքն՝ սիրով ընդունեց Անակին:
Գարնան նորա այն տեղից խմիասին գնացին Վաղար-
շապատ, որ տեղ ճնուեցաւ Սուրբ Գրիգոր Լուսա-
ւորիչն: Այն ինչ Խոսրովը մտքումը դրել էր կրկին
պատերազմ սկսել և Պարսկաստանի վերայ Պարթևա-
կան ցեղեյը մէկ ուրիշին թագաւոր դնել. Անակը
դիպող ժամ գտնելով սպանեց Խոսրովին և կամե-
ցաւ փախչել Պարսկաստան, բայց Հայերը վրայ հաս-
նելով Արտաշատ քաղաքի մօտ Տարբերական կամրը-
ջիցը նրան և նորա եղբօրը ջուրը ձգելով խեղդեցին,
այն ինչ թագաւորի հրամանաւը, մինչև որ նա կեն-
դանի էր, սրի ճարակ տուին նորա բոլոր գերդաս-
տանը, որոնցից միայն Գրիգոր Լուսաւորիչն ազա-
տուեցաւ: 253 թ. Արտաշիրը իրան բաղձանքին հաս-
նելով՝ մտաւ Պարսկաստան և այնտեղից կամենում
էր աիրել և Հայաստանին. բայց Հայերը՝ մեր քաջ
նախարարների միաբանական հողուովն՝ երկար ժա-
մանակ դէմ կացան Արտաշիրի զօրութեանը, մինչև
որ 260 թ. անձարացած հնազանդեցան նրան: Այ-
նուհետև Հայաստանը, մինչև 280 թիւը, Պարսից
մարզպանութիւն դարձաւ: Արտաշիրը հրամայեց
Բագաւանուհին, ըստ մոզութեան օրինաց, անշէջ պա-
հել կրակն. Արտաշէսի անուամբ սահմանազլուխ
քարերն իւր անուամբ փոխել տուեց:

Տրդատայ մանկութիւնը և նորա թագաւորութեան սկիզբն:

Ինչ ժամանակ Արտաշիւրը տիրեց Հայաստանին, այն ժամանակ Մանգակունեաց Արտաւազդ իշխանը Տրդատին վասխորեց Հռովմ, ուր նա պահուում էր Ղիկինիոս Առմսի մօտ: Նորա միտքը պարարվում էր յունական փիլիսոփայութեամբ, իսկ մարմինը կազդուրվում էր զանազան մարզերով. զանուեցաւ Պեղոպոնեսական մրցմունքների միջին և երկու անգամ մէկ ձեռքով խորտակեց վայրենացեալ ցոյլերի եղջիւրները: Մէկ անգամ Հռովմումը, երբոր նորա ոսոխը կառքիցը նրան վայր ձգեց, նա բռնեց կառքիցը և արզելեց ընթացքը: 283 թուին, երբոր կարոս կայսրը Արտաշիւի դէմ պատերազմ եկաւ, Տրդատը նորա հետ միասին էր: Հռովմայեցւոց զօրքը ջարդուելուց յետոյ նորա ձին էլ վիրաւորուեցաւ, այն ժամանակն առնելով իրան ձիու ասպաղինները և լող տալով Նփրատ գետի վերայ եկաւ Միջագետ Ղիկինիոսի մօտ: Տրդատի քաջութիւնների վերջինն էր Գոթացւոց թագաւորի դէմ մենամարտութիւնը, որ արաւ Գիոկղէտիանոս կայսեր փոխանակ 286 թուին: Կայսրը իրան երախտագիտութիւնը ցուցանելու համար պսակեց Տրդատին թագաւորական թագով և լեզէոններով ուղարկեց Հայաստան աշխարհը՝ իրան հայրական աթոռը ժառանգելու: Երբոր Տրդատը կեստրիայ հասաւ, Հայոց նախարարներիցը շատերն առաջ գնացին, որոց հետ էր

և Սմբատ Բագրատունին, որ պսակեց նրան իբրև
Թագադիր Արշակունի Թագաւորաց: Այս կերպով
կրկին անգամ Հայաստանումը կանգնեցաւ Արշա-
կունեաց հարստութիւնը, երեսուն տարի անտէր
մնալուց յետոյ: Օտայ Ամատունեաց իշխանին, որ
իրան քոյր Խոսրովադուխտին պահելէր Անի ամրո-
ցումը, Հայոց աշխարհի հազարապետ կարգեց. Ար-
տաւազդ Մանդակունուն՝ որ իրան դայեակն էր եղել՝
սպարապետ. իսկ Տաճատին, որ Արտաւազդայ քրոջն
ազատելէր Արտաշրի դահիճների ձեռքիցն և փախ-
ցրելէր Կեսարիայ՝ Աշոցայ նահապետ: Սորանից յե-
տոյ սկսում է մտնել Հայաստան և իրան մօտ ժո-
ղոված Հայոց զօրքովն, ինչպէս և Հռովմայեցւոց
լեզէոններովն, հալածում է Պարսից մեր աշխարհից,
որոց Թագաւորն այն ժամանակն էր Արտաշրի որդի
Շասպուհն, և մինչև անգամ Ասորեստանի և Պար-
սից նահանգներից շատերին աիրապետում էր: Այս
կռիւների ժամանակը Տրդատը շատ քաջութիւն-
ներ ցոյց տուեց, որ Հայոց միջին երկար ժամանակ
առած կար. «Իբրև զՍէգն Տրդատ՝ որ սիգալովն
աւերեաց զԹումրս գետոց, և ցամաքեցոյց իսկ ՚ի սի-
գալն իւրում զհորձանս ծովուց»: Այս պատերազմ-
ներից յետոյ Սմբատ Բագրատունին Աշխարհար Ա-
լանաց Թագաւորի Աշխէն աղջկանը բերում է Տրդ-
դատին կնութիւն:

Հայոց քաղաքականութեան նոր հանգամանքները, Սղկոմնեաց Սղուկ իշխանի ապստամբութիւնը. Սկիւթացոց զէմ պատերազմըն և զօրավարութեան բաժանումն.

Քանի որ Արեաց աշխարհումը թագաւորում էին Արշակունիքն և քանի որ Հայերը Հեթանոսական կրօն ունէին, Հայոց աշխարհն աւելի կապուած էր Պարսից հետ. բայց երբոր Արշակունեաց տեղըն Արեաց աշխարհումը թագաւորեցին Սասանեանք, և երբոր Հայաստանումը հեթանոսական խաւարի տեղն Աւետարանի լոյսը տարածուեցաւ Տրրգատ թագաւորի ջերմեռանդութեամբն, այն ժամանակը մեր աշխարհի յարաբերութիւններն փոխուեցան: Տրդատն՝ որ Արշակունի թագաւորների միջին Տիգրանից յետոյ առաջինն է, իրան աշխարհակալութեամբն և իմաստութեամբը մեծ ներգործութիւն գործեց մեր աշխարհի վերայ երկար ժամանակ. մեծանալով արեւմուտքումը՝ լինելով Արշակունի՝ իրան խոհեմութեամբը տարածելով Քրիստոնէական լոյսը մեր աշխարհի վերայ՝ Հայոց ազգին ջոկեց արեւելեաններից և առաւել Պարսից ներգործութիւնից և այնպէս մօտացրեց արեւմտեան քրիստոնեայ ազգաց հետ: Քրիստոնէութիւն ընդունելուց յետոյ, մինչև անգամ, ինքն անձամբ անձին գնում է Հռովմ և Կոստանդիանոսի հետ նոր սերտ դաշն է կապում 319 թուին: Պարսից Շապուհ թագաւորն անհանդիստ աչքով էր մտիկ տալիս այս ա-

Մենայն յեղափոխութիւնների վերայ, և մինչդեռ
Տրդատը Հռովմէր գտնվում, յորդորում է Սղկու-
նեաց Սղուկ նահապետին, որ գտնվում էր Տարօնու-
մըն, ապստամբուիլ թագաւորից. միևնոյն ժամա-
նակը Սկիւթացւոց խառնիճադանճ ազգերին ճանա-
պարհ էր ցոյց տալիս դէպի Հայաստան: Տրդատը վը-
րայ է հասնում, ժողովում է զօրքն և կարգարաց-
ւոց աշխարհումը կտրում է Սկիւթացւոց առաջն-
այս տեղ կոր 'ի գլուխ ջարդում է Սկիւթական Բաս-
լաց ազգին և սպանում է Վեդրեհոն թագաւորին:
Բոլորովին յաղթում է Սկիւթացւոց, բայց այս յաղ-
թութիւնը թանկ գնեցաւ, որովհետև սպանած երե-
ւելի իշխանների միջին գտնվում էր և Արտաւազդ Ման-
դակունին՝ Հայոց աշխարհի ընդհանուր սպարապե-
տըն: Այն ինչ թագաւորը քշում էր Գնացեալ Սը-
կիւթականաց մինչև Հոնաց աշխարհն և վերա-
դառնում էր այն տեղից շատ պատանդներով. լսում
է և Սղկայի մահուան աւետիքը: Արովհետև այն
ապստամբ նահապետը սպանելով Յոռայ իշխանին և
վախենալով թագաւորի արդար պատժիցն, իւր ա-
պրստամբութեան համար, ամբացել էր Տարօնոյ Սըղ-
կայ ամբոցումն, և թագաւորի դէմ ոտքի էր կանգ-
նացրել Սիմ լերան բոլոր բնակիչներին: Իսկ թա-
գաւորն, որովհետև զբաղուած էր հիւսիսականաց
դէմ, խոստացաւ Տարօնոյ դաստակերտներն և զիւ-
ղերն նրան տալ, ով ոք Սղուկին ձերբակալ կ'առ-

նի: Չենաց աշխարհիցը գաղթեալ Մամկունը խոստացաւ կատարել թագաւորի հրամանը, և այս պատճառաւ իբրև թագաւորիցը հալածեալ ապաւինում է Սղուկի մօտ և յաջող ժամանակ գտնելով ըսպանում է այն ապստամբ իշխանին, տիրապետում է ամրոցին և սրի ճարակ է տալի նորա բոլոր գերդաստանը, որոնցից միայն երկուսն են ազատվում և գնում Մովսաց աշխարհը: Թագաւորը հրամայում է տալ Մամկունին հրովարտակաւ՝ ինչ որ խոստացել էր և նորա տոհմը դասել Հայոց նախարարութեանց դասը: Ընդհանուր սպարապետի մահիցը յետ, որ մեռաւ Կարգարացւոց դաշտումն, ըստ հին օրինաց, զօրավարութիւնը չորս է բաժանում: Հիւսիսային գնդի վերայ կարգում է Վրաց քրիստոնեայ Միհրան թագաւորին, արևելեան գնդի վերայ՝ Ամատունեաց Վահան նահապետին, հարաւայինների վերայ՝ Ռըշտունեաց Մանածիհր նահապետին. իսկ արևմտեանի վերայ Բագրատ նահապետին: Իսկ ինքն անձամբ անձինն դիմում է Պարսից դէմ, իրան հետ առնելով հիւսիսականաց զօրքն, որոնց նուաձել էր ինքն, բայց որովհետև Գարգարայի պատերազմումը կորցրել էր շատ երևելի զօրավարներ, այս պատճառաւ սպասում է մէկ յաջող ժամանակի, մինչև որ Հռովմայցիք մտնում են Ասորեստան, իսկ ինքն մտնելով Պարսկաստան, իրան ձեռքի տակն է առնում այն տեղի երկիրները և Երկրորդ Եկրատանումն, որ կարծե-

լի է Գաւրէժ, կարգելով վերակացու՝ յետ է դառնում մեր աշխարհը, այն ժամանակն, երբոր Շապուհը հաշտութիւն է խօսում Կոստանդիանոս կայսեր հետ:

Քրիստոնէութեան առաջին քարոզութիւններն Հայոց աշխարհումը և նորա ուշ մտնելու պատճառն:

Հայոց եկեղեցին, ինչպէս ուրիշ արեւմտական եկեղեցիներն, Առաքելական է և Հայաստանումն առաջին անգամն Աւետարանի քաղցր հնչմունքն եղան՝ ՚ի ձեռն թաղէոս և Բարթուղիմէոս առաքելոց: Հայաստանը հէնց չորրորդ դարի սկիզբներիցն ընդունում է նոցա քաղցր յիշատակն և Եւսեբիոս յոյն պատմադիրն ընդունում է թաղէոսին Հայոց առաքեալ: Սակայն նոցա քարոզութիւնը այնքան խոր արմատ չբռնեց, և Ռսկեանք՝ որոնք նոցա աշակերտ էին, թէպէտ Արտաշէս Բ. արքունիքը մտան, և Սաթենիկան ազգականներից շատերը հաւատացին, այնուամենայնիւ մոլի Արտաւազգիցը: Քրիստոսի հաւատը չուրանալու պատճառաւ, գլխատվում են Բագրատունեաց լեռներումն, ուր նոքա ձգնվում էին: Նոյն վիճակն ունեցան և Սուքիասեանք: Այսպիսով Քրիստոնէութիւնը Հայաստանումը հալածվում էր մինչև չորրորդ դարու սկիզբներն, և ուշ մտնելու պատճառը կարելի է առել. նախ՝ զի Հայաստանի Հրէայքը ըստ մեծի մասին հեթանոս էին դարձել, և Աւե-

տարանի վարդապետու թիւնը, որ իրանց հայրենակիցս ների ձեռամբն էր տարածվում, ազատ չէր քարոզվում Հայաստանումն, ինչպէս Հռովմայեցւոց տէրու թենումն. երկրորդ՝ Հայոց մտաւոր կրթութիւնը պակասել էր և Հայաստանը այդ ժամանակներն անդադար պատերազմների և աղմուկների ասպարեզ էր դարձել:

Հայոց կատարեալ դարձը ի քրիստոնէութիւն, Ղուաւորչայ մանկութիւնը, նորա տանջանքները, Տրդատայ հրաշարտակները ընդդէմ քրիստոնէից, Հոխիսիմեանք և Աստուծոյ պատիժը:

Հայերը միայն Տրդատայ ժամանակներն են բուրրովին ընդունում քրիստոնէութիւնը, բայց որովհետև այն թագաւորը սնուած էր հեթանոսական հոգւով և հալածում էր քրիստոնէից, այս պատճառաւ էլ պէտք էր որ մէկ երևելի դէպք էր պատահել նորա հետ, որն ա համոզուել էր ընդունելու այն վարդապետութիւնը, որ առաջ հալածում էր:

Ինչ ժամանակ Խոսրովը սպանուեցաւ և Անակը գետավէժ եղաւ, Եւթաղ անուամբ մէկ մարդ Անակայ տան կոտորածքիցն ազատեց երեք տարեկան մէկ երեխայ իրան ստնտու Սոփիայի հետ և զնաց կեսարիա: Այս տեղ այն մանուկը մեծացաւ քրիստոնէական հոգւով և անուանեցաւ Քրիստոս, որ մէկ քանի ժամանակից յետոյ ամուսնացաւ Մարիամ անուամբ կնոջ հետ և նորանից ունեցաւ երկու որդի, այն է Վրթանէս և Արիստակէս: Երեք տարուց յետոյ սոքա միահասան քակեցին իրանց ամուսնական կապն:

Մարիամը փոքր որդւովը մտաւ կուսանոցն, իսկ Գըրիգորինն՝ իրան մեծ որդուն թողնելով դայեակի մօտ, զնոց Հռովմ Տրդատայ մօտ, վասն զի նրան ծառայութիւն անելով՝ կամենում էր վճարել իրան հօր փնասու փոխարէնը:

Գեռ քանի որ Տրդատը չէր եկել Հայաստան, նա ստիպում էր Գրիգորին թողուլ իրան հաւատը, բայց երբոր մտաւ Հայաստան և իրան յաղթութեանց մասին զոհ էր մատուցանում Անահիտ չաստծուն Նրիզայ քաղաքումն, և երբոր Գրիգորը յանձըն չառաւ մասնակից լինելու այն զոհերին, այն ժամանակը հրամայեց, որ նրան սաստիկ չարչարեն և շատ տանջանքներից յետոյ, երբոր լսեց Աշոցայ Տաճատ նախարարիցն՝ թէ նա Անակի որդին է, 287 թուին հրամայեց նրան Արտաշտայ մահապարտների խորվիրապն գցել: Այնուհետև մէկը միւսից յետոյ երկու հրովարտակ հանեց, որով մահ էր սպանում նրանց, որոնք կը խոստովանէին Քրիստոնէութիւնը, և միանգամայն հրաման էր տալիս, որ ջերմեռանդութեամբ պաշտեն մատուցանեն՝ արի Արախզդին, զգաստ Անահտին և քաջ Վահագնին:

Մինչ զեռ այս այսպէս էր լինում 300 կամ 301 թուին կուսանաց մի դունդ մտաւ Հայաստան, որոց միջին անուանի էին Հռիփսիմէն և Գայիանէն, որ նրանց առաջնորդն էին: Սոքա փախել էին Գիողղէտիանոս կայսեր հալածանքներից և բնակվում

էին Վաղարշապատայ մօտ մէկ հնձանում: Կայսրն իմանալով նրանց տեղն, իսկոյն պահանջեց նրանց Տրդատիցն, իսկ սա՝ որ հաւանեւէր Հռիփսիմէին, շատ աշխատեց նրան համոզել, որ իրան կին դառնայ, բայց ՚ի զուր, սուրբ կոյւր փախաւ Թաղաւորի սենեկիցն և դահիճներն պնդելով նրան քամակից սպանեցին նրան և նորա ընկերներից շատերին: Քայլիանէն, որ պիտի Հռիփսիմէին համոզէր Թաղաւորի կամքին, նոյն նահատակութեամբն նահատակուեցաւ: Հռիփսիմէի մահը Թաղաւորին սգի և տրտմութեան մէջ ձգեց և մէկ քանի օրից յետոյ, երբոր նա որսի էր գնացել, Աստծուց պատուհաս ստացաւ. նոյն անցքն անցկացաւ և շատ պալատականների հետ:

Ըստաորչայ եւն խոր վիրապից, հարուածելոց բժշկութիւնը, քարոզութիւնը, մեհենաց քանդումն, լուսատրչայ ձեռնադրութիւնը, նորա կարգադրութիւններն և Հայաստանի երկու ամենամեծ երախտաւորոց մահն:

Մինչ դեռ Տրդատը վայրենի անասունների նման Թափառում էր անտառներումն, երազ տեսաւ նորա Խոսրովիդուխտ քոյրը, որ հանել տան Պրիդորին վիրապիցն, և սա միայն կարող կ'լինի անասնացեալ Թաղաւորին բժշկել. առաջին անգամին ուշադրութիւն չըդարձրին երազի վերայ, իսկ երկրորդ անգամին, երբոր կրկնուեցաւ նոյն երազն, Օտայ Ամատունին զնաց Արտաշատ 301 Թուին և հանեց

վերապիցը մեր Գանիէլին: Աղաղաւորապատայ ճանապարհումն անասնացեալ թագաւորը Գրիգորի առաջն է գալիս, որ ծունկի վերայ ընկնելով խնդրում է Աստուծոց նրան բժշկութիւն, և երբոր թագաւորն և նորահետ եղած իշխանները բաւական զգաստացան, Գրիգորը նրանց միտքը բերեց այն վերին զօրութիւնը, որով նրանք պէտք է ընդունելէին կատարեալ բժշկութիւն:

Այնուհետև սուրբն ժողովելով վկայեալ կուսանաց մասունքները, սկսում է իրան երկար քարոզութիւններն՝ սուրբ երբորդութեան շօր, Որդւոյ և շողւոյն Սրբոյ վերայ: Սրէց օր ճշմարտութեան սերմերը բողբոջում էին մեր աշխարհումն և մեր նոր առաքեալն սկսում էր հիմն ձգել սուրբ Հովհաննէի և Գայիանէի վկայարանների, ամփոփելով իւրաքանչիւրի մէջ նոյն սրբոց նշխարները: Չարմանալի էր թագաւորի և թագաւորազանց ջերմեռանդութիւնը. թագաւորը փայտատը ձեռքն առած, հանգիստ էր պատրաստում Սրբոց նշխարների համար. իսկ Աշխէնը և Խոսրովիդուխտն իրանց փեշերովը քանդեալ հողն էին դուրս ածում: Այս տեղ հաւատացեալ թագաւորը չէ բաւականանում և երեք օրեայ ճանապարհ հեռաւորութեամբ Մասիս լեռիցը բերում է մեծ արձաններ, որ կանգնեցնի Հովհաննէի վկայարանի սեամբումն, իբրև նշան նորա յաղթութեան: Երբորդ վկայարան շինուեցաւ նոյն

հնձանի տեղի, որտեղ Հռիփսիմեանք բնակվում էին, իսկ չորրորդն էր ԼՅմիածինն, որ տեղ ամենայն օր քաւրոզու թիւններ և մաղթանքներ էին կատարվում և ուր ակտացեալ թագաւորը Սուրբ Լուսաւորչայ աղթքովը ստացաւ կատարեալ առողջութիւն:

Այնուհետեւ թագաւորը Սուրբի հետ միասին սկսեց շրջիլ բազմաթիւ նախարարներով Հայաստանի ամենայն կողմերն և ժողովրդեան շատ տեղ ըստիպելով և շատ տեղ յորդորելով թողուլ էր տալիս հեթանոսութիւնը: Միևնոյն ժամանակը այրուեցան բազինները և կործանվեցան կոքերը և նրանց տեղն եկեղեցիների հիմք ձգուեցան և խաչեր կանգնեցան: Այսպիսի վիճակ ունեցան՝ Երիզայի Անահիտն, Թորդանի Բարշամն, Արտաշատի Տիւրը, Բագայառիձի Մըհրական զիբը, Անիի Արամազդը, թիլ աւանի Նանէական զիբն և այլք: Այն ժամանակը թագաւորը և նախարարները միահաւան խորհուրդ արին և ընտրեցին Գրիգորին ընդհանուր հովիւ Հայոց աշխարհի, որ մէկ քանի զիմադարձութիւնից յետոյ, տեսնելով՝ թէ Աստուծոյ կամքն այնպէս է, համոզուեցաւ և տասնուվեց երեւելի նախարարների հետ ուղարկուեցաւ Կեսարիա Ղևոնդ միտրապոլիտի մօտ և նրանից, ինչպէս և ուրիշներից միասին, ընդհանուր կաթողիկոս օծուեցաւ Հայոց աշխարհի:

Արքայառնալով Հայաստան և հասնելով Տարօն Լուսաւորիչը քանդել է տալիս՝ Աշտիշատայ, Ա-

նահտայ, Վահագնայ և Աստղկայ մեհեաններն, որոց տեղը շինել է տալիս եկեղեցիներ և իրան բերած նշխարներն էլ ամփոփում է նրանց մէջը: Տրդատը լսելով Լուսաւորչայ գալուսան, առաջ է գնում մինչև Բագաւան՝ իրան ընտանիքովն և զօրքովն: Այն տեղ, ամսօրեայ քարոզութիւնից յետոյ, Լուսաւորիչն Նփրատ գետի վերայ մկրտում է հաւատացեալ թագաւորին, նորա ընտանեացն և չորս միլիոնից աւելի մօրզկերանց: Քրիստոնէութիւնն աւելի հաստատելու համար շինեցին շատ վանօրայք, դպրոցներ՝ ուր սովորում էին շայոց մանուկները և զարգանում էին քրիստոնէական հոգևով և նրանցից յառաջագէմներին ձեռնադրում էին եպիսկոպոս և ուրիշ պաշտօնեաներ եկեղեցւոյ: Եպիսկոպոսների թիւը միայն երկու հարիւրի հասաւ, որոնցից անուանի էին՝ Ալբիանոս, Մովսէս, Ագապէս և այլն: Այնուհետև կաթողիկոսութեան պաշտօնը սուրուեցաւ Արիստակէսին. իսկ Սուրբն առանձնակեաց կեանք էր անցկացնում:

Տրդատն ու Լուսաւորիչը, որոնք արդէն լուսաւորել էին Քրիստոնէական լուսով շայոց աշխարհը և մեծ ջատագով էին, լսելով Կոստանդիանոս կայսեր դարձը՝ ի Քրիստոնէութիւն, իրանց սրտի ուրախութիւնը յայտնեցին: Այսպէս մեր Լուսաւորիչը ձանաչուեցաւ ընդհանուր Կաթողիկոս ամենայն շայոց: Մէկ քանի ժամանակից յետոյ Նիկիայումն եղաւ առաջին Տիեզերական ժողովն, ուր հրաւիրուեցաւ

և մեր Սուրբ Գրիգորը, բայց սա յանձնառու չեղաւ և նորա տեղը գնաց նորա որդի Արիստակէսն: Արիստակէսի դարձից յետոյ Լուսաւորիչը չէր երևում մարդկանց և բոլորովին առանձնացել էր Մանեայ այրումն, ուր մնաց մինչև 332 թիւը, երբոր մեռաւ և թաղուեցաւ հովիւներից: Սուրբ Տրդատն էլ Լուսաւորչի մահից յետոյ, այն տեղ առանձնացաւ, և երբոր նախարարների կոչմամբը յաճն չառաւ կրկին թագաւորութիւնն, ասում են՝ թէ թու նաւորուեցաւ 342 թուականին Քրիստոսի ծնունդից յետոյ:

Տրդատայ յաջորդների նկարագրութիւնը, նոցա յարաբերութիւնը գէպի նախարարները և հարևան երկու պետութիւններն:

Եթէ աչքներուս տակն առնունք այն բանը՝ թէ կրօնական հասկացողութիւնները մէկ ազգի կեանքի վերայ մեծ ներգործութիւն ունեն. այս բանս կարելի է ասել Հայոց ազգի համար, որ տեղ քրիստոսնէութիւնը մտնելուց յետոյ Աստուածաշունչ գիրքը մեծ ներգործութիւն է գործում, ինչպէս մեր թագաւորաց կառավարութեան վերայ, նոյնպէս էլ մեր ազգի քաղաքական կեանքի վերայ:

Թագաւորները չեն ունենում առաջուայ պատերազմական հոգին և ազգը կարծես մոռանալով թագաւորին և հայրենեացը՝ մէկ ուրիշ թագաւորի և հայրենեաց է մանգալիս: Գրէթէ Տրդատ

տայ բոլոր յաջորդներն ո՛չ նորա քաջութիւնը ունէին և ո՛չ լուսաւորութիւնը, անդադար պատեւրազմներ էին լինում, առանց նրանց մասնակցութեան և նրանցից շատերը դեռ ունենալով իրանց մէջն արեւելեան պարթեւական չար սովորութիւններ՝ բազմակին էին և ներքինեաց դասերին էլ խաղալիք: Սրանից հետեւում է այն բանը, որ թագաւորաց հրամանը բաւականի զօրութիւն չունէր անձնասէր նախարարաց վերայ, որոնք արդէն վաղուց անկախ իշխանութիւն ունենալով, ամբանում էին իրանց նախարարութիւններումն և բերդերումն, որոնք երբեմն միմեանց հետ էին պատերազմում, երբեմն քրտութեամբ միմեանց կործանման պատճառ էին լինում, երբեմն միաբանվում էին իրար հետ թագաւորի դէմ և վերջապէս դաշանց ժամանակն երբեմն Պարսից կողմն էին լինում և երբեմն Յունաց:

Սրանից յայտնի է, որ իւրաքանչիւր թագաւորի մեռնելուց յետոյ կրկնվում էր այն սոսկալի վշտանգն, որ մէկ անգամ պէտք է կործանէր Արշակունեաց տան պայազատութիւնը՝ որ նախարարներիցն էր կախեալ: Գլղղեալ թագաւորութեան միակ յոյսն և նեցուկը միայն եկեղեցին էր և նորա սուրբ և հաւատարիմ պաշտօնեայքն, եկեղեցին՝ որ հաւատարիմ մնալով իւր առաքելաւանդ, լուսաւորչական և ազգային աւանդութեանցը, խորշում էր Արեւմուտքիցն իրրե օնհաստատ քրիստոնեաներից,

որոնք եկեղեցին անդադար զանազան փոփոխութեանց
և նորութեանց տակ են ձգում, Արևելքիցն՝ իբրև
անբրիստոնեաներից և մոխրապաշտներից, և որ իւր
ախտացեալ ուխարը լաւ էր համարում քան օտարի
առողջ գազանը: Տրդատից յետոյ նմանապէս փո-
խուեցաւ Հայոց աշխարհի քաղաքականութիւնն եր-
կու դրացի պետութիւնների հետ, որովհետև, մին-
չև այն ժամանակը, Հայերը երբեմն արևելեան կող-
մըն էին և երբեմն արևմտեան, բայց աւելի արևե-
լեան՝ իբրև ազգակից Պարթևների, այլ այնուհետև
այնպէս չէր, խորշում էին արևելքից՝ իբրև անհա-
ւատներից, և Պարթևաց ազգերի թշնամիներից և
մօտենում էին Բիւզանդիոյ տէրութեանը, իբրև քը-
րիստոնեաների: Տրդատի յաջորդներից շատերը խը-
նամութիւն էին անում կայսերաց տան հետ և ազ-
գը, մինչև անգամ, իրան մտաւոր կրթութիւնը
քաղում էր արևմուտքիցը, թէպէտ ամենամեծերի,
ինչպէս և թագաւորների, ներքին կեանքն աւելի
նման էր Պարսից, և մեր ազգը տուր և առութիւն
ունէր նրանց հետ: Այսպիսով Պարսիկները Սասա-
նեաց հարստութեան ժամանակն ոգևորուելով հին
զրադաշտական ուսումովն և նորա խաւարասէր պաշ-
տօնեաներովն, ինչպէս էին՝ մոգպետները և մոգերը,
զինուորվում էին Հայոց ազգութեան, նոցա լոյս կրօ-
նի և Պարթևական թագաւորներու դէմ. թշնամի-
ները հաւասար չեն լինում. Պարթևական թագա-

ւորութիւնը վերջանում է, երկիրը նուաձվում է, բայց կրօնին, առանց պատժվելու, չեն կարողանում ձեռք տալ:

Խորով բ. Սանատրուկ և Բակուր ապստամբեալ երբ, մէկը փայտակարան և միւսն Աղձնիք, կոստանդիոս կայսեր մօտ հրեշտակագնացութիւնը, Անտիոքայ գալուստը, չորս դորակարութեան նորոգութիւնը. Մանանիւրի եղեռնագործութիւնը, Սկիւթացոց արշաւանքն, Օշականի ճակատը. Տիրան բ. և նորա անկրաւութիւնները 343—364 թուականը:

Տրդատայ մահից յետոյ մեր աշխարհը երկպառակութեան մէջ ընկաւ. Արշակունեաց ցեղէն Սանատրուկն՝ որ սուրբ թագաւորից փայտակարանի և Աղուանից վերակացու էր կարգուած՝ թագ կապեց փայտակարան քաղաքումն, այսպէս արաւ հարաւումն և Աղձնեաց Բակուր բղբշխը և երկուսն էլ յոյսերն դրել էին Պարսից վերայ, և այս այն պատճառաւ, որ մեր աշխարհը անզլուխ էր մնացել, և շատ նախարարութիւններ էլ, ինչպէս էին՝ Բզնունիք, Արդունիք և այլք միմեանց հետ անդադար արիւնահեղ կռիւներ և վէճեր էին անում: Բայրի այդ, հեթանոսութեան ջերմ պաշտպաններն՝ ոտքի էին կանգնել և կամենում էին քրիստոնէութիւնն արմատախիլ առնել. այսպիսով Վրիգորիս Աղուանից կտթուղիկոսն՝ որ ուղարկուած էր Հայոց հայրապետիցն, այն տեղ սպանուեցաւ՝ Վասնեան դաշու. մն՝ կասպից ծովի մօտ և նորա հայր Վրթանէսն, որ արդէն լաճորդել էր իրան Արխատակէս եղբօրը, մեծ

նեղութիւններ կրեց մեհենաշատ Տարօն դաւառումի
և հազիւ հազ կարողացաւ փախչիլ թիլ աւանը,
ուր եղբօր զերեզմանի վերայ սկսեց ողբալ այս ա-
մենայն թշուառութիւնները: Բայց կային և բարե-
միտ նախարարներ էլ, որոնք հաւաքուելով երջանիկ
հայրապետի մօտ, խորհուրդ արին և ուղարկեցին
Մար և Գագ, Ծովաց և Հաշտենից իշխաններին Կոս-
տանդ կայսեր մօտ և խնդրեցին նրանից, ըստ Տըր-
դատայ քաղաքական դաշանց, օգնել և թաղաւո-
րայնել Խոսրովին՝ որ թաղաւորի որդին էր:

Կայսրը լսելով նոցա խնդիրը՝ իրան պալատի
վերահացու Անտիոքոսին ուղարկում է Հայաստան
լեզէոններով, նոյնպէս և թաղաւորական ծիրանի և
թագ. Խոսրովը պսակվում է և իրան հօր կարգած
չորս զօրավարներին հաստատում է. Բազրատ Բագ-
րատունին արևմտեան կողմը, Միհրան Գուգարաց
բղէշխը հիւսիսային, Վահան Ամատունին արևելեան,
իսկ Մանածիհր Ռշտունին հարաւային: Այնուհետև
Հովմայեցուց զօրավարը, Միհրանի հետ միասին,
հալածում է Սանատրուկին փայտակարանիցն և հար-
կը ժողովելով՝ գնում է կայսեր մօտ: Այն ինչ Մա-
նածիհրն էլ իրան զնդերովը գնում է Բակուրի դէմ,
սպանում է նրան և Պարսից դուրս է անում Հայ-
աստանիցը: Բայց եղեռնագործ զօրավարը չէ որո-
շում անմեղներին յանցաւորներից, ամենին էլ սրի
բերան է տալիս և շատ անմեղ շինականների և եկե-

ղեցականների գերութեան է մատնում, Յակովբ
 Մծբնայ հայրապետն աղաչում է, բայց անագորոյն
 իշխանը նրան չէ անսում, ընդհակառակն բարկա-
 նալով հրամայում է նորա ութը սարկաւարդներին
 Աղթամարայ ծովը ձգել. հայրապետը դառը սրտով
 բարձրանում է մէկ բարձրաւանդակի վերայ, որ տե-
 ղեց երևում է Ռշտունեաց բոլոր գաւառն, անիծում
 է նորա երկիրն, որ շուտով ամայի է դառնում: Այն
 միջոցներումը թագաւորն՝ որ թէպէտ իւր հօր քա-
 ջութիւնները չունէր, բայց նորա առաքինութիւն-
 ներիցը զուրկ չէր և Մանաճիհրի եղևոնագործու-
 թեան վերայ զայրացել էր, պարապում էր հաւերի
 և էրէոց որսերով, տնկել է տալիս անտառներ, կանգ-
 նել տուեց Խոսրովակերտը՝ Ազատ դետի մօտ, և դուին
 քաղաքն՝ ուր տեղափոխեց իրան բնակութիւնը:

Մինչ այս մինչայն Անակը զրգռում է Շապուհ
 Բ. որ ոտքի է կանգնեցնում շայոց վերայ հիւսի-
 սական Մազկիթներին՝ իրանց թագաւորի զօրավա-
 բութեամբը, նրանց առաջին խորտակվում է հիւ-
 սիսային գունդը, սպանվում է Միհրանը և թշնա-
 միքն իրանց ասպատակութիւնը հասցնում են մին-
 չև Աաղարշապատ: Խոսրովը սարսափելով գնում է
 Մոփաց աշխարհն, այն ինչ Բազրատն և Աահանն
 իրանց արևելեան և արևմտեան գնդերովը վրայ են
 հասնում և յետեն քշում Մազկիթներին դէպի
 յական և առապարը՝ թափում են նրանց այն ան-

ձուկ ճանապարհն և սաստիկ ջարդում են, իսկ Վահանն իւր հզօր ձեռամբը սպանում է նոցա թագաւորին. (Սանասարին): Քաջ զօրավարները գնալով Ծովք՝ յաղթութեան աւետիս են տանում թագաւորին, որ Օշականը Վահանին է շնորհում, խոսխոռունեաց Գարջոյլ Մաղխազը կարգվում է Միհրանի տեղն և խոսրովն իմանալով այս արշաւանքի պատճառն՝ յետ է կանգնում Պարսից հարկ տալուց: Այսպիսով, եթէ մինչև հիմայ Պարսիկները զազտնի թշնամի էին, այնուհետև յայտնի թշնամի դարձան և սկսեցին արշաւել Հայոց վերայ. բայց խոսրովը մեռնում է 352 թուին: Վրթանէսը նորա Տիրան որդու հետ գնաց Կոստանդնուպօլիս, և Արշաւիր Կամսարականը պէտք է Պարսից արշաւանքի առաջըն աւանէր մինչև նրանց վերադարձը:

Տիրանը՝ որ յաջորդում է հօրը 353 թուին, ունէր նորա մոլութիւններն՝ առանց նորա առաքինութեանց: Սա կամենում էր երկու դրացի պետութեանց հետ էլ խաղաղութեամբ վարուիլ, բայց իրան թագաւորութեան վերջին օրերումը վատացաւ Շապուհ երկրորդի հետ, որովհետև Կոստանդիոսի յաջորդ Յուլիանոսը գալիս է Պարսից վերայ պատերազմ: Տիրանը նրան օգնութիւն է տալիս թէ՛ Եփրատովն անցկենալու ժամանակն և թէ՛ պատերազմի ժամանակը, (*) յաղթութիւնը Պարսից կող-

* Յուլիանոսը, իբրև թշնամի քրիստոնէութեան, իրան

մըն է լինում և Շապուհը կարծիք չըտալով՝ թէ իմացել է Տիրանի արարմունքները՝ կանչում է իւր մօտ, երեսովն է տալիս նորա ուխտադրութիւնն և կուրացնելով ուղարկում է Կուաշ աւանը 364 թուին:

Արշակ երկրորդ 361—382 թիւ

Տիրանից յետոյ Շապուհ երկրորդը կամենալով իւր ներգործութիւնը Հայոց վերայ զօրացնել քան թէ Յունացն, թագաւորացրեց նորա որդի Արշակ Բ: Եւ իրաւի Պարսից թագաւորի իրաւասութիւնն այնքան տարածուեցաւ Հայոց նախա-

պատկերը տալիս է Տիրանին կանգնեցնելու Հայոց եկեղեցիներումն: Արթանէսի որդի Յուսիկ հայրապետը յորդորում է թագաւորին չրկատալ եւ այդ անիրաւութիւնը. թագաւորը չէ լսում նորա խօսքին և սուրբ հայրապետը խորտակում է այն պատկերը: Տիրանը հրամայում է բրածեծ առնել հայրապետին մինչև վերջին շունչն: Այսպէս վարուեց չար և անիրաւ թագաւորն և Գանիէլ ծերունւոյ հետ, որ աշակերտ լինելով Աուսաւորչի, նստում է Յուսկան տեղը և նզովում է չար թագաւորին իրան անիրաւութեան համար: Զօրայ Ռշտունին, որ Հայոց օգնական զօրքի զօրավարն էր Յուլիանոսի մօտ, լսելով Տիրանի անկարգութիւնը և Յուլիանոսի ուրացութիւնը, իրան զօրքովն զընում է Տմորիք: Յուլիանոսը իմաց է անում Տիրանին և սա իւր մօտ կանչելով բարեպաշտ Ռշտունուն, սպանել է տալիս և նորա տեղը կարգում է Սաղամուտ անզգայ իշխանին:

բարների վերայ էլ, որ մինչև անգամ վահան Ամատունւոյ տեղը կարգեց արևելեան զօրաց վերայ՝ իրան սիրելի վաղենակ Սիւնեցուն: Այսպիսով Հայոց թագաւորը ճանաչում էր միայն Պարսից ինքնակալին, այն ինչ վաղենաթինիանոս կայսրն Արշակի միտք բերեց իրանց առաջուայ դաշն և պահանջում էր սովորական հարկը: Հայոց թագաւորն անպատվութեամբ յետ է դարձնում նորա գեսպաններին: Հռովմայեցւոց կայսրը սպանել է տալիս թագաւորի եղբօր որդի Տրդատին, որ Տիրան երկրորդի ժամանակներից պատանդ էր կոստանդնուպօլսում, և թէոդոս զօրավարի առաջնորդութեամբը զօրք է ուղարկում Հայոց վերայ: Թագաւորն ուշ է իմանում իրան ակարութիւնը և Յուսիկի թուռն՝ Մեծն Ներսէս կաթողիկոսին միջնորդ է ձգում հաշտութեան և խոստանում է սովորական հարկը տալ: Կայսրը զիջանում է իւր բարկութիւնից. Տրդատայ որդի Գնէլին հիւպատոսութեան պատիւ է շնորհում և սերտ բարեկամութեան համար իրան ազգական Ռղիմպիադային կին է ուղարկում Արշակին: Այնուհետև անխոհեմ թագաւորը, ըստ իւր անկենցաղագիտութեան և անպիտան կրից, ընկնում է զեղխութեան մէջ և վարում է անկարգ կեանք. շրջապատած լինելով վարձկաններից. արհամարհում է Պարսից և այսպիսով նոր պատճառ է տալիս Պարսից աւերելու Հայաստանը, ինչպէս առաջ Յունաց, և

փոխանակ իրան ոյժը զօրացնելու, ինչպէս ինքն կամենում էր, անմտութեամբ սպանում է հօրեղբօր որդի Վնէլին՝ Տիրիթի և Վարդան Մամիկոնեան զինակրի զրգռելովը: Սասանական թագաւորը հիւսիսականաց կռիւը վերջացնելով՝ միան է բերում Արշակայ արհամարհութիւնը և կամենում է վրէժ ինդիր լինել. թագաւորն արդէն զայրացրել էր շատերին իրան անիրաւութեամբը, զգում է իրան արկարութիւնը և իրան սիրելի Տիրիթին և Վարդան Մամիկոնեանին է միջնորդ ձգում: Շապուհն ընդունում է, բայց օգնութիւն է ուզում ընդդէմ Յունաց, որ և կատարում է: Մինչև որ այս այսպէս էր լինում, Արշակը կրկին անգամ սկսում է նեղացնել նախարարներին, հիմն է ձգում Արշակաւան քաղաքի, որ շուտով լցվում է նորա հրամանաւր զանազան պարտապան և յանցաւոր մարդկերանցով: Իշխանները բողոքում են, բայց թագաւորն և ոչ Մեծըն Ներսէսի խօսքին է լսում, որ իրան վերադառնալուց յետոյ Յունաստանից, արդէն զբաղուած էր զանազան գրաղմունքներով և այս ողորմելի ժամանակը կարծես միակ մտիթարութիւն էր Հայաստանի:

Մինչ այս մինչ այն Շապուհը վերադառնում է Յունաց պատերազմիցն և արդէն սկսել էր պաշարել Տիրգանակերտն, (որովհետև իրան գնալու ժամանակը պաշար չէր տուել.) նախարարները բողոքում են իրանց թագաւորի արարմունքիցն և Սա-

սանական թագաւորը նախարարներին մէկ քանի
դունդ զօրք օգնու թիւն է ուղարկում: Անձարացեալ
թագաւորը վախչում է Վրաստան, Արշակաւանի բը-
նակիչները սրի ճարակ են լինում, բացի կաթնասուն
մանուկները: Անի ամրոցն առնում է բարբարոս
Պարսիկներին և Արշակունի թագաւորաց ոսկորնե-
րը տեղահան են լինում: Այսպիսով անաէր աշ-
խարհն աւերվում է հիւսիսումն, այն ինչ հարա-
ւումը Շապուհն է առնում Տիգրանակերտը՝ յոյն դե-
րեւոց ձեռնառու թեամբն, որ և դնում է մեծ ա-
ւարաւ Պարսկաստան, Հայաստանը իւր զինուորաց
բունութեանը թողնելով: Այդ բաւական չէր, Ար-
շակն է երեւում Վրաց օգնականութեամբն և նա-
խարարքը ներսէ՛հ կամնարականի առաջնորդութեամ-
բն երկու տարի ժամանակ ընդդիմանում են թա-
գաւորին և երկու տարի սաստիկ կոտորած է լինում,
թագաւորը նեղ տեղն է ընկնում. Հայաստանը դո-
ղում է իրան որդոց սրերի տակին, Պարսիկներն ա-
ւերում են արեւելքից և Վաղէսի զօրքերը թէոդորո-
սի առաջնորդութեամբը քայլ առ քայլ մօտենում
են, որովհետեւ անխոհեմ թագաւորն օգնու թիւն
էր տուել Շապուհին ընդդէմ Յունաց: Արշակը շը-
ուարվում է և Մեծ ներսէսը նորա և նախարարաց
մէջը խաղաղութիւն է ձգում՝ ու խտ դնելով. «Յայսմ
հետէ թագաւորն վարեցի ուղղութեամբ և նախա-
բարէն ծառայեցն միաժառութեամբ»: Այլ այն ինչ

Սուրբ Հայրապետը Պապայ հետ զնում է Կոստանդնուպոլիս՝ կայսեր բարկութիւնը զիջուցանելու և աքսորվում է մէկ անմարդաբնակ կղզի. թագաւորը կրկին անգամ պարսպ ժամ գտնելով առ ոտն է հարկանում ուխտը, վրէժինդիր է լինում նախարարներիցն և Կամսարականաց ցեղը բախրովին ջնջել է տալիս, բացի Սպանդարտան, որ վախչում է Յունաստան. հրամայում է անթաղ թողնել նրանց գլխաներն և երկիրն յարքունիս զրաւել. շինականները թաղաւորի հրամանաւն իրանց տէրերի ինչքը բերում են Արմաւիր,

Այս միջոցին նախարարներից շատերը վախչում են Շապուհի մօտ, յարգվում են նրանից և Ալանոզան Պահլաւի առաջնորդութեամբը մտնում են Հայաստան: Թագաւորն անմտութեամբ արշաւում էր Կամարաց երկիրն՝ իբրև վրէժինդիր Ներսէսի աքսորանաց, բայց երկու կրակի մէջն է ընկնում ու աւելի լու է համարում կամայ երթալ Տիգրանի դուռ: Շապուհը սրանով էլ չբաւականացաւ, բոլոր նախարարների կանանցն և թագուհի Փասանձեմին էլ է պահանջում, նախարարները չեն կատարում նորա պահանջը, կոտորում են Պարսից զօրութիւնը և իւրաքանչիւր ոք, ըստ իւրեանց սովորութեան, ամբանում են իրանց ամբոցներումը: Բայց արդէն նրա բանցից շատերը խօտուել էին աշխարհային փառքերից և ընդունել էին Պարսից աղանդն, այսպէս էր ու-

բացնալ Մեհրուժան Արծրունին և ուրիշներն, որոնք Պարսից թագաւորի հրամանաւը, կրկին անգամ, մըտնումեն Հայաստան. սուրն ու հուրը կրկին անգամ տարածվում է ամենայն տեղ և Արտազիրս ամրոցն, ու բամբակեղ էր Փառանձեմը՝ թագաւորական զանձովը պաշարվում է. Պապը շատ հեռու էր՝ որ մօր ձայնը և աղաչանքը լսել էր. բերդն առնվում է և թագուհին միւս գերեւորը հետ սպանվում է Ասորեստանումն: Արշակն՝ որ իւր անխոհեմութեամբն այսփան չարեաց և աւերմանց պատճառ էր, անձնասպան է լինում Անոյշ բերդումը Խուժաստանի:

Պապ 382—388 թիւ:

Արշակի մահիցը յետոյ ուրացեալ Մեհրուժանը Շապուհի Որմզդուխտ քրոջ վերայ ամուսնանալով՝ նոր զօրութեամբ մտնում է Հայաստան: Հայաստանը անթագաւոր էր և չար իշխանք կամենում է այն տեղ քրիստոնէութիւնը ոչնչացնել և հաստատել մոխրապաշտութեան ազանդն, որ ինքն ընդունել էր, և սպա զրաւել Արշակունեաց թագն՝ իւր աներոջ օգնականութեամբ, այս էր և Տիգրանի դրան քաղաքականութիւնը: Մեհրուժանը եպիսկոպոսներին և արժանաւոր հոգևորականներին աքսորում է, զանազան պատճառաւ, Պարսկաստան, այրում է Յունաց և Ասորոց աթիւթայիւք զբեալսրբբազան զբքերն, և արգելում է միանգամայն Հայերին

հաղորդութիւն ունենալ քրիստոնեայ ազգաց հետ: Այսուամենայնիւ նախարարներից շատերը փախչում են Յունաստան, և Ներսէս Կաթողիկոսն, որ արդէն Թէոդոս կայսեր հրամանաւը դարձել էր աքսորանքից՝ մաշվում էր հողում յայ ամէնը լսելով. խնդրում է ուղղափառ կայսրիցը՝ զէթ արևելեան քրիստոնէութիւնը պահպանելու համար, ձեռնառու լինել տառապեալ Հայաստանին: Բարեպաշտ կայսրը թագաւորացնում է Արշակի որդի Պապին և մէկ քանի լեզէոններ է տալիս Տերենտիանոս զօրավարի առաջնորդութեամբը: Հայրապետն և փախստական նախարարներն ուղղելից են լինում նորընտիր թագաւորին: Մինչ այս մինչ այն Մեհրուժանը փախչում է Շապուհի մօտ, որ հրամայում է իւր մերձակայ հպատակ ազգերին օգնութիւն գալ ուրացեալ իշխանին. իսկ կայսրն Պապի մօտ Ազդէ կոմսին է ուղարկում նոր զունդերով: Այսպէս մեծ պատրաստութեամբ նամանում է Հայաստան և մէկ քանի փոքր ճակատներից յետոյ՝ երկու կողմի զօրքերը հանդիպում են միմեանց Նպատ լեռան Ձիրաւ դաշտում. առաւօտ էր և արեգական ճառագայթները մեծ փնաս էին պատճառում քրիստոնեայ զինուորացը. Հայոց Մովսէսը բարձրանում է լեռան վերայ, բարձրացնում է իւր բազուկները զէպի երկինքը և աղօթում, մէկ ամպ յանկարծակի ծածկեց արեգակը և պատերազմին ուրիշ կերպարանք ստացաւ: Սպանդարատ Կամ-

սարականը սպանում է Ղեկաց Շէրգիր Թագաւորին, Աղուանից Ուռնայրը վերաւորվում է Վասակ Մամիկոնեանի Մուշեղ քաջ որդուցն, այնուհետեւ յաղթուած են փառքն անց է կենում քրիստոնէութեան ջատագովների կողմն և ուրացեալ Մեհրուժանը ճարակաւոր փախչում է: Մերտա Բագրատունի ասպետն, որ արդէն մեծ ճակատիցն առաջ դարան էր, մտել, բռնում է նրան (Մեհրուժանին) Վաղայովտի Շամբուտի մօտ և կեծացած շամփուրը պսակաձև բոլորած դիւին է դնում ասելով. «Պսակեմ զքեզ ո՛վ Մեհրուժան, քանզի 'ի խնդիր էիր Թագաւորել շայոց, և ինձ, զի ասպետս եմ, պարտ է պսակել ըստ սովորական հայրենի իշխանութեանս իմում »:

Շայաստանը այսպիսով ազատուեցաւ այն արհաւիրքիցը՝ Ջրագաշտական ուսման, որ նախագուշակ էր դալոց կրօնական սուրբ պատերազմի: Մեր աշխարհը խաղաղանում է և սուրբ հայրապետը ժողովելով նախարարաց և Թագաւորին՝ Արշակայ ժամանակվայ ուխտը նորոգում է և Պապը յետ է սալիս նախարարներին նոցա յարբունիս գրաւած կաշուածները: Բայց կարճ ժամանակից յետոյ Թագաւորն ստքի տակ է առնում իր ուխտը. և կաթողիկոսը նախատում է նրան և այս պատճառաւ զաղտնի Թունաւորվում է հրախտամոռ Թագաւորիցը: Կենցաղադէտ հայրապետն՝ որ պարզ լուսով էր անսնում շայաստանի խեղճ՝ դրութիւնը, մահից առ

աւջ գուշակում է Արշակունեաց պայազատու թեան
անկումը: Թագաւորն, որոյ ղիտաւորութիւնն այն
էր, որ Յունաց ներգործութիւնիցն ազատուի, այն-
ուհետե կաթողիկոսացնում է Շահակին, հալածում
է յոյն զօրավարներին և զլուխ է քաշում կայսրից.
Թէոդոս կայսրը Տերենտիանոսին նոր զօրքով ուղար-
կում է Հայաստան: Պապը բռնվում է և զլխատվում
Վոստանդնուպօլսումը:

Վարազդատ 391—394 թիւը:

Պապի մահից յետոյ Թէոդոսը Թագաւորա-
ցնում է Հայոց վերայ մէկ Արշակունի Վարազդատ
անունով պատանուն, որ արդէն իրան յաջողակու-
թեամբն և անճնական ուժովը սիրելի էր Բիւզան-
դացւոց կայսեր, բայց մանուկ թագաւորը գալով
Հայաստան միտքը փոխում է. հրաժարում է իրան
մօտիցն և հեռացնում խորհուրդատուութիւնիցն
երեւելի և անուանի նախարարներին. իրան անկեն-
ցաղագիտութեամբը, մինչև անգամ, ղեսպանական
կապակցութիւն է առնում Տիգրոնի զբան հետ: Կայս-
րն իմանալով այս ամենը՝ կանչում է նրան Վոս-
տանդնուպօլիս, Վարազդատը՝ որ կարծում էր թէ
իրան ղիտաւորութիւնը խուլ է կայսրիցը, գնում է
այն անդ և իսկոյն աքսորվում է Թուղիս կղզին:

Արշակ երրորդ, Վաղարշակ երկրորդ, Խոսրով երրորդ

394—399 թիւը :

Թէոդոս կայսրը մտածելով՝ եթէ երկու թագաւոր լինի ապստամբութիւնը հեշտութեամբ չի դուրս գալ, այս պատճառաւ Պապի Արշակ և Վաղարշակ երկու որդոցն է թագաւորացնում, որոնք իբրև պատանդ, արդէն Պապի զաւու ժամանակը կայսերական քաղաքումն էին մնացել: Երկու թագաւորները հալածում են Պարսից, որոնք արդէն մըտել էին Հայաստան: Արշակը տիրում է արևելեան Հայաստանին և բնակվում է Այրարատումն, այն ինչ Վաղարշակն՝ արևմտեան Հայաստանին և Եկեղեաց գաւառի Երիզայ քաղաքումն է նստում: Ամենայն ինչ կատարեալ է առաջին և ծանր հարուածը դիպաւ Արշակունեաց հարստութեանը. Թէոդոս մեծը մեռնում է, Հռովմէական կայսերութիւնը բաժանվում է և կրօնական վէճերն արևելեան կայսերութեան քաղաքականութիւնն է դառնում: Չրագաշտական ուսումն արդէն վաղուց էր զինուորուել քրիստոնէութեան դէմ: Հայոց ազգն իր թուլութիւնն և կործանումն աչօք տեսնելով՝ իրան ազդութիւնը պահպանելու համար, պէտք է հաստատ մնար իրան կրօնին և ազգային աւանդութեանցն, որոնք միակ յոյան էին և են նորա փրկութեան:

Հայաստանը՝ որ իւր աշխարհագրական դրութեամբը, քաղաքական և կրօնական հանգամանք-

ներովն՝ երկու ոտիս և միմեանց հակառակ պետու-
թեանց մէջ խաղալիք էր կռիւնների պատճառաւ, վա-
ղարշակի մահից յետոյ բաժանվում է Արկադէոս
կոյսեր և Շապուհ Բ. մէջ: Արշակ Գ. չէ կամենում
հեթանոս թագաւորի ձեռքի տակը մնալ: Այրարատի-
ցը գնում է Յունաց մասը. նախարարներից շատերը նո-
րա հետն են դնում: Սասանական թագաւորը լաւ է
համարում, նախարարներին յետ դարձնելու համար,
Խոսրով Գ. Արշակունուն թագաւորացնել իրան մաս-
նումը և յայտնել, որ փախած նախարարների կա-
լուածքն յարքունիս կ'ղբաւվին, եթէ նոքա յետ չն
դառնալ: Արշակ Գ. արդէն իրան անխոհեմութեամբը
նախարարներից շատերին զայրացրել էր և ոմանց քը-
սու խօսքերին լսելով՝ քաջ Սմբատ Բագրատունուն
հեռացրել էր իրան մօտից: Սուրէն Խոսրոսունին, վա-
հան Առաւելեան և Աշխաղար Գիմաքսեան նախա-
րարները նորա օրինակին են հետեւում. հեռանում
են թագաւորից տանելով իրանց հետ և նորա դան-
ձերը: Արեւմտեան վերաւորեալ թագաւորը պահան-
ջում է իրան դանձը, բայց Խոսրովը չէ լսում նո-
րա խօսքերին: Այսպիսով երկու համազգի թագա-
ւորներն և զինուորները մեծ պատրաստութեամբ
հանդիպում են միմեանց վանանդայ երեկելի դաշ-
տումն, որ Տիգրանի և Բիւզանդիոյ դռներին նոր ու-
րախութեան պատճառ պէտք է լինէր: Արշակը յազ-
թվում է, դառնում է վերաւորեալ սրտիւ Եկեղեցաց

գտաւան և այն տեղ շուտով մեռնումէ: Բիւզան-
դիայ զուռն առժամանակ իրան մասուժը թագա-
ւոր չէ կարգում և կառավարումէ այն յոյն կոմ-
սերի ձեռքով:

Խոսքով գ. միայն թագաւորումէ երկու բաժնի վե-
րայ մինչև 400 թիւք:

Արշակի մահից յետոյ Հայոց նախարարները՝
որոնք գտնվում էին Յունաց բաժնու մը, չը կամենա-
լով առանց Արշակունի թագաւորի մնալ, մահա-
ւան նամակ օւղարկեցին Այրարատայ թագաւորի մօտ-
որով յայտնում էին նրան իրանց ցանկութիւնը՝
զալ Պարսից բաժինը, միայն այն պայմանաւ, որ ան-
ցնալ բաները մոռացուի, իրանց առաջուայ կալու-
ածները ստանան և խոսքովը խոստանայ պաշտպանել
յոյն կուսակալների դէմ այն նախարարների իրաւուն-
քըն, որոնք Յունաց բաժնումը կալուածներ ունէին:

Թագաւորի և նախարարների մէջ հաստատուեցան
պայմաններն, եկան և նախարարներն, արուեցան նոյա
իրանց կսլուածներն. իսկ Գազաւուն կամ Սարակոսն, որ
նրանց առաջնորդն էր և Յունաց բաժնումը նախարար-
ների պատուելի՞ գրուեցաւ Արշակունի: Միայն Սամէլ
Մամիկանեանը չը հեռուեց նրանց, այլ զնաց կայսեր մօտ
և իրաց եղելութիւնը հասկացրեց նրան: Խոսքովը
կամենալով և Յունաց բաժնի Հայաստանը իրան
ձեռքի տակն առնուլ, իմացնում է կայսեր, որ նա-
խարարների միտքն արդէն լաւ հասկացած լինելով՝

Համաձայնո, եղաւ և Խոսրովը բոլոր Հայաստանի թագաւոր եղաւ, հարկ տալով միայն դրացի երկու պետութիւններին, բայց իրան դրութիւնը լաւ չըձանաչելով՝ իրան կործանման պատճառ եղաւ, որովհետեւ առանց Տիգրանի զբան գիտութեան կաթողիկոսացնում է Մեծն Ներսէսի Սահակ որդուն Շապուհը յանդիմանում է Խոսրովին, բայց նա արհամարանօք է պատասխանում: Հայոց թագաւորը յոյրը դնում է Յունաց կայսեր վերայ, բայց իստովում է, որովհետեւ նա էլ արդէն վաղուց զայրացել էր նրանից: Շապուհի որդի Արտաշիրը մանում է Հայաստան մեծ զօրութեամբ. թագաւորը շուարվում է և ահամայ կամօք Արտաշիրի ձեռքն է ընկնում: Այնուհետև ոչ միայն Խոսրովն է զրկվում թագաւորութիւնից, այլ նորա կարգած նախարարներն էլ իրանց ունեցած պատուիցը զրկվում են: Խոսրով Գ. Գազաւոն կամսարականի հետ կապուած տանվում է Տիգրան: Շաւարշ Գազաւոնի եղբայրն և Պարթև Ամատունին 700 հօգևով կամենում են ազատել նրանց ձանապարհումը, բայց առաջինը մեռնում է և երկրորդը բռնուելով մօրթվում է:

Վասնչապուհ 401—431 թիւ

Արտաշիրը Խոսրովի տեղը նստացնում է նորա եղբայր Վասնչապուհին, որ իրան խոհեմ կռուախորութեամբը մեր աշխարհի համար շատ բարեաց

պատճառ և առիթ եղաւ : Սորա ժամանակները չէին լինում այն խռովութիւններն, որոնք երևում էին, ինչպէս վերևը տեսանք, թագաւորների և նախարարների մէջ և որոնք մեծ վնասուց պատճառ էին լինում : Եւ արդարև Հայաստանի ապագայ վիճակը մեծ հարկաւորութիւն ունէր այս խաղաղութեան համար : Հայաստանի դժուար դրութիւնը վեր էր կացնում իրան Սամուէլներին և Երեմիաներին, որոնք հեռատես աչօք տեսանում էին Հայոց թագաւորութեան անհաստատութիւնը և շատ հանգամանքներ այս բանիս վկայութիւն էին տալիս : Ի վերայ այսր ամենայնի Հայոց ժողովուրդն իրան ազգութեան և խղճմտանքի համար մեծ պատերազմներ պէտք է մղելէր : Ունէր իւր անկախ հովուապետն ու եկեղեցին, բայց եկեղեցւոյ վարդապետներն և սուրբ Գրիգորը՝ պակաս էին թողել ազգային նշանագիրներ հնարելը, որոնցով ժողովուրդը պէտք է ամրանար իր կրօնի, ուսման և լեզուի կրթութեան մէջ : Ահա այս էր թողել նախախնամութիւնը Վռամշապհոյ թագաւորութեանը : Թագաւորը խոհեմութեամբ վարուելով երկու դրացի պետութեանց հետ և մինչև անգամ նրանց մէջ Միջագետքումը ծագուած խռովութեանց ժամանակ միջնորդ և հաշտարար լինելով, իր ուշքը դարձնում է մեր աշխարհի բարեբախտութեան վերայ, աջակից ունենալով Սահակ կաթողիկոսին՝ որ կրկին անգամ կա-

Թողիկոսացաւ Արտաշրի կամօքն, որ հօրը յաջորդել էր, և մեծ Ռաբունուն կամ Մաշտոցին: Սահակ Պարթևն՝ որ Խոսրով Գ. ժամանակները կամենում էր իրան փետայ Համազասպ Մամիկոնեանին սպարապետութեան հասցնել, բայց որ ակն էր ածում Գաղաւտնից, հիմայ խնդրում է նոյնը Վառաձապուհից: Երջահայեաց թագաւորը չէ կամենում ինքն անձամբ անձին կատարել այս առաջարկութիւնն, ուղարկում է սուրբ հայրապետին Սասանական դուռըն, որ կատարում է եպիսկոպոսի ցանկութիւնը և թողութիւն է շնորհում Վամսարականաց և Ամասունեաց տոհմերին յանձնելով Վառաձապուհին յետ դարձնել նրանց յարքունիս զբաւած կալուածները:

Մեսրոպըն՝ որ Հացեկաց Տարօնի զիւղիցն էր, որ և վարժուած էր հայրենի դպրութեամբ և աշակերտած Մեծին Ներսէսի, Արշակ Գ. ժամանակն արքունի ատենադպիր էր, Խոսրովի ժամանակը թողնում է այն սլաշտօնը և իրան անձն տալիս է միայնակեցութեան: Վանական դպրութեամբ կրթուելուց յետոյ՝ ճանապարհորդութիւն է անում Գողթան գաւառն, ուր դեռ հեթանոսութեան խմորը մնացել էր, Սիւնիք, Վրաստան և Աղուանից աշխարհներն աւելի արժարժելու նոցա մէջ քրիստոնէութիւնը: Վառաձապուհ խողաղասէր թագաւորի ժամանակը Հայոց նշանազիրներն են գտնվում, կանգնվում են զըպ-

բոցներ, ուր Հայ պատանեակները սկսում են Հայ
դպրութիւնը առաջ տանել: Այնուհետեւ թարգ-
մանովում են Աստուածաշունչ զիրքը, որ մինչև այն
ժամանակը Յունաց և Ասորոց լեզուաւ էին կար-
դում Հայոց եկեղեցիներումը թարգմանիչ վարդա-
պետաց ձեռամբն: Այսպիսով մեր աշխարհը խոհեմ
և հանդարտ Առամշապուհի ժամանակը հողի է
առնում և մեծ փոփոխութիւններ է ականում իրան
մէջ քաղաքական և կրօնական առաջնորդների ձե-
ռքնուտու թեամբը:

Խոսքով դ. միս անդամ թագաորում է և յետոյ Շապուհ
Յազկերտի որդին մինչև 427 թիւը:

Առամշապուհը մեռնում է 421 թուին և Խոս-
քով Գ. որ Անոյշ բերդի կապանքներից ազատուել
էր Հայոց խնդրքովը՝ կրկին թագաւորում է Հայոց
վերայ, բայց մէկ տարուց յետոյ մեռնում է. այնու-
հետեւ Պարսից Յազկերտ առաջին թագաւորը կա-
մենալով Հայոց զարձնել արեապաշտութիւն՝ ու-
ղարկում է իրան Շապուհ որդուն՝ փոխանակ մէկ
Արշակունի թագաւոր կարգելու Հայոց վերայ: Թէ-
պէտ մեր ազգն այն ժամանակը միտք ունէր այն
բռնութեանը դէմ կենալ, բայց որովհետեւ Համա-
զասպ Մամիկոնեանը մեռած էր և մէկ հաւատարիմ
առաջնորդ չկար, այն պատճառաւ էլ արքայորդի
Շապուհը զիւրութեամբ մտաւ Հայաստան, այսու-

ամենայնիւ նա չկարողացաւ հաճել նախարարներին
 միտքն, որովհետեւ օրինաց և կրօնից հաւասարու-
 թիւն չկար՝ ինչպէս իրանց ժամանակը, նոյնպէս
 համազգի Արշակունի թագաւորներէ ժամանակն, և
 չէր ընդունուում իրրև հարազատ թագաւոր: Այս
 պատճառաւ Շապուհը լքելով իւր հօր մահը՝ զը-
 նում է Տիգրան և հրաման է տալի մնացեալ զօրա-
 պետներին Պարսկաստան տանել, բայց բոլորովն ընդ-
 հակառակն է լինում, ինքն սպանվում է Տիգրանում
 և հօր տեղը նստում է Վ. ամ Ն. այն ինչ Հայոց
 նախարարները զօրք ժողովելով Ներսէս շիճակրաց-
 ւոյ առաջնորդութեամբ հալածում են Պարսից:

ԱՐՏԱՆԵՍ Գ. 427 — 433 թԻՒԸ.

Արշակունեաց թագաւորութեան և լուսաւորչաց տան Հայ-
 բապետութեան վերջը:

Յագիկերաի յաջորդ Վ. ամ Ն. նոր զօրք է ձե-
 դարկում Հայաստան, ուր նախարարներն իրանց ա-
 նառիկ ամրոցներումն ամրանալով՝ շատ մնաս կին
 հասցնում Պարսից զօրքերին. թէպէտ և մեր աշ-
 խարհն աւերվում էր, անտէր մնալով երեք կամ չորս
 տարի: Վերջապէս Արեաց թագաւորը անննելով՝ թէ
 առանց նախարարների կամաց չէ կարող արել Հայ-
 աստանին և թէ ոչինչ օգուտ չրկայ այնպիսի ան-
 շահ պատերազմներից, Ամբաս Բագրատունւոյ ձե-

ուամբը խաղաղութիւն ձգեց: Համաձայնուեցան նախարարներն, որոց ժողովել էր Սահակ հայրապետը և իրանց միջից Սմբատին և Վարդան Մամիկոնեանին ուղարկեցին Տիզբոնի դուռը: Ընդունեց Վ. ուամբն. նոցա առաջարկութիւնը և Վ. ուամբնապուհի տանն և ութ ամեայ որդի Արտաշատին թագաւոր ճանաչեցին: Արկին անգամ հոգի է առնում Հայաստանը, Սահակը և Մեսրոպը կրկին անգամ միջոց են դանում Հայաստանը ծաղկեցնելու, Հայաստանի բազմաթիւ ուսումնարաններից աշակերտներ են ուղարկում Բիւզանդիոն, Աղէքսանդրիա, Աթէնք և այլ լուսաւորեալ քաղաքներ. արծարծվում է ազգի մէջ քրիստոնէական կրթութիւնը: Բայց հասել էր այն ժամանակն, երբոր Հայաստանը պէտք է կորցրել էր իրան անկախութիւնը, հասել էր այն ժամանակն, երբոր արևելեան քրիստոնէութիւնը մէկ անօգնական ազգի ձեռամբ պէտք է իրան վսեմութիւնը ցոյց տար: Մանուկ թագաւորի զեղխ բարբը զայրացրին նախարարներին: Հայոց եկեղեցւոյ աւանդապահ և կենցաղազէտ եպիսկոպոսապետն՝ որ պարզ լուսով էր տեսնում մօտակայ սպառնալիքները՝ զգաստացնում է թագաւորին և աշխատում է համոզել նախարարներին: Ամենայն բան էլ 'ի զնւր էր, անխոհեմ մեծամեծներն, որոնք երբոր թշնամիները մտնում էին Հայաստան, բաժանվում էին միմեանցից և ամենայն ոք ամբանում էր իրան դղեակումը, հիմա էլ միա-

բանվում են և միահաւան խնդրում են Պարսից թագաւորից դատել և հրաժարել իրանց միջից իրանց թագաւորին և նորա տեղը պարսիկ մարդպան կարգել: Հայոց եկեղեցւոյ արժանաւոր աւանդապահ և ջատագով Սահակ Պարթևը է՛հ համաձայնում նոցա խօսքին, «Ինձ քաւ լիցի, ասում էր նա, մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխար և ոչ պատել զհիւանդացեալն կամ զբժշկեալն, այլ դահաւէժ առնել . . . : Զի՞արդ լինիցի այդ, ասում էր, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխար ընդ առողջ դաղանի, որոյ առողջութիւնն է մեծ պատուհաս»: Նախարարները այս բանս խաբեբայութիւն են համարում և կարծում են՝ թէ հայրապետի ջանքն այն է, որ թագաւորին ժամանակ տայ նոցա վրէժն առնելու, այս պատճառաւ խորհուրդ են անում, որ թագաւորութեան հետ վերջացնեն և Վուսաւորչայ տան հայրապետութեան իրաւունքը: Գնացին Վաւրի մօտ Արժէկացի Սուրմակ քահանայի հետ, շարախօսեցին թագաւորից, իբր թէ նա միացել է շուվմայեցւոց հետ և կամենում է ապրստամբիլ Արեւաց թագաւորից: Կոչվում են Տիգրանի դուռն՝ Արտաշէս թագաւորն և Հայրապետը. քրննութիւն է բացվում առանց ունկն մատուցանելոյ մեղադրեալների խօսքին: Զնջվում է Հայոց թագաւորութիւնը: Իսկ աշխարհն դառնում է Պարսից մարդպանութիւն՝ որ Վաւր վաղուց ՚ի սրտէ էր ցանկանում, իսկ եպիսկոպոսապետութիւնն ընկնում

է անարժան Սուրմալի ձեռքը: Այսպիսով վերջա-
նում է Արշակունեաց թագաւորու թիւնը և Հայրա-
պետի տան եպիսկոպոսապետու թիւնն, որոյ անդամ-
ներն իրաւամբ ժառանգեցին մեծ անուն, Հայրենեաց
և Եկեղեցուն մեծ ծառայու թիւններ մատուցանելով:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԱՐՈՒ

ԱՌԱՋԻՆ ԿԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐ ՀԻ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ:

Սասանական պետութեան նպատակներն, որ ունէր երկու հարիւր տարիի չափ, կատարուեցան ինքնազլխու թիւն սիրող նախարարների ձեռնտուութեամբ. նախարարների եմ ասում, որոնք արդէն վազուց էին աշխատում դուրս գալ Արշակունեաց տան բարձրագոյն իրաւասութիւնից:

Արշակունի թագաւորների տեղը գալիս են Պարսից մարզպաններն, որոնք Պարսից թագաւորի անուամբ զլխաւոր վերատեսչութիւն են կատարում մեր աշխարհի վերայ, և հարկ ժողովելով ուղարկում են Պարսկաստան: Հայոց եկեղեցին՝ որնոր իւր մէջ ամփոփում էր Հայոց բարոյական կեանքն, այդ մասին ընդդիմութիւն է ցոյց տալի: Տիգրանի դուռը կամենում է քայքայել այդ եկեղեցին, որ այդքան ընդդիմանում էր իրան նպատակներին, և զանազան հանդամանքներն, իրաւի, իրան մտադրու թեան յաջողութիւն էին խոստանում: Այսին Հայաստանում այնպիսի իշխաններ, որոնք որ Արշակունեաց թագն աչքի առաջին ունենալով՝ պատրաստ էին յանձն առնուլ ամենակերպ կեղտոտութիւններ և անիրաւութիւններ. շը-

աովմայեցւոց կայսերութիւնը չունէր իրան առաջուայ
զօրութիւնը, բաժանուել էր երկու մասն և արևելեան
կայսերութիւնը մոռանալով միանգամայն իրան զե-
նուորական փառքն և պարտականութիւնը՝ որ ու-
նէր զէպի արևելեան քրիստոնէութիւնը, ընկել էր
կրօնական վէճերի մէջ. և նորա քաղաքականու-
թիւնը բաղկացել էր ներքին կրօնական վէճերից: Ան-
կարգութիւնը վերջին աստիճանին հասցնելու հա-
մար, արդէն սկսվել էին ազգաց անուանեալ մեծ ար-
շաւանքներն, որոնք գրաւել էին արևելեան կայսեր-
ութեան բոլոր զինուորական զօրութիւնը: Ահարկ է
իրաց հանգամանաց որպիսութիւնն այսպէս լինելով՝
Սասանական ոյժը թագաւորող էր արևելքումը: Սա-
սանական պետութիւնը չըբաւականացաւ սորանով՝ նա
կամենում էր իրան Զրադաշտական ուսումն և թագա-
ւորացնել արևելքումն: Արևելեան քրիստոնէից մայր
համարվում էր Հայոց եկեղեցին. Ազուանք, Արաց աշ-
խարհը, մասամբ Ասորոյ՝ Հայոց եկեղեցւոյ ծնունդք էին:
Սասանական բռնութիւնը միանգամայն ընկնում է Հայոց
եկեղեցւոյ վերայ, բայց Հայոց եկեղեցին և կրօնը այնպի-
սի խախուտ հիմք չունին, ինչպէս քաղաքականութիւ-
նը, նոքա ունին իրանց համար պաշտօնեայք և վարդա-
պետք կաթողիկոս հարիւրաւոր եպիսկոպոսներ, հազա-
րաւոր քահանաներ, բիւրաւոր զպիրներն, որոնք ըստաս
էին տանում նրանց հաւատարմութեամբ և Աւետարա-
նի լոյսը բորբոքում էին հաւատացեալներէ սրտերի մէջ:

Թէ Հայոց եկեղեցւոյ հանգամանքներն այդ ժամանակն ի՞նչպէս էին և ի՞նչ հիմքի վերայ էր շինած, բաւական է որ միտներս բերենք մէկ քանի Աստուածային անուներն և Աւետարանի վարդապետները. միաներս բերենք Թաղէոս և Յարթուղիմէոս առաքեալներին, Գրիգոր Լուսաւորչուն, նորա որդիերանցն և Թոռներին, Մեծն Ներսէսին, Սահակ Պարթևին, Մաշտոց վարդապետին և նոցա եկեղեցական կարգադրութիւնները, նոցա արած ծառայութիւններն՝ Աստուածաշունչ զրբի Թարգմանելու մասին, Հայոց տառերը գանելով, ուսումնարանները բազմացնելով և բազմաթիւ աշակերտներ ուղարկելով ուսում առնելու համար՝ Աթէնք, Եփսոս, Աղէքսանդրիա և Յունաստանի այլ տեղերը, որոնցից անուանի էին Մովսէս Խորենացի, Նզիշէ վարդապետ, Ղևոնդ երէց, Գիւտ կաթողիկոս, Մամբրէ Վերձանող՝ Մովսէս Խորենացւոյ կրտսեր եղբայրը, Դաւիթ անյաղթ, Խորենացու քեռորդին, որ իւր քաջահմուտ փիլիսոփայութեան համար կոչուեցաւ Անյաղթ փիլիսոփայ, Կորիւն Աքանչելի, Ղազար Փարպեցի, Նզնակ Կողբացի, Յովսէփ Պաղնացի և այլք։ Առջա իրանց ժամանակին սուրբ հարք զարձան Հայոց ազգի համար քրիստոնէական ուսումն արծարծելով և Հայոց դրականութիւնը ծաղկեցնելով, այնպէս որ հինգերորդ դարը Հայոց դրականութեան համար սրանցով կոչուեցաւ «**հինգերորդ**» և սոքա

երևեցան մի այնպիսի ժամանակում, երբ պատած էր մեր աշխարհը կուսապաշտութեան և մոխրապաշտութեան փոշիովը:

Իհարկ է մի եկեղեցի, որոյ հիմն այնպիսի ամբուլութիւններ ունէր, պէտք է մեծ դժուարութիւն էր առաջարկել Սասանական թագաւորին, և սա պէտք է որ մեծ ջանք դնէր այն եկեղեցւոյ բարեկարգութիւնը նսեմացնելու և խախտելու համար: Եւ դուք է հէնց այս պատճառաւ էր, որ նոյն իսկ անօրէն նախարարների ձեռնտուութեամբ՝ եկեղեցւոյ անարժան առաջնորդներ կարգեց Հայաստանում. ինչպէս էին՝ Սուրմակ, Բրքիշոյն, Շմուկ: Բայց մենք ասացինք, որ մեր աշխարհի կրօնական կարգերն այնպէս խախտու չէին, ինչպէս քաղաքական կարգերը: Քաղաքականը շուտով ազաւաղեցաւ, բայց կրօնականը այնպէս չէր. եկեղեցին և հարազատ նախարարները բողոքում են և իրանց հողեօր գլուխն ընտրում, 440 թուին, Սահակի և Մեսրոպի մահից յետոյ, Յովսէփ Պաղնացուն, որնօր իրան ընտրութիւնից երկու տարի յետոյ, Շահապիլան քաղաքում, ուր գանձվում էր Հայոց ապարապետ Վարդանը, մէկ եկեղեցական ժողովք արաւ, որով վերջացրեց այն ամենայն անկարգութիւններն՝ որ իրան անարժան նախորդների ժամանակը մտել էին աշխարհականաց և հոգևորականաց մէջ:

Յազկերտ բ. յաջողութիւնները, նորա ղետարութիւնը քրիստոնէական հաւատի մասին, Ատոմեանց նաշատակութիւնը. դեռչապուհ ի շայաստան. Զրադաշտական նամակը. պատասխանը. նախարարաց կոչումն, բանտարկութիւն, առերես ուրաղութիւն, դարձ. վասակ սրտանց ուրացեալ, ոխտապահ նախարարաց յաղթութիւնը
440—450 թիւը :

Հայաստանը մոռանալով միանգամայն իրան քաղաքական ազատութիւնը, արդէն պատրաստած էր քրիստոսի արժանաւոր աշակերտ լինելու: Յազկերտի իրան վաւաճ հօր տեղը նստելով՝ զուտ մէկ այնպիսի յաջող ժամանակ, որ կարծես թէ կարող էր կատարել Սասանական թագաւորաց միւս նպատակը: Ընդհանուր պատմութիւնից զիտնեք, որ այն ժամանակները Բիւզանդիոյ կայսերութիւնը ինչ ձախողակ հանգամանքների մէջ էր: Յազկերտը նրանց ձեռքից խուճէ արեւելեան երկիրներից շատերը, և այն՝ մեծ յաղթութեամբ: Այսպէս հպարտացած և արեւելեան կայսերութեան թուլութիւնը տեսնելով՝ մտքումը դնում է արեւելեան քրիստոնեաներին Զրադաշտական կրօնի դարձնել: Հրամայում է իրան ըստորադրեալ քրիստոնէից իշխաններին՝ իրանց զօրքով զնալ օգնութիւն ընդդէմ Հոնաց ազգի. որոնք բնակվում էին Օքսուս և Յաքսարդէս գետերի երկիրներումը: Հոնաց ազգն՝ որ արդէն զրկուել էր իրան մեծ մասիցն, որ այն ժամանակն Ատաիլայի առաջնորդութեամբը, սարսափեցնում էր Ներոպայն և ահաւ զող էր ձգում նորա վերայ, այժմ տկարացած

չի կարողանում Սասանեանց զօրու թեանը դէմ կենալ ուրիշ ժամանակուայ նման: Այս պատերազմներունմէն էր, որ մեր ազգի նախարարներինցն և զօրքերինցը կոտորուեցան պարսկական խորամանկութեամբ: Իբրու այն՝ թէ մէկ ազգի և աշխարհի պաշտպանը՝ զօրավարն և զօրքն է, եթէ սոքա ոչնչանան, այնուհետև աշխարհն էլ կըլսի բռնակալի անիրաւ հրամանին. դարձեալ այս պատերազմների ժամանակն էր, որ Յազկերտը փորձ էր փորձում շայերի միտքը որսալու դէպի մոխրապաշտութիւնը: Պատերազմը վերջացաւ, շոնաց աշխարհը գոռոզ Սասանականի ձեռքն ընկաւ: Յազկերտը հրապարակաւ յայտնեց նախարարներին՝ արեգական երկիրպագութիւնն տալ, բայց նոքա յանձն չառին: Բռնաւորը փոխանակ շնորհակալութեամբ վարձաարելու նոցա, հրամայեց բանտարկել, (Առովմեան նահակութիւն):

Մինչ այս այսպէս էր լինում, Յազկերտը զենշապուհ պարսիկ իշխանին ուղարկում է շայաստան, որի ձեռամբը շայաստանը աղմկի և խռովութեան մեջ է ընկնում: Նախարարաց մեջ ատելութիւն է ձգում, արժանաւոր հոգեւորականաց զրկում է, բայց շայերը ոչինչ ակնկալութիւն չեն ցոյց տալի Տիգրոնի դրանը, Միհրներսէհ հազարապետը նամակ է գրում անարգելով շայոց կրօնը և Զրադաշտականի ճշմարտութիւնը ցոյց տալ ցանկալով: շայոց եպիս-

կուսուները, Յովսէփ կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ, ժողովում են Արտաշատ քաղաքը և իմաստալից բանիւք պատասխան են զրում Տիգլանի գրանը, որով զարմանում և շուարվում է Յազկերտը. բայց կատակալ Յազկերտը պահանջում է իրան մօտ Հայոց մարզպանին և երևելի նախարարներին: (Վարազվաղան և Վասակ մարզպան): Յովսէփ կաթողիկոսը խոստումն առնելով նրանցից՝ օրհնում է և ճանապարհ է ձգում հաւատացեալներին: Վասակ մարզպանը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, Քաղիշոյ, Վահան Ամատունին, հասնում են Վլզոն: Բռնաւորը սովորական պատիւը չցոյցատալուց յետոյ, հրամայում է արեղական երկիրպագութիւն տալ. նոքա հրաժարվում են և այս պատճառաւ յանձն են առնում բանտարկութիւնը: Յազկերտը կամենում է բանտարկեալ նախարարներին աքսորել հեռի տեղ և Հայերին անզօրավար և անիշխան թողնելով՝ հեշտութեամբ նպատակին հասնել: Նախարարները Յազկերտի այս մտքերն իմանում են մէկ Պարսկի միջնորդութեամբ, ուստի Յազկերտին առ երեսս խոստանում են և հաւանութիւն են տալի կռապաշտութիւնն ընդունելու: Վարդանը՝ Սուրբ Սահակի թոսըն, ալի արտասունքով պէտք է հաւանութիւն տար ընկերների խօսերքին: Յազաւորը պատանդ է պահում Վասակի երկու որդոցն և միւսներին, մոզրի հետ, ճանապարհ է ձգում դէպի Հայաստան: Քա-

Հանաներից մէկը՝ որ գտնվում էր նախարարաց մօտ, նրանց գիտաւորութիւնը չիմանալով, շուտով հասնում է Հայաստան և մեր աշխարհը կոծէ տանում, կաթողիկոսը և միւս հոգեւորականներն ազգին իմացում են տալիս: Բոլորեքեանք արդար բարկութեամբ բարկացած գինուորվում են հաւատափոխ նախարարաց դէմ, չընայելով՝ ո՛չ հօր, ո՛չ մօր. ո՛չ եղբօր և ո՛չ ազգականի: Նախարարները մոգերի հետ միաբին հասնում են Մաղկոտն զաւառի Անդղ գիւղը, և ուր մէկ ամիս հանգստանալուց յետոյ, սկսում են իրանց յանձնարարութիւնը կատարել: Մոգպետի զլուխը ջարդվում է կիւրակի օրը, երբօր Վեռնգքահանայն պատարագ էր մատուցանում: Հայերը վառված և բորբոքուած կրօնի հրով՝ ջարդում են և սպանում են մոգերին, մոգպետը Վասակ մարզպանի վերայ բարկանում է և կամենում իրաց եղելութիւնը յայտնել Արեւաց թագաւորին. Վասակը սարսափում է, իւր որդոցը միտ բերելով և գուցէ փառափրութիւնից շարժեալ, Սիւնեաց ղնդով Հայոց դէմն է ղնում և զինու զօրութեամբ կռատուններ է շինում և մոգերին պաշտպանում: Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնակատարները տեսնելով այս ամենայն շարութիւնները, վերջին ջանքն ՚ի գործ գրին և շատ նախարարներին իրանց կողմը քաշեցին, որոց զլուխն էր Հայոց սպարապետ Վարդանը: Մօքա Թաշով և Աւետարանով երգուեցին, հոգեւորականաց առաջին,

ուխտեցին չարագործ վասակի առաջը կտրել.
մարզպանը բռնվում է և խօսք է տալի խաչի և Աւե-
տարանի վերայ հաւատարիմ մնալ իրան եկեղեցուն
և հաւատին:

Հայոց գեսպանութիւնը առ կայսրն, Պարսից յարձակմունքն
Սղուանից վերայ, Հայոց օգնութիւնը. վասակայ ուխտանենդութիւնը,
վարդանայ դարձն և Այրարատայ գրառելը 451 թովն, պատերազ-
մի պատրաստութիւնները, Տիգրանի դրան նենդութիւնները, Պարսից
զօրքի դաշն, Առանձար. Աւարայրի ճակատը և նահատակութիւն
վարդանանց

Վտանդը մերձ էր և Հայերը պէտք է պատ-
րաստուել էին. Քէոզոս կայսեր մօտ ուզարկում են
գեսպանութեամբ՝ Գնունեաց իշխան Ատոմին և շը-
մայեակ Մամիկոնեանին և հայցում են նրանից օգ-
նութիւն հասցնել այն եկեղեցուն, որ յոյս և նե-
ցուկ էր և է քրիստոնէութեանը արեւելքում: Ի զուր,
Պարսիկները, որոնք զանվում էին Հոնաց աշխար-
հումը, Սերուխտի առաջնորդութեամբը, մտան Ա-
ղուանից աշխարհը: Հայերը կայսեր պատասխանի
վերայ չէին կարող յոյսները դնել և սպասել: Աղուա-
նից եպիսկոպոսը Հայերից օգնութիւն էր խնդրում,
Հայոց զօրքը երեք գունդ է բաժանվում՝ մէկը վար-
դանի առաջնորդութեամբ Աղուանից է գնում օգ-
նութիւն, միւսը ներշնչուհ Ռմբոսեանի առաջնոր-
դութեամբ Ատրպատականի սահմանները պէտք է
դիտէր և երբորդը վասակ մարզպանին՝ Հայաստանը
նահատակուէ: Բայց չարութեան հօգին արդէն մը-

տել էր չար մարդպանի մէջ, և դադանապէս յայտնուժ է իրաց որպիսութիւնը Սերուխտին: Սերուխտը սիրտ առած վարդանանց սակաւութիւնից՝ անց է կենում Կուր դէտը և Խաղխաղ քաղաքի մօտ հանդիպում է Հայոց խորտակուեցաւ պարսկական զումարտակը՝ վարդանի, խորէն Խոռխոռունոյ և Արշաիր Կամսարականի առաջին, և Հայերը մտնելով Աղուանից աշխարհը, կործանեցին ատրուշանները և կոտորեցին մոզերին. լեռներում թագնված Աղուաններն իջնում են, ստուարայնում են հայկական գունդը, որ արդէն վարդանի առաջնորդութեամբն անցանում է խրոխտ և բարձրազուխ Կովկասը, կործանում են ձորայ գուռն և Հոնաց ազգի հետ դաշն են կապում:

Այս միջոցին անիրաւ վասակը սկսել էր իրան չարագործութիւններն, Այրարատայ երևելի քաղաքներն և աւաններն այրել էր և ատրուշաններ էր շինել տալի իրան հակամիտ նախարարների հետ միասին, ստուար գունդ ունէին և զրեթէ բոլոր Սիւնեաց աշխարհը կրակ էր պաշտում իրան նահապետի անյողդողդ հրամանից ստիպեալ: Սպարապետը (վարդան) կայծական արագութեամբ հասնում է Հայոց աշխարհը. անօրէն վասակն, երկչոտ աղուեսինման, թողնում է Այրարատն և ապաստանում է Սիւնեաց ամբութիւնները: Չմեռն արդէն վրայ էր հասել և Հայոց քաջ Սպարապետն (վարդան) դադարեցնում

է պատերազմը և արձակում է իւր զօրքը, բայց մէկ քանի հրոսակներից, որոնց արձակում էր անօրէնի երկվերայ, արձակեց և իւրաքանչիւր նախարարու թեան զօրքը, հրամայելով՝ զարնան սկզբին հաւաքուել: Այն ինչ պարապութեան ժամանակը մի առ մի յայտնում են շայերն իրաց եղելութիւնը Յազկերտին և անկարգութեանց պատճառը զցում են Վասակի վերայ, Արեաց թագաւորը սկսում է իւր զորքը խարդախութեամբ և խորամանկութեամբ առաջ տանել: Պարսից տէրութիւնը կասկածում էր շոնաց կողմից՝ շայոց դաշնակիցներից, և կայսերութեան ասիական զօրավարներից, ուստի և հրաաարակում է կրօնի ազատութիւն: Եւ Վասակի ձեռամբն՝ որին արդէն խօսք էր տուել շայոց վերայ թագաւորեցնելու, տարածում է ամեն տեղ, իբր թէ շայերը խռովասէր են և ունենալով ազատութիւն իրանց կրօնի և պաշտամանից մասին, միայն անկախութեան համար են խռովում: Այս հնարքով խորամանկ Պարսիկը հեռացրեց շայոց օգնութիւն տալուց այն ամենայն անձանց, որոնք մտադիր էին շայոց եկեղեցին պաշտպանելու: Արեւմտեան շայերը սառն աչքով են մտիկ տալիս, իսկ արեւելքինը Վասակի կողմն էր. կայսրն առանց էն էլ զբաղմունքներ ունէր: Այն ինչ պարսկական զօրութիւնը Միհրնեքսէ հազարապետի առաջնորդութեամբ շայաստանի սահմանին է մօտենում: Միջին շայաստանը ակներև տեսնում է թէ

խարուած է և մտանուած. Հայոց եկեղեցին տես-
նում է՝ որ իրան արևելեան սահմանի որդիքները
կռապաշտութեան կողմն են, այն ինչ արևմտեանը
սառն է իրան ծնող եկեղեցւոյ պաշտպանութեան
համար. Հայաստանեայց եկեղեցւոյ յոյսը միայն իրան
հարազատ կեդրոնական որդկերանց վերայ էր: Մի-
հրըններէհը պարսկական դուժարտակը ստուարացնե-
լով և լեռնականներով՝ Մուշկան — Նիւսալուրու
պորսկի առաջնորդութեամբ ուղարկում է Հայաս-
տան, հրամայելով նրան, որ Վասակին և նորա կողմ-
նակիցներին խորհրդակից առնի: Վասակն՝ սրտով
ուրացել էր մայրենի աշխարհին ճշինն թաղի հա-
մար: Հայերը աննելով, որ վտանգը մօտ է, Վարդան
սպարապետի առաջնորդութեամբ ժողովում են նա-
խարարութիւններում ջրուած զօրքերին և ուխ-
տապահ նախարարներին Արտաշատ քաղաքը: Պար-
սիկներն արդէն հասել էին իւր և Չարեանդ գա-
ւառները, սրի և կրակի ձարակ էին տալի ամեն բան.
եկեղեցիները կործանում էին և հաւատացեալներին
սրի բերան տալի: Հայոց կողմից Առանձայր Սեպուհը
նրանց առաջն է դնում, Հայոց մէկ քանի քաջերով,
և նրանց վնաս է պատճառում: Այսուամենայնիւ
Պարսիկները առաջ են խաղում դէպի Սիջին Հայաս-
տան, և հասնում են Արտազ գաւառը, Հայերը Վար-
դանի առաջնորդութեամբ, հաւատացեալ զօրքով,
կարում են նրանց առաջը և բռնում են Աւարայրի

դաշարը, Տղմուտ զեօթի միւս ամբը: Վասակը և Պարսիկ զօրաւարը զեօպանական տուր և առու թիւն են անում, բայց Հայերը արդէն հաւատ չեն ընծայում այնքան խորդախուժիւններէից յետոյ:

Ղևոնդ քահանան և սուրբ Սահակն իրանց ներկայութեամբ խրախուսում են Հայոց սակաւաթիւ զօրացը, նրանց մտառակարարում են Փրկչի փրկարար մարմինը և արխներ: Մեր նոր Մակաբէն հին Մակաբէի պատմութեամբն է խրախուսում Հայերին. ամենայն ինչ կատարեալ է. քրիստոնէութիւնը պէտք է մաքառի հեթանոսութեան դէմ: 451 թուին Աստուած նշանակել էր իրան ընտրեալ ների համար, Այլեփոսին դրել էր Աստալաունեան գաշտում Ատտիզայի դէմ. իսկ Վարդանին անօրէն Յազկերաթի գումարաակի դէմ. այն ինչ Քիւղանդական կրօնամուկ կայսերութիւնը զուրկ էր այս ամենայն առաքինութիւններից և Քաղկեդոնուժը քննութիւններ էր անում Աստուածային բնութեան վերայ: Այլեփոսին արեմուտքն էր նշանակած, իսկ Վարդանին արեւելքը. Վարդանը՝ աւազաց խորհուրդով բաժնեց Քրիստոսի զինուորներին երեք գունդ, աւագ ձախ թիւն իրան առաջնորդութեամբ, իւր նիզակակից առնելով Արշաւիր Վամաբարականին. աջ կողմն տալով խորէն խոսխոռունուն՝ Արսէն Անձեացոյ նիզակակիցութեամբ և ուրիշներին. իսկ միջնակայքը՝ ներշապուհ Արծրունուն՝ Արդան Մոկացոյ նիզա-

կապուցութեամբն: Առաւօտեան լոյսը բացուելուն պէս,
երկու կողմիցն էլ պարսկական կերպիւ սկսվում է
նետաձգութիւն. Հայոց զօրքն անց է կենում Տըղ-
մուտը. Պարսկական զունդը դժուարութեան մէջ է
ընկնում. Հայոց ձախ թեւը Աարդանի առաջնորդու-
թեամբ, նեղն է ձգում Պարսից աջ թեւին. բայց հենց
այն ժամանակը Հայոց զնդի մէկ մասը ճակատից
դուրս գնաց. Արեաց զօրավարը հողի առաւ և մա-
տեան զունդը կարգի բերելով՝ ընկնում է Աարդա-
նանց վերայ և նոցա շքափակում է. Աարդանանք
իրաններից մատնուած, քաջութեան հրաշքներ են
ցոյց տալի: Աարդանը, Հայոց եկեղեցւոյ արժանա-
ւոր զաւակը, քաջութեամբ պատերազմելով՝ վեր է
ընկնում շքապատող թշնամիներից. ընկնում են պա-
տերազմի դաշտումը նաև (Խորէնը, Արտակը, Տաճատը,
Հայեակ Գիմաքսեանը, Աահան Գնունին, Ներսէսը,
Արսէն Բնձայեացին և Գարեղին Արուանձտեանը.) իսկ
մնացեալ զօրքն անաէր անդլուխ մնալով՝ տպաստան-
վում է դէպի ամուր լեռները: Բայց այս յաղթութիւնը
արժան չէ նստում պարսիկներին. որովհետև նոցա
կողմից պատերազմի դաշտումն ընկնում են 9 մեծա-
մեծներ և 2544 զինուոր. իսկ Հայերից նախարար-
ներով միասին 1016 հողի:

Հայոց խոռվութեան սաստկանայլը, Յազկերտը միտքը փոխում է. Ատրորմիլդ մարդպան. Ղևնդեանք կալանատրվում են, նախարարները բողոքում են. Վասակը դատապարտվում է. նախարարաց կալանատրութիւնը, Ղևնդեանց նահատակութիւնը և նախարարաց դարձը. 451—461 թիւը:

Վարդանանց նահատակութիւնը շարժեց, մորմօքեց Հայաստանի հաւատարիմ որդիերանց սիրտը. Հայերը չեն կարողանում արձակ դաշտի վերայ Պարսից զօրութեան դէմ կենալ. ամրանում են անառիկ բերդերում և իրանց զօրութիւնը հաւաքում են Հայաստանի աղատ լեռների վերայ, և այն տեղից մեր Հայ Վեստգոթները կայծակի նման շանթում են մոխրապօշտութեան զօրաւիգներին: Վասակը և Մուշկան—Նիւսալաւուրաը յորդորում են և ազատութեան առաջարկութիւններ են մատուցանում, բայց ՚ի զնւր, հաւատացող չըկար նրանց քսու և թիւնաւոր խօսքերին: Քաջ Հայերը Վորդուաց կողմերից ընկնում են Պարսիկների վերայ և նրանց մեր երկրի աւերանաց փոխարէնն են հատուցանում: Պարսարի կողմերից Հմայեակի առաջնորդութեամբն ընկնում են Հայաստանի մէջ գտնուած Պարսիկների վերայ և սրախողխող են անում նոցա. Արցախի լեռներիցը Վասակի երկիրների վերայ և այն տեղից Հունաց ազգի միան են բերում Վարդանայ ժամանակուայ նրանց հետ կապած դաշը: Յազկերտը տարակուսանաց մէջն է ընկնում, ուշ է իմանում թէ մէկ ամբողջ ազգի խղճմտանքի դէմ մաքառելն ինչ-

պէս դժուարին բան է: Մուշկանին հրամայում է պատերազմական դործողութիւնները վերջացնել Հաստատումն և միայն աշխատել, որ Հոնաց առաջը կտրի: Վասակի տեղը մարզպան է կարգում պարսիկ Ատրորմզդին և հրամայում է ժողովրդեանը, ինչպէս կարելի է, խաղաղ պահել կրօնի ազատութիւնը ճիշտ պահպանելով, և մինչև անգամ ականայ մոզութիւն ընդունողներին իրանց առաջուայ հաւատի մէջ թողուլ և հաստատել: Հայաստանը խաղաղանում է, բայց իրան արժանաւոր հովիւներն, իրան հոգևոր հայրերն, որոնք էին Ս. Ղևոնդեանք՝ կալանաւորեալ Պարսկաստան են տանում, իրրև բոլոր չարագործութեանց պատճառ և յորդորող: Ախտապահ նախարարները բողոքում են և երգմամբ հաստատած խօսք առնելով Յագկերտիցը գնում են Պարսկաստան՝ այնքան չարագործութեանց պատճառն երևան հանելու. բայց չարագործ Վասակն արդէն վաղուց էր գնացել Պարսկաստան և իրաց եղելութիւնը, ըստ իւր կամաց, յայտնել: Ատեան է բացվում և Վասակը մեղաւոր է դուրս գալի, մահապարտից բանտն է ընկնում, ուր և խղճի տանջելուցը չարաչար վախճան է ընդունում:

Այսպիսով այն մարդն, որ Հայաստան աշխարհի վերայ իշխել էր ցանկանում և լոկ միայն իրան փառաց մասին այնքան անօրէնութեանց պատճառ եղաւ, և սչ անգամ գերեզման ունեցաւ

մեր որբացած և մեր քաջ Վարդանի անմեղ արիւնով ներկուած աշխարհումը: Խորամանկ և խարդախ պարսիկը նախարարներին էլ ուղարկում է Վրուկանայ Նիւշապուհի քաղաքն, ուր արդէն բանտարկուած էին Ս. Ղևոնդեանք՝ ինչպէս էին Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը, Սահակ Ռշտունեաց կաթիկոսը և այլն: Նախարարները թուով 35 կամ 37 էին, որոնք առհասարակ Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ անուանի նախարարութիւններին էին: Այս կենդանի նահատակուողաց նեղութիւնը մեծ էր և Հայաստանը նրանցով մեծ կորուստներ էր զգում: Ոտի են կանգնում՝ Աղուանները, Քուշանքը, դուցէ՛ մերագնէից զրգուութեամբ, Պարսից աշխարհը բաւականի վնասներ է կրում և Ս. Ղևոնդեանք նահատակվում են Նիւշապուհի մօտերումը դատապարտուելով 'ի մահ: որովհետև Հայաստանի միջին տարուշանների կործանողները նրանք էին. աստուածները բարկացել էին և Պարսկաստանը այն պատճառաւ վտանգի մէջ էր. այսպէս էին մեկնում մոգերը. բայց նախարարները դեռ տանջվում էին Նիւշապուհի բանտերումը. նրանք վառված էին երկնային աւետարանի խօսքերովն և առ ոչինչ էին համարում տանջանքները. նրանց կանայքը Հայաստանումը նրանցից յետ չէին մնում իրանց ճգնողական կեանքովը. նրանք զրկուած լինելով եկեղեցիներին՝ իրանց անձն եկեղեցի էին շի-

նել և յետ չէին կանգնում խաչեալ Քրիստոսին
փառարանութիւն տալուց: Հայաստանն ունէր իրան
հոգւով սրբով լցուած մարգարէներին, ունէր իրան
Մակարաներին, ունէր և Յոբերին. վերջապէս բաւա-
կան համարեց Աստուած իրան Յոբերի նեղութիւնը,
փորձեց և նոցա հաստատուն հաւատը: Յազկերտը
մեղմացաւ և Շողում—Շապուհ պարսկի միջնորդու-
թեամբն և բարեխօսութեամբն արձակեց կապեալ
նախարարներին և մտադիր էր Հայաստան ուղար-
կելու, բայց մահը շուտով վրա հասաւ: Վերջա-
պէս Պերոզն իւր Որմզդատ եղբօրը յաղթելուց և
միահեծան թագաւորելուց յետոյ 461 թուին նա-
խարարներին դարձնում է մեր Հայաստան աշխարհը:
Ահա՛ այսպիսով վերջացաւ առաջին անգամն այն
յանդուզն ձեռնարկութիւնը, որ իրան մաքումն ու-
նէր արևելեան հեթանոսութիւնը ընդդէմ արևե-
լեան քրիստոնէութեան: Հայոց եկեղեցին, և նորա
հարազատ որդիքն իրանց զինուց տկարութեամբը
ցոյց տուին աշխարհին Աւետարանի բարձր բարոյա-
կան զօրութիւնը հակառակ յանդուզն Զրադաշտի
ուսմանը՝ որ ցոյց տուեց իրան սարսափելի զէնքե-
րովն էլ իր ամենատկար հոգեկան կարողութիւնը:

Տիգրանի զրան խորամանկ քաղաքականութիւնը. Վիտ կաթողիկոսը. Վահան Մամիկոնեան, ուխտ պահութիւնը. Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսը. Ջարսիկը հալածեալք. Ատրվշնասայր. Արկորի. Ատրնեքսէ. Ներսէհասպատ. Միհրան. Չարմիշը հաղարար Վիտ. Շապուհ մարզպան. Վահան զիջաղն և նորա արտաքոյ կարգի քաջութիւնները. Պարսից զրան քաղաքականութեան փոփոխութիւնը. Վաղարշ. Նիխոր. դաշն խաղաղութեան և Վահան մարզպան. 461—485 թիւը:

Պարսից դժոխային զօրութիւնները և մեքենայքը, ինչպէս վերևը տեսանք, խորտակուեցան Հայոց կրօնական հոգեշնչութեան առաջին. հալածանքն էր՝ որ Հայոց որդւոց սիրան աւելի բորբոքում էր, և եկեղեցին աւելի հաստատ հիման վերայ էր հաստատվում: Պարսիկները կարծես այս բանը հասկացան, և նոր արքայից արքայ Պերոզն իրան քաղաքականութիւնը փոխեց, Հայաստանին կրօնական ազատութիւն տալուց և կապեալ նախարարներին արձակելուց յետոյ, շատերին առատ ուժիկներ կարգեց, և աւելի բարձր աստիճանի և իշխանութեան հասցրեց այն մարդկերանցն, որոնք հակամիտ էին դէպի հաւատաւորութիւնը և որոնք մոզութեան մէջ մնում էին հաստատ: Փառքն և մեծութիւնը շատերի աչքերը կուրացնում և Հայերի բարձր կրօնական հոգին կորչում էր. ժողովուրդը թուլանում էր և մեծերը ղեղխութեան մէջ վարակվում: Հայոց եկեղեցին կարծես սուղի մէջ էր մտել և նորա աւանդապահ Վիտ կաթողիկոսն, որ Յովսէփից յետոյ երրորդն էր, սկսաւ ընդդիմանալ այս

չար յեղափոխութեանցն և յանդիմանել այն Նախարարներին և սեպուհներին՝ որոնք թուլացել էին հաւատօրցը: Հսկող տեսուչը պայծառ լուսով է տեսնում արքունեաց դաւն: Պերողը կաթողիկոսին կանչում է Պարսկաստան. Գիւտը մահը կամ նահատակութիւնն աչքի տակն առած՝ յայտնում է ամենայն անիրաւութիւնները, բայց զըկվում է քահանայապետական աթոռօրցը: Տիգրանի դուռն այսպիսով աշխատում է արժանաւոր հովիւներին Հայաստանից վերցնել և իրան դիտաւորութիւնն առաջ տանել. Հայաստանի Ասասկները դարձեալ պակաս չէին, որոնք հաւատի ուրացութեամբն արքունեաց աչքն էին մտել և մեր աշխարհի կառավարութիւնը ձեռք բերելով՝ աշխատում էին Մամիկոնեանց և ուրիշ քրիստոնեայ նախարարների պատիւը և արժանաւորութիւնը զետին ձգել: Հմայեակի որդի Ահհանը ՚ի մանկութենէ մեծ հանձար և արժանավայել քրիստոնէի վարք էր ցոյց տալի: Աարդանանց պատերազմի ժամանակները պատրաստ էին կրկնվելու, թէպէտ և ուրիշ ժամանակ և ուրիշ կերպով: Հայոց եկեղեցին նրան տեսնելով մխիթարվում էր, իսկ ընդհակառակը Զրադաշտականը կասկածանաց մէջն էր ընկնում. ուրացեալ Հայերից մէկ քանինները Ահհանին զրպարտում են Պերողի առաջին, իբրև մէկ ապստամբոք: Ահհանը սաստիկ զայրանալով և ժամանակի կրօնափոխութեան չար հողուց փախչելով անձամբ

անձին ներկայանում է այրքայից արքայի առաջին,
և իրան հպատակութիւնը և հաւատարմութիւնը
ցոյց տալու համար՝ կրօնափոխութեան չար անունն
է յանձն առնում: Ահահանը վերադառնալով Հայաս-
տան՝ գլուխ է իրան արած յանցանքը, քաջութեան
միջոցներ է որոնում: Հայաստանը պարսից անիրա-
ւութեամբ լցուած, զիւտ արժանաւոր կաթողիկոսն
աթուռից զրկուած, Արաստանը Արդանանց օրինա-
կովը վառուած (Ազգիկնի մահը և Ալաթանգի
թագաւորելը), Հայոց մտքերը բորբոքվում են և Աս-
հանին շտապեցնում իրան մտազրութեան միջին:
Այս միջոցին Պերսոզը պատերազմ է բացանում Հեփ-
թաղաց դէմ և Հայոց զօրութիւնը Ատրվշնասագ
մարզպանի առաջնորդութեամբ Աղուանից կողմն է
պահպանում:

Պարսիկները անյաջող վերջացնելով պատե-
րազմը, Հայերը դալիս են Հայաստան և բանակ են
դնում Շիրակ գաւառում: Արաստանը դեռ խոռ-
փութեանց մէջն էր և Պարսից զօրքը մեծ վնաս կը-
րած, Ահահանը խորհուրդ է կոչում Հայ հաւա-
տացեալ նախարարներին և Հայաստանի իրաց հան-
գամանքները նկարագրում է նրանց առաջին. նա-
խարարներն ուխտում են և միաբանվում Ալաթ-
թանգի հետ:

Յովհան Մանդակունին՝ որ ոսկեդարեան երե-
ւելի աշակերտներից մէկն էր, կաթողիկոս է ընտր-

վում: Եկեղեցին մխիթարվում է և հողի է առնում, և զանազան աղօթքներով և շարականներով զարդարվում: Նոր վարդանանք իրանց համար նոր հովիւ կարգեցին Ս. Յովսէփին: Ամենայն ինչ կատարեալ է. ուխտապահ նախարարները, ինչպիսի են՝ Սահակ Բաղրատունին, Վահան Մամիկոնեանը, Վասակ Մամիկոնեանը, Բաբկէն Սիւնին, Ատոմ և Ռոսատոմ Գնունիքը, Գարջոյլ Խոռխոռունին, Ներսէհ և Հրահատ Կամարականներն և ուրիշները ընկնում են Պարսից զօրութեան վերայ. Ատրվշնասպը և նորա հետ ուրացեալները հաչիւ հազ փախչում են Աարպատական: Հայերն ուրախութեամբ մտնելով Գուին 481 թուին Սահակ Բաղրատունուն մարզպան են կարգում, իսկ Վահան Մամիկոնեանին ընդհանուր սպարապետ: Այն ինչ Ատրվշնասպը և ուրացեալները, առանց ժամանակ կորցնելու, սկսան Հայաստան մանել: Մարզպանը և սպարապետը զբաղուած լինելով քաղաքական կարգերով՝ միւս ուխտապահ նախարարներն են դուրս գալի թշնամեաց դէմ: Վասակ Մամիկոնեանը թշնամեաց զօրութիւնը զիտելուց յետոյ, նախարարները լաւ են համարում Ակոռի զիւզի մօտ ճակատել, ուր Պարսիկները չարաչար յաղթվում են և Ատրվշնասպը սպանվում է մէկ քանի հայ ուրացելոց հետ: Սորանով Պարսիկները աւելի զրգռուեցան և Աարնրսէհի առաջնորդութեամբ դարնան սկսուելովը՝ ար-

շաւեցին Հայաստանի վերայ. սպարապետի զօրութիւնը քիչ էր և յոյսը վրաց Վախթանգն էր. Վախթանգը հրաժարվում է. և սպարապետը Հայոց նախարարներին հաւատի և աշխարհի պահպանութեան համար հրաւեր է կարգում, բայց այս կողմանէ էլ անօգնական է մնում, թէպէտ և մէկ երկուան իրանց զօրքովը գալիս են, բայց աննշան, Վահանը վտանգը իր առաջին է տեսնում, միայն ապաւինելով սուրբ Յովհան Մանգակունւոյ աղօթքի վերայ, իւր սակաւածիւր զօրքովն առաջ է դնում և Արտազու Ներսէհապատ զիւզի մօտ թշնամեացը հանդիպում: Սուրբ խորհուրդը կատարելուց յետոյ, Հայոց սպարապետը, ըստ սովորութեան, զօրքը երեք է բաժանում. կեդրոնը Սահակ Բագրատունի մարզպանին է յանձնում: Հայոց զօրքն առաջին անգամ շփոթվում է Պարսից բազմութիւնից և սկսում է փախչել: Վահանը երեսին խաչ հանելով՝ ընկնում է իւր գնդով բազմածիւր թշնամեաց վերայ և մեծ կոտորած է անում. փախստականները գնում են Վահանի մօտ և յաղթութիւնը միանգամայն Հայոց ձեռքն է ընկնում և Պարսիկները հալածվում են բոլորովին Հայաստանի սահմաններիցը, այնուհետև մեծ ուրախութիւն է լինում մեր աշխարհի համար և Յովհան Մանգակունին զոհարանութեան մեծ մաղթանքներ է կատարում: (Վարդի ազատութիւնը):

Սյն ինչ Հայերը Ներսէհապատի ճակատիցը

յետոյ Յաղկոսն զաւառումը հանդիսա էին առնում,
եկան վրաց զեսպանները և յայանեցին վրասա-
նի կրած նեղութիւնները՝ Պարսից արշաւանքներից:
Նոցա աշխարհն էլ, ինչպէս մերը, երկպառակուած
էր և քայքայուած՝ իրան ուրացեալ որդւոց ձե-
ռամբը: Վախժանդը նեղն էր ընկել և Պարսից Միհ-
րան զօրաւարը, վրաստանի ուրացելոց ձեռնտուու-
թեամբը գրաւել էր Վուր գետի բոլոր հովիտը: Հայերն,
իրանց երգման համեմատ, տէաք է այն տեղի քրիս-
տոնէութեանն ևս ախոյեան էին հանդիսացել. Սա-
հակ Բաղրատունի մարդպանը և Վահան Մամիկո-
նեան սպարապետը սակաւաթիւ զօրօք դնում են
դէպի հիւսիս. վրաց թագաւորն՝ որ արդէն իւր
աշխարհիցը փախած՝ գտնոււմ էր Վուգարացւոց
յեռներումը, նրանց առաջն է դուրս գալիս և տէաք
է թշնամեաց առաջն առնէին. Հայերի զօրութիւնը
համեմատելով Պարսից զօրաց հետ շատ քիչ էր.
Վախժանդը Հայերին խաբելով խոստանում էր՝ թէ
շուտով Հոնաց ազգն օգնութիւն կրգայ: Հոնքը
չերեւեցան. և Միհրանը, պարսկական զօրութեամբ,
արդէն Վուր գետն անց է կենում դէպի Հայաստան.
Հայերն ակներև տեսնում են Վախժանդի խաբեբա-
յութիւնը, անձարացած տէաք է, եթէ կարելի էր,
Պարսից առաջն առնէին: Բոտ սոլորո. թեան զօրքը
երեք է բաժանվում, Բարսեղ Վահեվունոյ, Վախ-
ժանդի և Վահանի հրամանատարութեամբը. հէնց

որ պատերազմը սկսուած է, Հայերից մէկ քանիսը
թշնամեաց կողմն են անցկենում, Վախթանգն էլ
իւր Վրացիներովը սրտերազմի գաշտից փախչում է,
Հայերի յոյսը միայն լինում են Սահակ Բագրատունին
և Մամիկոնեան եղբարքն, բայց տարաբաղդաբար
խառնուրդի միջին Սահակ Բագրատունի մարդպանը և
Վասակ Մամիկոնեանը վեր են ընկնում. և Վահանը
արդէն Հայաստանի գալոց վիճակի վերայ մտածե-
լով պէտք է մէկ քանի քաջ Հայերով դէպի Տայոց
ամրութիւնները ապաստանվէր 482 թուին: Միհ-
րանը առանց ժամանակ կորցնելու նորա ետեկոյն ըն-
կաւ, մէկ քանի փոքր ճակատներ են լինում, բայց
Վահանը անյաղթելի առիւծ է հանդիսանում՝ իւր
քաջ Հայերովը. Պարսից զօրավարը ստիպեալ հաշ-
տութիւն է առաջարկում, բայց Վահանը այն երեք
պայմաններն է պահանջում նրանից, որոց մասին
այդքան աղմուկներ և արիւնհեղութիւններ է լի-
նում: Այս միջոցին Միհրանը յետ է կոչվում Տիգ-
րոն և նորա անզը գալիս է Զարմիհր հաղարավուխտը,
և ապա ներշնչուհի Միհրանը՝ մարդպանի պաշտօ-
նով. սոցա բոլոր ջանքն այն է լինում, որ Վահա-
նին բռնեն, բայց ՚ի զո՛ւր: Հայերը մոռացել էին
Վահանին և կարծես հակամիտ էին նորա բռնուե-
լուն, բայց Վահանը իւր դրութիւնը լաւ է ծանա-
չում և զգուշանում է:

Վահանը անդադար ամբանում էր կամ Հայոց

աշխարհի ամբողջներումը, կամ Ծովաց աշխարհի: Պարսիկները նորա ետեխցն են պնդում, Վահանը չէ երևում մինչև այն ժամանակն, երբոր Թշնամիքը միտք չունեն պատերազմելու: Յարմար միջոցին ընկնում է նրանց ահագին զօրութեան վերայ, աղմուկ է ձգում նրանց մէջը, դիւրութեամբ խորտակում է նրանց զօրութիւնը: Այսպէս էին Նրիզայի և ուրիշ ճակատները, որտեղ Պարսիկները Շապուհի առաջնորդութեամբ՝ մէկ քանի հազար լինելով, Վահանը մէկ քանի քաջ ընկերներով և զիւղացիներով՝ նրանց կոր ՚ի գլուխ ջարդում է. կարծես Թէ Հայաստանը մոռացել էր Վահանին, որ միայն իւր անվիհներ քաջութեամբը նորա իրաւանցը պաշտպան էր հանդիսանում, բայց Աստուածային անօրէնութիւնը ուրիշ կերպ էր: Պերոզը 483 թուին Հեփթաղաց դէմ պատերազմելով սպանւում է. Պարսկաստանը աղմուկի մէջ է ընկնում. արքայից արքայ ընտրուելու համար: Շապուհ Միհրանեանը պէտք է որ Հայաստանը Վահանին էր Թողել և գնար Պարսկաստան: Այսուհետև Վահանը իրան ընկերակիցներովը դիւրութեամբ զրաւում է մեր աշխարհի միջոցը և մեծ յաղթանակաւ մտնում է մեր մարզպանական Գուին քաղաքը: Այս ժամանակը Պերոզի եղբայր Վաղարշը, շատ աղմուկներից յետոյ, զօրանում է իւր կուսակցութեամբ Պարսկաստանի մէջ և Արեաց Թագաւոր է ընտրվում: Զարմիհը հազա-

բաւուխորը և Շապուհ Միհրանեանը նոր արքային պատմում են Վահանի գեր ՚ի վերոյ սրտոտութիւնը և նորա քաջութիւնը: Արքայից արքայի դրութիւնը դժուար էր և հէնց Պարսկաստանումն ունէր ոսոխներ. ինչպէս էր՝ Պերոզի որդի Զարեհն: Դեսպանական պաշտօնիւ և բաւականի զօրութեամբ՝ Վաղարշը Նիւխոր իշխանին ուղարկում է Հայաստանի կողմերը, Վահանը մէկ քանի պատանդ առնելուց յետոյ, իւր քաջերովը գնում է Նիւխորի առաջ շեր և Զարեանդի Նուարսակ զիւղը՝ (Վահանի անվհերութիւնը): Վահանի և նորա հետ միարանեալ նախարարաց և ազատաց առաջարկութիւնն այս էր. Առաջին՝ հաւատի կատարեալ ազատութիւնը, և Հայոց աշխարհումը կրակապաշտութեան նշան ամենեին չըլինի. Նրկորդ՝ եթէ խորութիւն կամ նախապատուութիւն պատահի նախարարաց մէջ, այն պէտք է լինի ըստ Հայոց կանոնաց և օրինաց, չար, քսու և հաւատուրաց մարդիկները չըպէտք է պատիւ ստանան Արեաց թագաւորիցը. Նրկորդ՝ մինչև երկու գանգատողաց խօսքերն էլ Արեաց թագաւորը չըլսի, երկու կողմիցն էլ, չըպէտք է որ վճիռ տայ: Արեաց թագաւորը ուրախութեամբ ընդունում է այս պայմանները և կնքով ու երգմամբ հաստատում է. այնուհետև Անդեկան մէկը մարդպան է կարգվում և և Հայաստանը անդորր խաղաղութիւն է վայելում: Վահանը իւր սպարապետական պաշտօնի մէջ աւելի

Հաստատուի՞մ է, այն ինչ ուրացեալները պէտք է ամօթապարտ երեսով իրանց ամբոցներն էին քաշուել. այսպիսով երկրորդ անգամ յաղթութեան պսակը Հայաստանի եկեղեցւոյ հարազատ որդոց ձեռքն անցաւ, մինչև որ նոյն իսկ Անգլեկանի խորհուրդովն Արեաց թագաւորը հեռուեալ 485 թուին (Հայոց զօրքն 'ի Պարսկաստան՝ Վաղէսի պաշտպանութեան մասին) իւր հրովարտակովը Վահանին մարդպան է կարգուի բոլոր Հայաստանի վերայ: Անպատմելի էր Հայկազանց սրտի ուրախութիւնը, կատարուեցան մազթողական և զոհաբանական աղօթքներ Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսի ձեռամբ՝ Վաղարշապատու մայր եկեղեցումը:

ՊՐհնեալ Տէր Աստուած Իսրայելի, ասաց ծերունի կաթողիկոսն իւր քարոզումը: որ ետ ինձ անսանել զորդիս եկեղեցւոյս՝ որ ինձ հաւատացաւ՝ պատուով և շքեղութեամբ պայծառացեալ 'ի Քրիստոսէ: Փախեաւ Ազոնիս, որ առանց Աստուծոյ կարծէր թագաւորել, օգնականացն զղեցեալ զամօթ՝ սլացեալք ընդ սեղանովն թագչին: Այլ ձեռնուր զթաշով: Էէ աստ 'ի քարեղէն սալս զրեալ անթողութիւնք օրինացն: Քրիստոս է աստ՝ որ ասէ Ոչ եկի կոչել զարդարս, այլ զմեղաւորս յաղաշխարութիւնս:

Հինգերորդ դարու վերջերի և վեցերորդի սկիզբների քաղաքական և կրօնական նոր հանդամանքները. Պարսից հալածանաց մեղմութիւնները. Յունաց քաղաքական ներդրութիւնները և նոցա կրօնական վեճերի սկիզբը, Բարդէն կաթողիկոսը և Վաղարշապատու ժողովը:

Հինգերորդ դարի վերջերից և վեցերորդի սկիզբներից յետ Հայաստանի հանդամանքները փոխվում են. արդէն մէկ դար էր, որ Հայաստանը իրան քրիստոնէութեամբն Պարսից հալածանաց նիւթ էր դարձել: Տիզրոնի դուռը տեսնելով Հայոց անընկճելի կրօնական հոգին, էլի այնպէս մեծ մեծ հալածանքներ չէր վերկացնում Հայոց եկեղեցւոյ վերայ, և թէպէտ ժամանակ առ ժամանակ Տիզրոնի թաղաւորները ունկն են մատուցանում մոզերի խօսքերին, այսուամենայնիւ Պարսից տէրութիւնը այն զօրութիւնը չունէր, որով նա կարողացել էր վերանորոգել Վարդանանց և Վահանանց ժամանակուայ պատերազմները, և որ աւելին է ժառանգութեան կռիւներով բոլոր Արեաց աշխարհը երկտառակվել էր և իրանք իրանց ձեռքովն էին պտտրաստում իրանց ահագին տէրութեան կործանումը: Այդ միւլենոյն ժամանակները միւս կողմից Քիւղանդացւոց կայսերութիւնը ազատվում էր ազդաց արշաւանքներից և մէկ քանի կայսերների ձեռնառութեամբն իրան ուշքը դարձնում է դէպի արևելք. այսպէս էին՝ Անաստաս կայսրը՝ հինգերորդ դարի վերջերը և վեցերորդի սկիզբները, Յուստինիանոսը վեցերորդի առաջին կիսումը, Մօրիկը՝ վեցերորդի վերջերը, և

րակէսը՝ եօթներորդի առաջին կիսումը: Այսպիսի
կայսերների ձեռքով Յունաց անկեալ կայսերու-
թեան նշանակութիւնը միանգամայն բարձրանում
է: Ահա սրանիցն է, որ հինգերորդ դարի վեր-
ջերից յետ, Պարսից հալածանքները մեղմանում են:
Այսուամենայնիւ Հայաստանը ինչպէս խորշում էր
Պարսիկներիցը, նոյնպէս խորշում էր և Յոյներից և
նոցա քաղաքականութիւնը երբէք չէ կաբողանում
հաստատ արմատ բռնել Հայոց հողի վերայ: Հայաս-
տանի հողն էր, որ առաջին անգամը բեղմնաւորեց
քրիստոնէական ուսումը. Հայաստանի թագաւորն էր,
որ առաջին քրիստոնեայ թագաւոր հանդիսացաւ: Այդ
էր որ մէկ քանի ժամանակներից յետոյ արձագանք
տուեց Հայոց սրտերի միջին և իրանց առաքելաջան
Ղուսաւորչայ ձեռամբը կարճ միջոցում Հայերը թո-
ղին հեթանոսութիւնը առ յաւիտեան, և նորա հետ
կապուած բազմադարեան յիշատակը և ուղղութիւնը:
Քրիստոնէութիւնը թագաւորում է և հեթանո-
սութիւնը իրան կարգերովն օչնչանում է: Ժողո-
վաւրդն արձարծիւում է Աստուածաշունչ զբքովը
և սորա արձածողների բարոյական ներգործու-
թիւնը սակաւ առ սակաւ սկսում է բարձրանալ
և տիրապետող դառնալ մեր աշխարհումը: Այդ
բարերար սկզբունքներից դուրս է գալի կաթողիկո-
սութիւնը և նորա բարոյական իշխանութիւնը. կա-
թողիկոսի իշխանութիւնը օրէցօր աւելանում էր և

նորա ձայնը ամենայն անդ և ամենայն մարդի սրտի մէջ
լսվում է. իսկ Թաղաւորինը ընդհակառակն է լի-
նում: Հայաստանը ունենում է, այնուհետև լաւ վար-
դապետներ, հայրապետներ և եկեղեցական սրբազան
կարգեր. իսկ քաղաքագէտ իշխաններիցն և Թաղա-
ւորներիցն, ինչպէս և քաղաքական կարգադրութիւն-
ներիցը՝ զուրկ էր մնում: Հայաստանը արծարծվում
էր կրօնական հողով. իսկ քաղաքական կեանքը բո-
ւորովին պակասում էր նրանցից:

Վերջապէս Թաղաւորը բանտարկեալ խուժաս-
տան է նստում. իսկ կաթողիկոսութիւնը մնում է
հաստատ և եկեղեցին զարդարվում է բազմաթիւ
ուսումնական վարդապետներով և զեղեցիկ կարգա-
դրութիւններով, որոնք հիմնուած են այն աւան-
դութեանց և կարգերի վերայ, որոնք մնացած են
առաքելոց և Նուսաւորչայ ժամանակներից: Վերջա-
պէս Հայաստանի որդիքն՝ իրանց եկեղեցւոյ անկա-
խութեան և կրօնի ազատութեան համար, Վար-
դանանց և Վահանանց ժամանակները ցոյց տուին՝
թէ Հայերը պատրաստ էին նահատակուելու կաթո-
ղիկոսին իրանց առաջնորդ ունենալով:

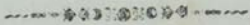
Հինգերորդ դարի վերջերից և վեցերորդի ըս-
կզններից յետոյ կայսերաց ներգործութիւնը թուե-
լի է արևելքումը. մէկ խօսքով՝ նորա կամենում էին
Հայոց աշխարհի մէջ այնպէս վարուիլ, ինչպէս ի-
րանց կայսերութեան մէջ: Հայերը թէպէտ և մէկ

քրիստոնեայ ազգի օգնութեան հարկաւորութիւն
ունէին, այնուամենայնիւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ
հողին խորշում էր դրացի ազգերի եկեղեցիներէց,
որոնք, ըստ մեծի մասին, ծառայում էին նոցա քա-
ղաքականութեան, այն ինչ Հայոց եկեղեցին բոլո-
բովին մնում էր ազատ ամէն մարմնաւոր իշխանու-
թեան ազգեցութիւնից: . . . ,

.
.
.

Այն ինչ Հայաստանը քրիստոնէական հաւատին
ջատագով էր հանդիսացել արեւելքում և իրան
արեան հեղձամբը պահպանում էր Աւետարանը,
Յոյները հաւարում էին Քաղկեդոնում և Եւփրէսի
աղանդը հերքելու:

Հայերը մինչև այդ ժամանակները ամեն ժո-
ղովքի մէջ էլ դանուել էին. ինչպէս Նիկիայումը՝
Կոստանդին կայսեր ժամանակը, Կոստանդնուպոլ-
սումը՝ Քէոզոս մեծ կայսեր ժամանակը, Եփեսոսու-
մը՝ Քէոզոս Բ ժամանակը. բայց Քաղկեդոնումը չը-
գտնվեցան մի քանի քաղաքական հանգամանքների
պատճառով, նամանաւանդ, որ հարկաւորութիւն
էլ ստիպողական չկար այս մասին:

ՍԱՐՁԳԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը:

Չինգերորդ դարի վերջերիցը մինչև եօթներորդի սկիզբները:

Վաղարշ Թաղաւորը կարծես սղարսկական աւարու թեան դրու թիւնը լաւ էր ճանաչում և իրան կառավարութեան միջին կամենում էր ամենայն բան անդորրու թեամբ անցկացնել. բայց այս ուղղու թիւնը նենդաւոր իշխաններին և առաւել մոլեռանդ մողերին՝ հաճելի չէր երևում, ուստի Վաղարշը զրկվում է իրան աթոռից և կուրանալով բանտի մէջն է ձգվում: Վաղարշից յետոյ Թաղաւորում է Ասուար, որ արիւնարբու և աշխարհակործան Պերոյի որդին էր, ՚ի հարկ է Ասուարը սկսեք է մողերի խօսքերին հաւատ էր բնծայել և քրիստոնէից դէմ հաւածանք յարուցանէր:

493 թուին Հայաստանը, Վահանի մարդպանութեան վերջին ժամանակները, կրկին անգամ տեսնում է մողերի ամբոխը Հայաստանի մէջ, որոնք շատ տեղեր կրահատուն են շինում, ազգին մոխրապաշտութիւնը բնդունել տալու համար: Վահանը,

որ այնքան ժամանակ նահատակութիւններ էր արել մեր եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար՝ լառուեցաւ, բորբոքուեցաւ, մոզերին սրի ճարակ առեց, իսկ կրակատուններն այրեց: Կաւտոր զայրացած անձամբ կամենում է Հայերին պատժել, բայց գործը ուրիշ շրջան է առնում. Անաստաս կայսրը, որոյ ժամանակները կայսերութիւնը սկսելէր հոգի առնուլ, կամենում է Միջագետումը հաստատ ոտք դնել: Պարսիկները Հայերի հետ կամայ ակամայ հաշտութիւն են խօսում, և ամենայն զօրութեամբ Միջագետաց վերայ են յարձակում, ջարդում են Ռուփինոս զօրավարին և Ամիգ քաղաքն առնում: Պարսիկները յետ են դռնում և Միջագետը կրկին անգամ Յունաց ձեռքըն է անցկենում: Այսպիսով գրեթէ բոլոր վեցերորդ դարը կաւատի, Խոսրովանուշի, Երուանի և Որմզդի՝ Պարսից թագաւորների, և Անաստաս, Յուստինիանոս, Յուստինոս, Տիրեղիոս՝ Յունական կայսերների ժամանակն՝ անգաղար պատերազմներ կին լինում երկու մեծամեծ տերութիւնների մէջ: Հայաստանը և նորա շրջակայքը գրեթէ բոլոր պատերազմների ասպարէզ էին դարձել, և պատերազմների ելքը մեծ կախումն ունէր Հայոց նախարարներից և նոցա զօրութիւնից: Այդ ժամանակներն էր, որ այնքան երևելի գտնուեցան Հայոց նախարարներից շատերը. ինչպէս են՝ Ներսէս պատրիկը, Արտաւանը, Ներսէհ՝ Յունաց կողմից: Պարսից թա-

գաւորները 'ի հարկ է ահամայ կամօք պէտք է քաղցրութեամբ էին վարուել Հայոց հետ և Վահանից յետոյ, որ մեռնում է 510 թուին, նորա տեղը կառավարում է նորա Վարդ եղբայրը և ապա մէկ քանի ժամանակներից յետոյ Մժէժ Գնունի քաջ Հայ իշխանը, որնոր Հօնաց ասպատակաց առաջն էլ կտրեց, և այն պատճառաւ մեծ համարումն ունէր խոսրովե առաջին:

Հայաստանի վերայ միայն այն ժամանակներն էին հալածանքներ յառնում և պարսիկ մարզպաններ գալի, երբոր վեցերորդ գարի կիսումը, Յուսափնիանոս կայսեր ժամանակները, երկու մեծ տէրութեանց միջին երկար ժամանակ խաղաղութեան պայմաններ հաստատուեցան, որով իւրաքանչիւր տէրութիւն պէտք է իւր հին սահմաններով բաւականանար: Այս ժամանակները գալիս են՝ Գենշապուհ, Վահրամ, Վարազդատ և Սուրէն պարսիկ մարզպանները, որոնցից առաջինը և վերջինը աւելի հալածանքներ են յարուցանում և մեծամեծներին նեղութեան մէջ են ձգում. Սուրէնը սպանում է Մանուէլ Մամիկոնեանին՝ Վարդի թոռանը. նորա եղբայր Վարդանը Յուսափնոս կայսեր խոստման վերայ փոտահացած՝ ապստամբութեան գլուխ է բարձրացնում և նախարարաց հետ միասին ընկնում է Սուրէնի վերայ, սպանում է նրան և նորա զօրութիւնը ջնջում, մոզերին կոտորում է և կայսերը

յայտնում է, հարկը նրան ուղարկելով՝ որ ինքն էլ
ձեռնտու և օգնական լինի մեր աշխարհին, ընդ-
դէմ պարսկական զօրութեան, բայց կայսրն, որոյ
դժգոհութեամբը միայն զբօսանքներն էին և շուայլ կեն-
ցադավարութիւնը, և որնոր այնքան անփոյթ եղաւ,
որ հիւսիսային խառնիւն ձեռքիցը կորչելից յետ էլ
դարձեալ անգործ է մնում, անփոյթ է լինում և
արեւելքում: Պարսիկները մեծ զօրութեամբ մտնում
են Հայաստան, վարդանը՝ անօգնական մնացած կայ-
սեր կողմից, առաջին անգամը Հայոց նախարարաց
ձեռնտուութեամբ յաղթող է հանդիսանում և Պար-
սիկներին հալածում է վասպուրականից, բայց Պար-
սիկները կրկին զալով և հայ նախարարաց մէջ երկ-
արաակութիւն ծագելով՝ վարդանն էլ չէ կարո-
ղանում վահրամ զօրավարի առաջն առնել: վար-
դանը փախչում է Արտանդնուպօլիս, կայսրը նրան
օգնութիւն է տալիս, բայց շատ ուշ: Հայաստանը
բոլորովին Պարսից ձեռքն է ընկնում 578 թուին:

Հայաստանի սպազայ վիճակը պէտք է որ վատ-
թարանար, բայց հանդամանքները փոխվում են: Մօ-
րիկ կայսրն՝ որ Յուստինուսից յետոյ երբորդ կայսրն
էր, սիրով էր Տիգրանի դրան հետ և նորա թագա-
ւոր խոսրով Բ հետ, որ Որմզդիցը յետոյ թագա-
ւորեց՝ հակառակ կուսակցութիւնից խոսրովը զբռ-
վում է աթոռիցը, բայց Մօրիկ կայսեր օգնակա-
նութեամբ և հայ իշխանների զօրքով՝ ինչպէս էին

Ներսէսը, Մուշեղ Մամիկոնեանը. Մերստ Բագրատունին և ուրիշները, կրկին անգամ հաստատուած է աթոռսի վերայ: Խոսքով Բ այնուհետև առանձին ինամք է ունենում մեր ազգի վերայ և իրան օգնող իշխաններին մեծ աստիճանի է հասցնում, Մերստ Բագրատունուն մարզպան է կարգում 592 թուին: 600 թ. նորա տեղը նստում է Գաւիթ Սահառունին մինչև 623 թիւը, նորա ժամանակները Հայաստանի մեծ մասն անդորրութեան և անդործունէութեան մէջ էր, այն ինչ Տարօն գաւառի Մամիկոնեանց տան կառուածատեղերումը շատ արիւնհեղութիւններ են կատարուած: Մօրիկ կայսրը, որ բարեբար գտնուեցաւ Խոսքով Բ սպանուեցաւ Փոկասիցը. Խոսքովը, կամեցաւ վրէժխնդիր լինել նորա մահուանը, 140 հազար զօրքով մտաւ Յունաց կայսերութեան պատկանեալ հողը, Մուշեղ Մամիկոնէից նախարարը նրան օգնութիւն չէ դնում: Խոսքովը բարկացած Միհրան զօրավարին 30,000 զօրքով ուղարկում է Մուշեղի վերայ. Պարսիկները Տարօն են մտնում և նոյն զօրքով յարձակում են Մելիտոսի և Աստղան վերայ. Գայլ Ղահանը, որ Մուշեղի ազգականներէն էր մէկն էր, զանազան հնարքներով և խարդախութեամբ սպանում է Միհրանին և կտորում է նորա զօրքերը: Այնուհետև պարսիկները երկար ժամանակ մարտնչում են Մամիկոնէից տան հետ, բայց Մամիկոնեանը յաղթող են հանդիսանում միշտ: Գայլ Ղահանի և նորա որդի

Մմբատի՝ թոռան Վահանի՝ որ ապում էր իրան
կնոջ առճմի անուամբ Կամարական, նահապետու-
թեան ժամանակները Պարսիկները չեն կարողանում
ընկճել Մամիկոնեանց մինչև Արաբացոց զալուսար:

ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐԱՐԱՅԻՈՅ ԱՐՇԱԽԱՆԱՑ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.

ԿԱՄ

631—693 թԻԻԸ:

Սասանական թագաւորների և Յունաց կայսեր-
ների մեծամեծ պատերազմներից մէկն համարվում
է այն, որ պատահեցաւ խոսրով Բ և շերակէս
կայսեր հետ, որ թագաւորեց 610—621 թիւը:
Իսկզբան յաղթուել իւնը լինում է բոլորովին Սասա-
նականի կողմն մինչև 622 թիւը և եղիպտոսը, Սուրբ
երկիրը, Ասորոց-երկիրը, Փոքր Ասիան՝ ընկնում են
խոսրովի ձեռքը, որ և Սուրբ Խաչը գերում է Երու-
սակմիցը, բայց 622 թուից սկսեալ Յունական զո-
րութիւնը Միջերկրական ծովիցը և ապա Սև ծո-
վիցն յարձակուելով՝ Պարսիկները հալածվում են
մինչև բուն Պարսկաստան. խոսրովը սպանվում է
հարազատ Կաւատ Բ որդուցը, որ թագաւոր է նըս-
տում նորա տեղը, Սուրբ Խաչը գերութիւնիցն ա-
զատվում է և հին սահմաններն երկու տէրութիւ-

նից հաստատվում են և Հայաստանը Պարսից ձեռքն է ընկնում, Վարազտիրոց Բագրատունին մարզպան է կարգվում մինչև 631 թիւը: Այնուհետև բանը փոխվում է, Տիգրանի պաշտօր մեծ շփոթութեանց մէջ է ընկնում (այդ զարամբ ելանէին տիրել Արևաց աշխարհին): Ատրպատականի մարզպան Ռոստամը այս շփոթութեանց ժամանակը կամենում է ինքնազուլս թագաւորել Մարաց աշխարհի կողմերը և Հայաստանը իրան ձեռքը գրաւել. Վարազտիրոցը Հերակլէսին է ապաւինում և Հայաստանը կրկին անգամ Յունաց ձեռքն է ընկնում, և վերոյիշեալ Ղաւթ Սահառունին՝ յոռաջին Ալեքսանդրոս է կարգվում 632 թուից սկսեալ: Բայց Արաբացիք արդէն վառուած խլամով՝ դուրսեն դալի Աբարիոյ թերակղզուցը, գրաւում են Պաղեստինէն, Ասորիքը և Տիգրանի դրան աղմուկներից օգուտ քաղելով՝ Պարսից ընդարձակ տէրութիւնն էլ են նուաձում: Օմարի ժամանակները 640 թուին Աբդերահման մէկ զօրավարի առաջնորդութեամբ մտնում են Հայաստան, այդ միջոցին Հերակլէսը մահուան անկողնումն էր և Հայոց նախարարներն էլ անփոյթ: Մամիկանեան Տիրանը, որ Գայլ Վահանի թոռան որդին էր, հրաւիրում է նախարարներին հասարակաց թշնամու առաջն աւանել. բայց նոքա անփոյթ են մնում. Տիրանը՝ իրան փոքր զօրքով կամենում է Հայաստանի հարաւումը նրանց առաջը կտրել, բայց մեռ-

նում է Գրգուռ լերան մօտ: Արդեբասմանը արձակ
համարձակ աւերում է Հայաստանը, մինչև անգամ
մարզպանական Գվին քաղաքն էլ առնում է և 35
հազար հողի զերում է: Բայց այս արշաւանքը մէկ
փայլակի նման բան էր, և մեր աշխարհը դարձեալ
մնաց Յունաց ձեռքին: Կոստանդ կայսրը 642 թուին
Վարազդութրոցին Հայոց վերայ Ախրապաղատ է կար-
գում և ապա նորա որդի Սմբատին:

Հայերը տեսնելով Արաբացւոց զօրանալը և
Յունաց անխոյթութիւնը՝ մեր աշխարհի սպահով
պահպանութեան մասին, միևնոյն ժամանակը տես-
նելով Յունաց կրօնամոլութիւնը, Սաման ամիրապե-
տի իշխանութեան ժամանակը մտնում են Արաբա-
ցւոց իշխանութեան ներքոյ: Այս իմանալով Կոս-
տանդ կայսրը՝ բարկութեամբ մտնում է Հայաստան
649 թուին և բոլոր աշխարհը զբաւելով՝ պահա-
պան զօրք է կանգնեցնում. այն ինչ Սամանն էլ իրան
կողմից զօրք է ուղարկում և Յոյներին արտաքսում
և Հայերից շատերին պատանդ է առնում և ծանր
հարկ է դնում նոցա վերայ: Հայերը նեղացած կայ-
տերն են դիմում և Համազասպ Մամիկոնեանը կիւ-
րապաղատ է կարգվում: Ամիրապետը բոլոր պատանդ-
ներին կոտորել է տալիս և արդէն պատրաստութիւն-
ներ էր տեսնում Հայաստան մտնելու, միայն ինքն
սպանվում է. և Մուավիան, Սմէյեան հարստու-
թեան հիմնողն, ամիրապետ է կարգվում: Մահմե-

տականութեան մայրաքաղաքը լինում է Գամասկոսը
 և Արարացւոց զօրութիւնը աւելի մօտենում է Հայ-
 ստանին. Հայերը հոգաւակում են Մուսլիէին և
 Համազասպ Մամիկոնեիցը յետոյ Հայոց վերայ կարգ-
 վում է նորա կըրայր Գրիգոր Մամիկոնեանը 659
 թուին: Սորանից յետոյ Հայաստանը սանակոխ է լի-
 նում առհասարակ կամ Արարներից կամ Յոյնե-
 րից. լաւ էր Հայերի համար մնալ Յունաց ձեռքին,
 քան թէ Արարացւոց, ըստորում նորա քրիստո-
 նեաց էին. բայց Յոյները իրանց վարժունքով փոխա-
 նակ գրաւելու Հայերին, աւելի հեռացնում էին նը-
 բանց իրանցից:

Հայերը լաւ համարեցին Մահմետականի իշխա-
 նութեան տակ նուաճիլ, և 693 թուին, Արղալ մէ-
 լիք ամիրապետի ժամանակները, միանգամայն ոտա-
 կանաց կառավարութեան տակն են մտնում:

Ո Ս Յ Ի Կ Ա Ն Ա Յ

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ն Ե Ր Ը:

Եօթներորդ գարու վերջերից մինչև իններորդ գարու կեսը:

693 թուին, երրոր վերջին անգամը Յոյները
 թողին Հայաստանը, Արղալ մէլիք ամիրապետը ու-
 զարկում է Հայաստան Արղուլայ կառավարչին ոս-

տիկան, որ մարզպանական Գվին քաղաքը իրան բընակութեան տեղ է շինում:

Այնուհետև Արարացուոց զլխաւ որ նպատակն այն է լինում, որ Հայաստանի նախարարական կառավարութիւնը ոչնչացնեն և երկիրը միանդամայն կառավարեն իրանք, և այս սրտածառաւ ջանք ՚ի գործ են դնում նախարարներին կոտորելու կամ հաւատն ուբացնելու: Աւարդարև նոցա տիրապետութեան ժամանակները Հայաստանը իրան նախարարներից շատերին կորցնում է: Արդուլան, երբոր զալիս է Հայաստան, զանազան հնարքներով մեծամեծներիցը շատերին իրան մօտ է կանչում և Սահակ կաթողիկոսին էլ նոցա հետ միասին՝ շղթայակապ ուղարկում է Գամասկոս: Այնուհետև մեր աշխարհը կարծես անտէր մնալով՝ թալանվում է: Մերատ Բաղրատունին, որ գերեալների թուիցն էր, մէկ հընարքով փախչում է և դալով Հայաստան տեսնում է հայկազանց նեղութիւնը, իմացում է տալիս Յուստինոս կայսերը, որ Վեոն Իսաւրացու առաջնորդութեամբ բաւականին զօրք է ուղարկում. Արարացուոց զօրութիւնը Արգուլայի առջնորդութեամբ, Վարդանակերաի մօտ, սաստիկ ջարդվում է և մէկ քանի մարդով հազիւ փախչում է: Մերատը լինում է Հայոց աշխարհի վերայ կիւրապադատ և մեր աշխարհը մէկ քանի տարի խաղաղութիւն է վայելում, բայց այս խաղաղութիւնը շատ կարճատև է լինում:

Վեռնը կայսերանում է և պատկերամարտութիւնը
չարաչար սկսում է վրդովել կայսերութիւնը, Հա-
յոց նորա հետ ունեցած կապը քայքայվում է և
այն ժամանակը Արարները յաջող միջոց գտնելով՝
Մոհմատ զօրավարին են ուղարկում Հայաստան:
Ներսէհ Կամարականը և Ամբատ կիւրապազատը
միացեալ զօրքով նրան փախցնում են, միայն երբոր
Հայերի մէջ երկպառակութիւն է ընկնում, Մոհ-
մատը կրկին անդամ մտնում է Հայաստան և սպառ-
նում է ամենայն բան սրի ճարակ տալ: Սահակ կա-
թողիկոսը, որ միշտ Հայաստանի անդորրութեան
վերայ էր մտածում, մէկ հնարքով ազատվում է բան-
տիցը և զալիս է Մոհմատի առաջը՝ նորա բարկու-
թիւնը շեջուցանելու համար: Բայց Խառան չըհա-
սած մեռնում է մէկ աղաչանաց թուղթ զրելով
Մոհմատի վերայ: Մոհմտան այն թուղթը կարդա-
լով՝ խաղաղութիւն է խօսում Հայոց հետ և Հայ-
երը խաղաղութեամբ Արարացուց իշխանութեան
ներքոյ են մտնում, այսուամենայնիւ այս խաղաղու-
թիւնն էլ կարճատև է լինում:

Երբոր Արղուլան ամիրապետ է դառնում, կա-
մենում է Հայերիցը Վարդանակերտի վրէժն առնուլ,
ուղարկում է Կաշմ զօրապետին, ոտիկանի պաշ-
տօնիւ, սաստիկ հրամայելով՝ Հայոց նախարարներին
ոչնչացնելու: Ոտիկանը երբոր Հայաստան է հաս-
նում, համբաւ է հանում թէ ամիրապետը կամե-

նում է նախարարներին բարձր աստիճանի հասցնել՝
իրանց հաւատարմութեամբ ծառայելու համար: Հայ
նախարարները պէտք է գնացել էին Գամասկոս և
գնալուց առաջ պէտք է երդուել էին Նախիջևանի
եկեղեցումն, ուր խարզախ Արաբացւոց հրամանովն
այրվում են: Հայերն այսպիսով մեծ նեղութեան մէջ
էին մինչև 716 թիւը:

Օմար ամիրապետն էլ ուղարկելով Ալիթ ուս-
տիկանին՝ մեր աշխարհը բաւականին խաղաղացնում
է: Այս ժամանակներն էր, որ Յովհան խմաստակեր
կաթուղիկոսն իրան արաքիւն վարքովն ոստիկանին
և ամիրապետին սիրելի լինելով՝ նրանցից շատ պա-
տիւ է ընդունում և մեր ազգին՝ իրան կաթողիկո-
սութեան ժամանակը շատ խաղաղ է պահում: Այ-
նուհետև, մինչև եօթներորդ դարի կէսն, առհա-
տարակ, Հայաստանն անգորր էր, երբոք Արաբացւոց
զօրութիւնը արևելքումը և արևմուտքումը մեծ
մեծ գործքերով էր զբաղուած: 727 թուին զալիս է
Ալիթի տեղը Մահմեան, որնոր չորս տալիկից յետոյ
Գաւիթ կաթողիկոսի միջնորդութեամբը յետ է կոչ-
վում ամիրապետիցը: Գալիս է Արղլաղլիղը և յետոյ
Մրուանը 742 թուին:

Արդէն Արաբացւոց մէջ կրօնական կուսակ-
ցութիւնները շատացել էին և Օմէյյան տան մէջ
արհաւիր էին սպանում. Մրուանը, որ Օմէյյան
տան կողմիցն էր, խաղաղութեամբ է վարվում Հայոց

Հետ և մեծ յոյս ունէր նոցա վերայ. Բազրատու-
նեաց տանիցն Աշոտին մինչև անգամ իշխանաց իշ-
խան է անուանում: Գամասկոսի զրան խոռվութիւ-
նը սաստկանում էր, Ալիթ ամիրապետը սպանվում է
և Մրուանը Հայաստանի կառավարութիւնը յանձ-
նելով Աշոտին, ինքն Հայոց և ուրիշ ազգաց օգ-
նականութեամբ Օմէյյան հարսուութեան վերջին
ամիրապետն է դառնում. Աշոտի պատիւն առաւ-
լանում է և արտօնութիւնները շատանում: Բայց
այս անդորրութիւնը Հայոց աշխարհումը շատ կար-
ձատե էր: 750 թուին Արարական աշխարհի խոռ-
վութիւնները կրկին անգամ սաստկանում են. Մրու-
անը սպանվում է և Աբրասեան տունն է բարձրա-
նում խալիֆայի ակոռի վերայ Բաղդադումը: Այ-
նուհետև Ալմանսուր ամիրապետն Աշոտի փոխանակ
ուղարկում է Եղևոս ոստիկանին, որ Հայերին շատ
նեղացնում է: Հայոց նախարարները և աւելի Մա-
միկոնեան Գաւիթ և Գրիգոր իշխանները կամենում
են ոտի կանգնել, բայց խոհեմ Աշոտ Բազրատունին
բաջ ձանաչելով Հայոց տկար զօրութիւնը և ան-
միաբանական հոգին, ընդդէմ է լինում այս բանին.
այս պատճառաւ կուրացնում են նրան (Աշոտին):
Առհասարակ Աբրասեան տան բարձրանալուցը յե-
տոյ Հայաստանը մեծ նեղութեան մէջ է ընկնում.
գալիս են Սուլէյման, Բէքիր և Հասան ոստիկաններն,
որոնք չարաչար նեղութիւններ են հասցնում Հա-

յոց ազգին, և նրանցից առաւել Հասանը: 778
Թուին Մուշեղ Մամիկոնեանը սկսում է զլուխ
բարձրացնել անիրաւ ոստիկաններէ դէմ և նոցա
ասպատակների առաջը կտրել, միւս նախարարները
սորանով սիրտ առած հաւաքում են 5,000 զին-
ուոր և Մուշեղի հետ միանալով՝ բոլորովին ապս-
տամբում են Ագարացւոց իշխանութիւնից. բայց
Թշնամեաց զօրութիւնը աւելի շատ էր, որովհետև
հասնում էր մինչև 30,000 հոգու. Մուշեղը սպան-
վում է և մնացածները ցրվում են ամուր տեղեր:
Հայաստանը այնուհետև տակնուվրայ է լինում և
ոչ ոք չէ համարձակվում Արարացւոց արշաւանաց
առաջն առնել, միայն Աշոտ մնակերը և նորա եղ-
բայր Շապուհը Հայաստանի տրեմտահիւսիսային կող-
մերն, իսկ Սահակ, Համազասպ և Մեհրուժան Արծ-
րունի իշխանները Հայաստանի արևելքումը մեր աշ-
խարհը տեղ տեղ ապահով էին պահում, այս խառ-
նակութիւնը լինում է մինչև Հարուն—Ալ—Ռաշիդի
ժամանակներն, որ Եզրտ ոստիկանին Հայաստան ու-
ղարկելով, զանազան խարդախութեամբ ընկճում է
իշխաններին և Սահակ և Համազասպ Արծրունի
իշխանները նահատակվում են հաւատի համար:
Հարուն—Ալ—Ռաշիդի և Ալմամուրի ժամանակներն,
կրբոր Բաղդադի դուռն իրան ամենամեծ զօրեղու-
թեան ժամանակներումն էր, Հայաստանը խաղաղ էր՝
Կուզիմայ և Հոլ ոստիկանաց ժամանակը: Հայերն

սինչ ապստամբութեան խորհուրդ չեն մտածում, բայց իններորդ դարի միջերում հանդամանըները փոխուեցան:

Պարսիկներն արդէն սկսել էին իրանց ազատութիւնը միտ բերել և Հայերին ևս զրգոել: Հայոց նախարարութեանց միջին ամենից զօրեղն էր Բագրատունեացը. Սեւադա անուամբ մէկ երեւելի Պարսիկ ամուսնանում է Բագրատունեաց տանից մէկ աղջկայ վերայ և Սմբատ Բագրատունի սպարապետին և Սահակ Սիւնեաց իշխանին իրան կողմն է զըրաւում և նոցա հետ միասին ոտի է կանգնում Արարացոց դէմ: Հոլ ոստիկանը յորդորում է նոցա իրանց խորհրդից յետ կանգնել, և Գաւիթ կաթողիկոսին էլ մէջ է ձգում, բայց 'ի զմէր, նոքա համաձայն չեն լինում. Հողը 2,000 զօրքով յանկարծ նոցա վերայ է ընկնում. Սահակ իշխանը սպանվում է և Սեւադէն փախչում է, իսկ Սմբատը Գաւիթ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հաշտվում է: Մինչ այս մինչայն 835 թուին Մուտասին ամիրապետը Հողին յետ է կոչում և Բագրատ Բագրատունի (ոստիկանի) ամիրապետի դրութիւնը դժուար էր, նորա ընդարձակ տէրութեան մէջ ամենայն տեղ խրոսովութեան հոգի էր երևում: 839 թուին Բարան պարսիկը կամենալով պարսկական թաղաորութիւնը վերանորոգել, Բագրատ Պատրիկին իրան կողմն է գրաւում, բայց Սմբատ Բագրատունի սպարապետը

Հոյոց զօրքերը ամիրապետի օգտին դործ զնելով՝
յաղթու թիւնը անոյ է կենում արտօրական Աբլին զօ-
րավարի կողմն, որ զնալով Բաղդադ իրաց եղելու-
թիւնները նկարագրում է խալիֆայի առաջը: Բաղ-
րատ Պատրկի խարդախութիւնները դուրս են գալի-
զալիս է Ապուսէթ ոստիկանը և խարդախութեամբ
բռնում է Բաղրատ Պատրկին, այն ինչ Սասանեցիք
ազատում են Բաղրատին և Ապուսէթին սպանում:
Ամիրապետը բարկանալով ուղարկում է Բուղային,
որ պէտք է Ապուսէթի մահուան վրէժը Հայերից
հանէր, և որ աւելի իրան նպատակին հասնում է
իրան խարդախ հրաւերներովն և միշտ ամենայն
բան ծածուկ է բռնում. այնինչ Հայերը հաւատա-
ւոր են զնում և շղթայկապ լինում: Բուղան յան-
դուգն զօրութեամբ մտնում է Տարօն և ամենայն
բան սրի ճարտակ է տալի և Բաղրատ Պատրկի—Ա-
շոտ և Գաւրիթ որդիերանցը բռնում է. Հայոց նա-
խարարներն մէջ չկար այն միաբանութիւնը, որոնք
կարողացել էին արարական զօրավարի առաջը կրա-
րել: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը, որ
իրան քաջութեամբն այն աշխարհը բաւականին ա-
պահով էր պահում. տեսնելով Հայոց անհամաձայ-
նութիւնը, Բուղայի առաջն է զնում և շղթայա-
կապ է լինում: Սմբատ Բաղրատունին սպարապետն
ըչինչ չէ կարողանում անել, այսպիսով Հայաստանը

շատ հոստրածներ և ասպատակներ կրելուց յետոյ,
Յուդան հրաւիրում է Սմբատ սպարապետին իրան
մօտ և նրան կապած իշխանների հետ տանում է
Բաղդադ: Ամիրապետը բոլորին էլ բանան է ձգում
և հրամայում է, հաւատն ուրանալ. շատերը նա-
հատակվում են, շատերն առ երեսս ուրանում են
և Սմբատ սպարապետն էլ խոստովանելով Քրիստոսի
հաւասար՝ մեռնում է բանտի մէջ 856 թուին, և
այս պատճառաւ ասվում է խոստովանող:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Շրջան երրորդ.

Բազրատունեաց թագաւորութեան կանգման և անկման
նկարագիրը.

Արշակունեաց փառաւոր հարստութեան անկմանը, կարելի է ասել, ելկու զօրաւոր պատճառներ եղան՝ բացի այն, որ մեր ժողովուրդը մոռանալով միանգամայն իւր թագաւորի աշխարհային զօրութիւնը ոչինչ հոգս չէր քաշում այս մասին: Նախ՝ որ երկու ազգեր էին շրջապատել մեզ՝ Սասանականը արևելքից, իսկ Քիւզանդիայիներ արևմուտքից: Երկրորդն էլ այն էր, որ նախարարական կառավարութիւնը և իշխանութիւնը վերկենալով՝ վաղարշակայ ժամանակները հսկայաքայլ յառաջ էր խաղում. ՚ի վերջոյ այնքան զօրացաւ, որ իւր հարազատ թագաւորին անգամ զլուխ չէր ճանաչում, ինչպէս 10 և 11—դ դարերումը Վաղղիսում:

Հայաստանի աշխարհադրական դրութիւնը և կառավարչական մասը մեծ ներգործութիւն ունէին Հայաստանի վիճակի վերայ: Մօտ 400 տարի էր, որ

Հայաստանը զրկուած էր իւր թագիցը, բայց յանկարծ Թ-դ դարի կիսերումը տեսնում ենք, որ բարձրանում է՝ Բաղրատունեաց տան ձեռամբն: Արդեօք ինչ էր պատճառը. պէտք է ասենք, որ վերոյիշեալ երկու հարուածները Հայաստանի համար այն ժամանակը վերացել էին: Արևելեան Սասանական զազանը, որ արդէն իւր ժանտը բաւականին վեր էր ածել խեղճ՝ քրիստոնեայ Հայոց վերայ, պատմութեան ասպարէզիցն անհետացել էր. նորա տեղը դուրս էր եկել Մահմետական Արաբը, որ նմանապէս իւր կարգին իրան դառն բաժակը վերածաւ Հայաստանի վերայ. բայց ՚ի վերջոյ Թ-դ դարումը կորցրեց իւր ահագին զօրութիւնը, կտոր կտոր եղաւ Բաղդադի խալիֆայութիւնը, որ տարածվում էր Ասլանտեան ովկիանոսիցը մինչև Չինական պարիսպները: Խալիֆան կամ ամիրապետը խաղալիք էր դարձել նահանգական իշխանների կամ ոստիկանների ձեռքին: Արևմուտքիցն էլ Բիզանդիան իւր կրօնական ազդեցութիւնը դարեւոր ժամանակ դործ գնելուց յետոյ, արդէն Տ և Թ-դ դարերումն այնքան ներքին անկարգութեանց մէջն էր ընկել, և արտաքին թշնամիներից այնքան նեղացած, մինչ զի ինքն իրան հազիւ հազ կարողանում է պահպանել և շունչ քաշել: Հայաստանի թագի վերանորոգութեան մէկ միւս բարեպատեհ միջոցն էլ այն էր, որ Թ-դ դարի կիսերումը Բիզանդիոյ նսեմացած կայսերութեան

աթոռի վրայ Հայկազն Արշակունի բարձրացած էր. Հայաստանի որդիքը, որոց մէջ պատերազմական հողին վառվում էր, տեսնելով իրանց հայրենի զինուորութեան թշուառ դրութիւնը, իրանց համար ընդարձակ ասպարէզ էին որոնում, գրվում էին կայսեր զինորականութեան կարգը և նրանով իրանց համար մեծ անուն և փառք էին ժառանգում, և երբեմն մինչև անգամ Յիւզանդայի խոռովութիւնիցն օգուտ քաղելով, կայսերական թագն իրանց զլինն էին դնում, այսպէս էին Մօրիկ և Ղևոն Արծրունի կայսրները, այսպէս էր և Արշակունի տան մէկ դաղթականը, որ զնալով Աղբիանուպօլիս, չքաւորութեամբ ապրում էր այն տեղ Յ-դ դարումը: Այն աղքատ Արշակունի գերդաստանը իւր ծոցից հանում է մէկ կորիւն, որ առաջ կայսեր դրանն էր ծառայութիւն անում և մեծ անուն ժառանգում. և ապա աղմուկներէիցն օգուտ քաղելով՝ բարձրանում է կայսերական աթոռի վերայ Վասիլ Մահեդոնայի անուամբ: Ահա՛ այս հանգամանքների մէջ Հայաստանը Յ-դ դարումը կարողացաւ իւր կորցրած թագն իւր ձեռն բերել:

Նախարարներն, որոնք նոյնպէս Հայաստանի անկման միւս պատճառն էին, Արարացւոց ժամանակը շատ նուազ էին, թուով պակասացած, չըկային այնպիսի յանդուզն և հզօր նախարարութիւններ, որոնք կարողացել էին առ ժամանակ ընդդի-

Ճանաչ բաղրատունեաց հարստութեան թագը կրու-
լուն: 9 և 10-դ զարերուժը բաղրատունեաց հարս-
տութիւնը կարողանում է զանազան հանգամանքներէ
ձեռնառուութեամբ և առաւել վերայիշեալներէ շա-
յատանի միադեմական իշխանութիւնը ձեռք առ-
նել, բայց շուտով վտանգները շատանում են և շա-
յատանի թագաւորութեան գոյութիւնը կասկա-
ծանաց ներքոյ է բնկնում: Արդէն իսկ առաջին բաղ-
րատունի թագաւորների ժամանակն Ատրպատական
նասիկանք ականելով շայատանի վերանորոգումն,
նախանձում է և մեծ թշնամի է հանդիսանում
մեր աշխարհի համար, մէկ քանի նախարարներ,
քառ մեծի մասին, նորա ձեռնառուութեամբը թողում
են իրանց հարազատ թագաւորին և հայկական ան-
միտ յանդգնութեամբ թագ են կրում զանազան ան-
ղեր, ինչպէս էին Արծրունիքը Վասպուրականումը,
նոյնպէս և մէկ քանիսները Արենիքումը, Աօռումը,
Աղուանքումը, Վարսումը և այլն: Այսուամենայնիւ
հարազատ թագաւորը գեռ ևս մնում էր, թէպէտ և
նեղ սահմանների մէջ փակուած, վերին այցելու-
թեանը ակն ունենալով, բայց Աստուած ուրիշ կերպ
էր անօրինեւ: Նոր Խորայեղը և նորա եկեղեցին կրթ-
կին անգամ պէտք է իրանց հաւատի մէջ փոր-
ձուել էին:

Տասներորդ զարի վերջերումը և տասն և մէկ-
երորդի սկզբներումը, հանգամանքները փոխվում են

և այս ամենասարսափելի կերպիւ: Արեւելքից դուրս
ին գալի Սելջուկեան թուրքերը, արեւուտքից Բիւ-
զանդիան, որ միքանի դար մնաացած էր իր կրօնա-
կան ատելութիւնը, կրկին անդամ զօրանում է և
Բիւզանդիայի կայսրները նեղ հանգամանքներից ա-
զատվում են, օրովհետև Բուլղարները և Ռուսները
քրիստոնէութիւն են ընդունում և նոցա չարաչար
յարձակմունքները կայսերութեան վերայ դադարում,
բացի սրանից կայսրներիցը կորչում է այն յիշատա-
կը, թէ իւրիք Արշակունի են: Սելջուկեան թուր-
քերը կատաղաբար յարձակում են Անի քաղաքի վերայ
և ամիրապետի մարմնաւոր իշխանութիւնը նրանց
ձեռքն է ընկնում, և Հայաստանը, խալիֆայու-
թեան նահանգը, նոյա ււար է լինում: Յոյների և
մահմետական Սելջուկների մեջ տեղը շրջափակուած
Բագրատունի թագաւորը պէտք էր Անին թողնէր և
Կիլիստրայի ամրոցի պատերի վերայ մեռնէր:

ԱՇՈՏ Ա. 856—889 թիիւ.

Աշոտ իշխանաց իշխան. զերեալ նախարարաց դարձր. Աշոտի
եղբար Աբաս սպարապետ, Ջահար պարսիկ. Աշոտ թագաւոր. Վա-
նանդացոց խոտովիթիւնը. Գուգարաց սպարապետութիւնը. Աշոտ կու-
տանդնուպօլտում. առաջին Բագրատունեաց թագաւորի մահը:

Հայաստանը ոստիկանաց ժամանակը շատ նե-
ղութիւն կրելուց յետոյ իրաւաբէր ճանաչում է հա-

րազատ Թագաւոր ունենալու օգուտը: Հայերն ամե-
նայն կերպով աշխատում են իրանց երկարժամա-
նակեայ կործանեալ Թագաւորութիւնը վերականգ-
նելու. և յիրաւի Յմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտը,
երբոր, անողորմ Բուղայից յետոյ, սկսաւ ազգին խը-
նամք տանել, տեսնում ենք, որ ամենի աչքը դար-
ձել էր դէպի նա: Աշտի երեսուն-երեք ամեայ Թա-
գաւորութեան ժամանակը այս ինչ բաները պէտք է
նկատել: Նախ՝ Հայաստանը անվտանգ Բիզանդա-
կան կայսերութեան կողմից, ուր 867 Թուին տես-
նում ենք Մակեդոնական Հարստութիւնը, որ նոր
բարձրացած էր կայսերական աթոռի վերայ և հայ-
կական յիշատակը կենդանի ունէր: Երկրորդ՝ ամիրա-
պետի կողմանէ նմանապէս ոչինչ երկիրը չըկայ, ըստ
որում նորա արեւելեան ընդարձակ երկրները սկսել էին
քայքայվիլ և առանձին իշխանութիւններ ծագիլ:

Այսպիսով, երբոր Աշոտը՝ իւր հօր աղէտալի
մահից յետոյ, սկսաւ խնամք տանել ազգին. Մահ-
մատ Զաֆր ամիրապետն Ալի—Արմէն անունով մէկ
ոստիկան ուղարկելով 859 Թուին նորա ձեռքով
Աշոտին իշխանաց իշխան կարգեց: Այնուհետեւ Աշոտն
աւելի ևս սկսում է խնամք տանել ազգին և երկիրը
կարգի դնել: Ինչ ժամանակ զերի զնացած նախա-
բարներից շատերը դարձան Հայաստան, իրանց ու-
րացութեան վերայ գղջալով՝ կրկին քրիստոնէու-
թիւնը ընդունեցին, նրանց օգնութիւն անելով Աշոտը

շատ սիրելի եղաւ նոցա: Իրան Աբաս եղբօր սպարապետ է կարգում և իրան երկու աղջկերանցից մէկին տալիս է Սիւնեաց վասակ—Վափուլ իշխանին, իսկ միւսը Գրիգոր—Վերենիկ Արծրունի վասպուրականի իշխանին: Այս իշխանները գօրեղ գործիք էին Աշոտի իշխանութեան բարձրանալուն: Հայաստանը այսպիսով սկսել էր կենդանանալ, երբօր մեր երկիրը ներս մտաւ Զահաբ անունով մէկ պարսիկ, որնոր արդէն չէր ճանաչում ամիրապետի զինաւոր իրաւասութիւնը, և որնոր այն ապտամբ իշխաններից մէկն էր, որոնք Գ-դ դարի կիսումը կամենում էին իրանց համար անկախ թագաւորութիւն կազմել, Քաղզատի ամիրապետի թուլութիւնիցն օգուտ քաղելով: Այդ Զահարն եմ ասում, որ 80,000 հոգով Նրասխ դեան անցկենալով մտնում է Հայաստան, բայց Հայոց նախարարաց միաբանսկան հոգին և Աբաս սպարապետի քաջութիւնը թշնամու առաջը կտրեցին: Այնուհետև Աշուր սկսում է քաղցրութեամբ և խոհեմութեամբ, ինչպէս սկսել էր, այնպէս առաջ տանել իրան կառավարութիւնը. որ եկեղեցին, ազգը և նախարարները միաբան հոգեով աշխատեցին նրան իրանց վերայ թագաւոր կարգելու: Յիսէ ոստիկանը Հայոց խնդիրքը յայտնում է Քաղզատի ամիրապետին, որ արդէն ճանաչելով թէ Աշոտին և թէ իրան դրութիւնը, ուղարկում է թագաւորական ծիրանին և թաղը 885 թուին: Շիբա-

կաւան կամ Երազգաւոր քաղաքումը Ղրկոր կա-
թողիկոսը մեծ եկեղեցական հանդէս կատարելով՝
Աշոտին թագաւոր օծեց: Աստիլ Արշակունի Մակե-
դոնական կայսրը, իրան ուրախութիւնը ցոյց տալու
համար, ուղարկում է ընծաներ և թագաւորական
թագ: Հայաստանի հիւսիսային մասումը շատ եր-
կիրներ էլ կային, որոնք Հայոց թագաւորին էին պառ-
կանում, Աշոտը նրանց իրան ձեռքի տակն է նուա-
ձում, և Հայաստանը աւելի ապահով պահպանե-
լու համար Եգերացւոց հետ դաշն է կապում: Հայաս-
տանի ապահով ժամանակներին օգուտ քաղելով
Աշոտը կամենում է բոլոր Հայաստանումը իւր զինա-
ւոր իրաւասութիւնը կամ թագաւորու թիւնը ձա-
նաչափնել, միայն քիչ թէ շատ ապստամբութիւն
տեսնում ենք Վանանդումը և Գուգարքումը, առա-
ջինի առաջը կտրում է Աբաս սպարապետը, իսկ երկ-
րորդինը թագաւորի անդրանիկ որդի Ամբատը: Այդ-
յաղթութիւնից յետոյ տեսնում ենք, որ թագա-
ւորն ուշքը դարձնում է դէպի Փոքր Հայաստանի
երկիրները, որտեղեց այցելութիւն է գնում 888
թուին Վեոն կայսեր: Յեռեւալ տարին մեծ պա-
տուով յետ դառնալով Հայաստան, Շիրակ գաւառի
մօտ Քառասուր առուած աեղը մեռնում է և մեծ
պատուով թաղվում է:

ՍՄՐԱՏ Ա. 889—914 ԹԻԻՐ:

Սմբատայ թագաորութեան ժամանակուայ հանդամանքները և յարաբերութիւնը դէպի երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները յաջորդութեան մասին, պատերազմները. Աբաս սպարապետ, Ատրքսպատականի Ապշին ոստիկանը, նորա արշաւանքը Հայոց թագաորի յաջորդութիւնները, Ապշինի կրկին արշաւանքները. Դոզս գիւղի ճակատը. Արծրունեաց Աշոտի ապստամբութիւնը և նորա գործոց անյաջորդութիւնը, Սմբատի ջանքը Հայաստանի հարան իրան ձեռք բերելու և նախարարաց անախարանութիւնը. Վրաց Ատրներսէհ իշխանի թագաոր պակտիլը, Ատրպատականի Յուսուփ ոստիկանի արշաւանքը, Եգերացոց Կոստանդին թագաորի թշնամանական գործքերը, նախարարաց խռովութիւնը Վրաց թագաորի հետ միասին. Գաղիկ Արծրունի թագաոր, Յուսուփի արշաւանքը և Սմբատի շարաշար վախճանը:

Սմբատայ կառավարութեան ժամանակվայ հանդամանքները միևնոյն էին դէպի երկու դրացի մեծամեծ տէրութիւնները, ինչպէս և Աշոտի, միայն թէ սորա ժամանակները Հայաստանի հարկն ուղարկվում էր Բաղդատ, Ատրպատականի ոստիկանի ձեռամբը, որ անդուլ հսկում էր մեր թագաորի գիտաւորութիւններին և գործքերին և միշտ աշխատում էր մեր վերականգնած թագաւորութեան զօրութիւնը թուլացնել և երկպառակել. Հայոց անբարհաւած նախարարներից շատերը նորա շարախնդիր գիտաւորութիւններին գործիք էին դառնում, նորա կառավարութեան ժամանակը բաւականին վըրդովեցան յաջորդութեան մասին:

Այսպիսով՝ ինչ ժամանակ, Աշոտի մահից յետո՛ւ

տոյ: բոլորն էլ իրանց ուշքը դարձրին Մմբատայ վերայ, այն ժամանակը նորա հօրեղբայր Աբասն էլ կամենում էր ինքն թագաւորել և այս պատճառաւ բոլոր Հայաստանը մէծ ազմուկի և շփոթութեան մէջ ընկաւ, և իշխանները երկպառակվելով՝ կատաղութեամբ միմեանց դէմ պատերազմում են, բայց Մմբատայ կողմն աւելի զօրեղ էր. Աբայ Ատրնբսէհ իշխանը, Հայոց Ղեորդ կաթուղիկոսը և նախարարներից շատերը նորա կողմն էին և նրան էին կամենում թագաւորացնել: Աբասը ընկճվում է և ականջ կամօք հրաժարվում է իրան ղիտաւորութիւնից. իսկ Մմբատը 892 թուին Շիրակաւանի մէջ մեծ հանդիսով Հայոց թագաւոր է պսակվում:

Այնուհետև Մմբատն իրան հօր նման սկսում է բարեկամական դեսպանութիւններ անել Վեոն կայսեր հետ: Արարատականի Ազշին ոստիկանը, որոյ ձեռամբ Հայաստանի հարկը հանում էր ամբարապետի ձեռքը, տեսնելով Մմբատայ այսպիսի գործքերը, մտնում է Հայաստան: Հայոց թագաւորն ուշ է իմանում իրան անխոհեմ արարմունքը և աշխատում է ոստիկանի բարկութիւնը ցածացնել, զսնազան սպառճառներ բերելով, իբր թէ այն դեսպանութիւնները լինում են յօգուտ վաճառականութեան ինչպէս և լինի բանը խաղաղութեամբ է վերջանում, բայց ոստիկանը, և կարծես թէ հէնց Բաղդադի դուռն էլ անգամ, կասկածանաց տակ է ընկնում,

նորա հաւատարմութեան մասին, և արդարև դո-
բանից յետոյ, երբոր Սմբատը սպասամբ Գուին քա-
ղաքը նուաճում է և ընդարձակում է իրան իշ-
խանութիւնը Եգեերացւոց աշխարհից սկսեալ մին-
չև Ատրպատականի կողմերը, տեսնում ենք Ապշին
սասիկանի ձեռի տակին մէկ մեծ մահամետական զօ-
րութիւն, որով նա կամենում էր Հայոց թագա-
ւորի զօրութեան առաջը կարել, եթէ մէկ յաջող
դէպք կըլինի:

Աղաա Գուին քաղաքը դժգոհ էր իրան աղա-
տութիւնը կորցնելու համար և 894 թուականի
երկրաշարժութիւնը մեծ վնաս էր պատճառել Հա-
յոց աշխարհումը. Ապշին սասիկանը զօրութեամբ
մտնում է Հայաստան, բայց Գողս գիւղի ճակատը
ցոյց առեց, թէ Հայոց թագաւորի զօրութիւնը
շուտով չէ կարող ոչնչացնել, որովհետև չարաչար
ջարդուելուց յետոյ դարձաւ իրան սասիկանութեան
աշխարհը: Այնուհետև տեսնում ենք, որ Ապշինը
իրան մինչև այն ժամանակվան ուղղութիւնը փո-
խում է և կամենում է այլ ճանապարհով Հայաս-
տանը տակնուվրայ անել, այն է — աւելի Հայոց նա-
խարարների մէջ սպասամբութեան չար հողին զարթ-
նացնել դէպի իրանց թագաւորը և նրանով զօրու-
թիւնը երկպառակել, և այս հեշտ կարող էր լինել
մէկ այնպիսի երկրում, որնոր աւելի սովորած էր
սարու կ լինել օտարների, քան թէ հպատակ քա-

դաքացի իրան թագաւորին:

Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի իշխանը Ապրիլինի ձեռնտուութեամբ զուխ է բարձրացնում Վասպուրականում, նորա անեղ Վաղիկը խարդախութեամբ բռնում է նրան և նորա եղբայր Վաղիկին և Գուրգէնին բանան է դնում, այն նպատակաւ, որ նոցա երկիրը և իշխանութիւնը իրան ձեռքի տակն առնու: Ամբաստն այս եղելութեանց վերայ սառն աչքով է մտիկ տալիս և որովհետեւ Վաղիկի դիտաւորութիւնը չէր իմանում, կամք տուեց մինչև անդամ Վասպուրականի իշխանութեան մէջ մտնու, բայց շուտով իմացուեցան նորա խարդախութիւնները: Այս ժամանակները Միջագետի ոստիկանը, տէր լինելով Աղձնեաց և Հայոց Միջագետին, սկսում է մեծ զօրութեամբ մտնել դէպի Տուրուբերան աշխարհը և հասնում է մինչև Տարօն, ամենայն տեղ մեծ նեղութիւն և վնասներ հասցնելով Հայոց ժողովրդին: Ամբաստ թագաւորը յոյսը դնելով Հայոց նախարարաց վերայ և աւելն Վաղիկայ վերայ, գնում է նորա առաջը, բայց այնտեղ Վաղիկին իրան չար նպատակները սկսում է իմացնել Միջագետի ոստիկանին (Ահմադին): Ամբաստ թագաւորն այդ մասնութեամբը յաղթվում է, իսկ Վաղիկին, այն եղևունադործութիւնը կատարելուց յետոյ, դառնում է Վասպուրական, յոյսը միանգամայն դրած օտար ազգի իշխանաց վերայ: Անկախ իրան հարազատ թա-

գաւորիցը սկսում է բռնել և յանդուգն զօրութեամբ իշխել բոլոր վասպուրականի վերայ: Շատ տեղեր էլ նախարարները վեր էին կացել միմեանց վերայ և մէկ մէկու երկիր ոտնատակ էին տալի: Թագաւորը տեսնելով իրան Հայոց անմխարանութիւնը, վրաց Աւրներսէ՛հ իշխանին թագաւոր պսակեց իրան երկրի վերայ. Աւրներսէ՛հին, որ իրան ստորագրեալ նախարարների միջին այլնից հաւատարիմն էր և որի վերայ մեծ համարումն ունէր: Մերատայ այդպիսի գործը առաւել զայրացրեց Հայոց նախարարաց շատերին և նոյն իսկ Ապշին ոստիկանը, մէկ քանի անգամ, սկսաւ Հայաստանը ոտքի տակ ձգել: Այս պատճառաւ էլ նորա մահից յետոյ Հայոց թագաւորը խնդրեց ամիրապետիցն, որ Հայաստանի հարկն ուղղակի Բաղդադ ուղարկի:

Ապշինի եղբայր Էուսուփը, որ ժառանգել էր Ատրպատականի ոստիկանութիւնը նորա (Ապշինի) տեղը, շատ անգամ ամիրապետին գրելուց յետոյ՝ որ Հայաստանը կրկին անգամ իրան վերահայեցողութեան տակ ձգէ, սկսեց իրան կարգին արշաւել Հայաստան, միայն տեսնելով Մերատայ պատրաստութիւնները և ընդդիմութիւնները՝ նորա կամքին թողեց: Բայց Մերաւը հարկ ժողովին իրան ձեռքն առնելով և սաստիկ հարկ ժողովելով շատերին գրգռում է իրան դէմ: Ազգերացիք մէկ կողմից են սկսում Մերատայ երկրների վերայ ընկնել, իսկ չա-

յոյ նախարարներէից շատերը, միաբանվում են Ատր-
նեբսէհի հետ, և կամենում են թագաւորին սպա-
նել. թէպէտ նա իրան աչալըջութեամբն ամեն որո-
ղայթիներիցն ազատվում է, այսուամենայնիւ մեծ
արիւնհեղութիւններ են լինում և աշխարհըն երկ-
պատակութեան մէջ է ընկնում: Աշոտ Արծրունին
և նորա եղբարքն, որոնք՝ Գաղիկ բռնաւորի չարա-
չար վախճանից յետոյ, Վասպուրականի կառավա-
րութիւնը իրանց ձեռքն էին առել, յաջող միջոց
դտան՝ իրանց հին թշնամութիւնը ցոյց տալու դէ-
պի թագաւորը, Նախիջևան քաղաքը պատճառ բե-
րելով, որ թագաւորը մէկ հրովարտակաւ տուել էր
Արիւնաց նախարարութեանը: Աշոտի եղբայր Գաղիկ
Արծրունին գնալով Յուսուփ ոստիկանի մօտ, նրա-
նից առնում է թագաւորական թագ և այդպիսով
աւելի է վրդովում Հայոց աշխարհը. որովհետեւ նե-
ղութեան մէջ ընկնելով հարազատ թագաւորիցը,
Գաղիկը դիմում է ոստիկանի օգնութեանը, որնոր
խսկոյն մտնում է Հայոց աշխարհն և կամենում է
թագաւորին ձեռք բերել. լինում են շատ արիւնա-
հեղ պատերազմներ և թագաւորն իրաններից մատ-
նուած՝ Վասպոյտ բերդի մէջ ամրանում է, որտեղ
և 913 թուին անձնատուր է լինում, իսկ հետե-
ւեալ տարումն Նրնջակ քաղաքի հանդէպը չարաչար
տանջանքներով սպանվում է Յուսուփիցը:

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ 915—928 ԹԻԻՐ:

Աշոտի քաջութիւնները, թագաւորութիւնը, նախարարաց անկարգութիւնները, Յուսուփի յարձակմունքները, Հայաստանի թշուառ դրութիւնը. Աշոտ Կոստանդնուպոլսում. սպարապետ Աշոտի թագաւորութիւնը և այս սրառճատաւ եղեալ անկարգութիւնները. Գաւգարաց Վասակ և Աշոտ եղբայր իշխանները, Ոսէացոց Մովսէս իշխանը, Աբաս, թագաւորի եղբայր միացեալ Գուրգէն Ափսաղաց իշխանի հետ, Սահակ իշխան, թագաւորի աներ, հանդամանաց փոփոխութիւնները. Աշոտ երկաթ շահն շահ. Յուսուփի դարձը և Բէշլի տափկանի ասորատակութիւնները. Աշոտը Սեան կղզում, նորա յադթութիւնը և մահը:

Աշոտի ժամանակուայ արաքքին հանգամանքները միևնոյն էին, ինչ որ Բաղրասունի երկու նախորդ թագաւորների ժամանակը. Բիւ զանդիոյ կողմից, ինչպէս և Բաղդադի դրան կողմից, թշնամութիւն չկայ, թէ և ոչ էլ սրտակից բարեկամութիւն, իսկ ներքին կողմանէ դարձեալ միևնոյն երկպառակութիւնները կային: Մքրատայ ողորմելի մահը կարծես առ ժամանակ Հայերի միմեանց դէմ ունեցած ատելութիւնը մոռացնելէ տալիս, ամենայն նախարար և իշխան կարծես մէկ նպատակ են ունենում, այն է Մքրատայ մահուանը վրէժխնդիր լինել: Սորա անդրանիկ որդի Աշոտն, որ իրան չափազանց զօրեղութեան մասին Աշոտ Եր¹աթ է ասվում, բաւականին զօրք է ժողովում իրան ձեռի տակը և նրանցով չարաչար ջարդելով՝ հալածական է առնում ոտտիկանական խառնիճաղանձներին Հայաստանիցը:

Այդժական արագութեամբ թռչում էր Հայաստանի մէկ ծայրից դէպի միւսը. Բազրեանդիցը տեսնում ենք թռչում է դէպի Շիրակ, այնտեղից մինչև անգամ Վրաստան՝ Տփլիսին օդնութիւն, յետոյ Աղաստեոյ կողմերը. թշնամիք ամենայն կողմից փակւում են և հայ նախարարները, նոյն և Վրաց թագաւոր Ասրնեքոէհը, միաբան աղաղակում են նրան թագաւորացնել Հայոց վերայ:

Էսպէտով 915 թուին Աշոտ երկաթը նստում է իրան հօր գահի վերայ, բայց այս նոր թագաւորը երանի թէ իրան աննման քաջութեան և զօրեղութեան հետ ունեցել էր և քաղաքագիտութիւն. նորա ամենայն քայլումն երևում են անսահման քաջութիւն, առանց հեղահամբոյր բնաւորութեան, որով երևելի էր նորա պապը: Փոխանակ նախարարաց սիրան իրան հետ կապելու, թշնամացրեց շատերին, նոցա երկիրները իրան ձեռքն առնելով: Հայաստան աշխարհը, որ բաւական խաղաղացել էր, կրկին վրդովեցաւ, իրան միջից Վասպուրականի Գաղիկը Նախիջևանի մասին պատերազմ բացարաւ Սիւնեաց տան հետ: Հայաստանի երկու թագաւորներն օրինակ ցոյց տուին և միւս նախարարները միմեանց վերայ վերկացան, իւրաքանչիւրն իրան իրաւունքն և տեղերը պաշտպանելու: Ժողովուրդը պէտք է հեծէր այս կամ այն նախարարի արշաւանքից, պէտք է հեծէր այս կամ այն իշխանի ձեռի տակը մանելով:

ՅՈՒՍՈՒՓԻՐ տեսնելով Հայաստանի աղմուկները՝ յանդուզն զօրութեամբ մտնում է Հայաստան, և հասնելով ոստիկանական Գուլին քաղաքն՝ ամփոփում է այն անդ իրան զօրութիւնը և սաստիկ ասպատակներ է ուղարկում ամենայն կողմի վերայ, և այս շարունակվում է եօթն տարի, երկիրն անմշակ մնալով, ժողովուրդը խղճութեան և նեղութեան մէջ, սաստիկ սով է ընկնում, որ սարսափելի հետեանքներ է ունենում * :

Նոր երեոյթ զարմանալի. — Բիւզանդիան խրղճում է Հայաստանի վերայ և պատրիարդը ու կոստանդին կայսրը, Վասիլ թոռը, ցանկանում են Հայոց կաթողիկոսին և թագաւորին տեսնել և Հայաստանի ցաւերին դարման տանել: Յովհաննէս կաթողիկոսը մերժում է, իսկ թագաւորը զնում է, և մեծ ընդունելութիւն զանելուց յետոյ բաւական զօրութեամբ վերադառնում է Հայաստան: Մինչ այս մինչ այն Յուսուփը նեղութեան մէջ ընկնելով՝ կամենում է Հայաստանի զօրութիւնը իրան մէջ երկպառակել, ինչպէս արդէն ցոյց էր տուել Սմբատայ ժամանակները, Վասպուրականի թագաւորութիւնը հիմնելով: Աշոտ երկաթի հօրեղբօր որդի Աշոտն այն ժամանակները սպարապետական պաշտօն էր վարում: Յուսուփը նրան Հայոց վերայ թագաւորա-

(*) Տես նկարագրութիւնը Յովհաննէս կաթողիկոսի:

ցնելով՝ ինքն գնում է Ատրպատական: Այնուհետև
Հայաստանը երկպառակվում է. նախարարներից մէկ
քանիսն Աշոտ երկաթի կողմը բռնելով, միւսները
սպարապետի, լինում են շատ արիւնահեղ պատե-
րազմներ երկու համանուն թագաւորաց մէջ, թէ-
պէտ և յաղթողը միշտ հարազատ թագաւորն է
լինում, այսուամենայնիւ Յուսուփը միշտ կրկին ան-
գամ զրգուում է և օգնութիւն տալի սպարապետին
և այսպիսով կրկին անգամ պատերազմները տա-
քանում են: Պատմարան Յովհաննէս կաթողիկոսը
միշտ նոցա մէջ է ընկնում և հաշտեցնում, այն
պայմանաւ՝ որ երկաթը Շիրակաւանումը թագաւո-
րէ, իսկ սպարապետը Գուինի կողմերում:

Աշոտի արարմունքը վատ օրինակ ունեցաւ.
Գուգարաց Վասակ և Աշոտ Գնթունի իշխանները
մէկ կողմից են կամենում ինքնօրէն վարիլ, Ուսէ-
ացւոց Մովսէս իշխանը միւս կողմից, անկարգու-
թիւններն այնքան շատանում են, մինչև անգամ
երկաթի եղբայր Աբասն, որ իշխանաց իշխան և թա-
գաւորի երկրորդ էր կարգուած երկաթիցը և նրան
շատ սիրելի, նա էլ է գլուխ քաշում և չարամիտ
նախարարաց կողմը բռնում. նոյն իսկ Աշոտ երկա-
թի աներ Սահակ մեծ իշխանն էլ: Բայց Աշոտն
ամենայն կողմից յաղթող է հանդիսանում, ապս-
տամբներից շատերի աչքերն է հանում, ինչպէս էլին՝
— Մովսէս և Սահակ: Էսպէսով յաղթութիւնը օրի-

նաւոր թագաւորի կողմն է լինում, և Ատրպատա-
կանի անագորոյն գործերը ընդդէմ շայոց ամիրա-
պետի ականջին են հասնում. ամիրապետն՝ որոյ մի-
ահեծան ընդարձակ տէրութիւնը վաղուց էր քայ-
քայվել, ՚ի հարկ է պէտք է փոքր ՚ի շատէ երկիւղ
կրէր շայոց թագաւորից, որ միշտ բարեկամութիւն
էր տեսնում կայսեր կողմից, այն ինչ մահամետական-
ներից. բացի որոմնացանութիւնը և մեր աշխարհի
աւերութիւնը, ոչինչ չէր տեսնում. պէտք էր, ա-
սում եմ, ամիրապետը վախենար, որ շայոց թագա-
ւորը չըմանէ կայսեր իշխանութեան ներքոյ և շա-
ստանի հարկը Բիւզանդիա չըգնայ:

Ամիրապետը կամենում է Յուսուփին փոխել,
բայց սա, փոխանակ իրան պաշտօնը թողնելու, ապա-
տամբութեան դրօշակ է բարձրացնում և կամե-
նում է ինքնագլուխ թագաւորել Ատրպատականի և
նորա շրջակայ երկրների վերայ. շայոց զօրութիւնը
որեիցէ թագաւորի՝ թէ՛ Շիրակաւանի, թէ՛ Վաս-
պուրականի և թէ՛ այլոց միանգամայն հակառակ
էր մեծ ոստիկանութեան: Ի վերջոյ բռնվում է Յու-
սուփը և գերվում է Բաղդադ, այն ինչ նորա տեղը
կարգվում է Սբուկ անուամբ մէկը, որ շատ սիրով
էր առհասարակ շայոց հետ, և մեր երկիրն ան-
դորր և կարգի մէջ պահելու համար՝ Աշոտ երկա-
թին կոչում է շահն շահ (աքայից արքայ), իբրու-
այն՝ թէ մեծ է քան զմիւս թագաւորները: Առ ժա-

մանակ խողաղանու՞մ է մեր Հայաստան աշխարհը
ժանա ոստիկանի որոգայթներից, մեծը և փոքրը ճա-
նաչում է; իւր աստիճանը և սխառօնը, (բայի Ու-
տէպցեոց Յլիկ Ամրամ իշխանը, որ մէկ քանի խոռ-
վութիւններ և աղմուկներ է յարուցանում.) բայց
այս անգորրութիւնը շուտով էլի վըզովվում է: Սար-
գաթ Յուսուփը, չէ իմացվում, ի՞նչ եղանակաւ է
գրաւում Բաղդադի գրան հաւատարմութիւնը և
կրկին անգամ իրան նախնի ոստիկանական սխառօ-
նի մէջ ի՞նչպէս է հաստատվում:

Հեղաբարոյ Սրուկի տեղը կրկին անգամ երե-
ւում է ժանտը, որ արդէն սկսում է իրան թոյնը
վերածել մեր աշխարհի վերայ: Սորա ջանքն այնու-
հետե այն է լինում, որ Յովհաննէս կաթողիկոսին
և Աշոտ երկաթ թագաւորին գերէ, իբրու այն թէ
նոքա են հոգեւոր և մարմնաւոր միացուցիչ կապե-
րը Հայոց աշխարհի և առաւել ահարկու զօրու-
թիւնները մահմետական իշխանութեան դէմ: Բայց
ինչպէս կաթողիկոսը, նոյնպէս և թագաւորն, իրանց
խոհեմ և արի հսկողութեամբն և ժողովրդեան
ջերմեւանդ անձնանուիրմամբն ազատում են Հայ-
աստանը մեծ ոստիկանի լարած որոգայթներիցը:
Աշոտ երկաթն աւելի վտանգի մեջ էր և ազատա-
նարան էր որոնում Սեւան կղզումը: Բէշիրն՝ որ Յու-
սուփի երկրորդականն էր, իրան նիսան ամիոփում է
Գուին քաղաքումը և այն տեղից շատ ասպատակ-

ներ է արձակում թագաւորական երկիրների վերայ: Գէորգ Մարզպետունի քաջ իշխանը նորա առաջնամենայն կողմից կարում է և չարաչար կոտորածներ է գործում. Բէշիրը կամենում է Սեան մտնել, բայց Աշոտն անօրինակ քաջութեամբ 70 հոգւով 10 նաւակաց վերայ չարաչար ջարդում է Բէշիրն և չարաչար փախցնում է Սեանայ լճի կողմերիցը, Գէորգ Մարզպետունին նրան հալածում է մինչև Գուին, իսկ Աշոտը յաղթանակաւ մանում է Շիրակ և այն տեղից բոլոր ազգին խնամք է առնում մինչև 928 թիւը, երբօր մեռնում է:

ԱՐԱՍ 928 — 951 ԹԻԻԸ.

Առաջին երեք Բաղրատունի թագաւորներից յետոյ եկած թագաւորների ուղղութիւնը. Աշոտ թագաւոր. Ղարսի մայր եկեղեցին, Ափսաղաց Բեր թագաւորը. Վասպուրականի սոյգ ժամանակուայ դէպքերը:

Այսուհետև Բաղրատունի թագաւորները կարծես թէ մտնանում են միանգամայն, թէ իրանք օրինաւոր թագաւոր են բոլոր Հայաստանի համար. այս սրտոճառաւ էլ առաջին երեք թագաւորաց նրամաս չեն աշխատում բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռքը բերելու. ուստի և այնուհետև նախարարաց և Բաղրատունի թագաւորաց մէջ այնքան աղմուկներ և խռովութիւններ չենք տեսնում, ինչպէս առաջ: Հանգամանաց այսպէս լինելու պատճառները շատ են, ինչպէս են հար'ան ազգերի— Ափսաղաց, Եգեբաց—

ւոյ, Արաց, Աղուանից Թագաւորութիւնների հաստատութիւնը, որոնք ամենայն ժամանակ աշխատում և խառնվում են Հայաստանի գործոց մէջ, և որոնք կարող էին թե տալ որեիցէ ապստամբ նախարարներին: Երկրորդ՝ Արշակունեան և Հայկական յիշատակը սակաւ առ սակաւ սկսում է կորչել Բիւզանդական կայսերաց մէջ, նաև յունադաւանից ատկուութիւնը սկսում է սակաւ առ սակաւ կրկին երևիլ:

Այսպիսով, երբոր անորդի Աշոտ Երկաթից յետոյ յաջորդում է իրան եղբայր Աբասը, աշխատում է Հայաստանը առհասարակ խաղաղ պահպանելու, չըդիպչել որեիցէ նախարարի արտօնութիւններին կամ երկիրներին, ոստիկանի հետ բարեկամութիւն է ցոյց տալի և բաւականանում է նորանով, ինչ որ Շիրակաւանի դրանը կը պատկանէր:

Սորա ժամանակուայ երևելի անցքերի միջին կարելի է այս ինչ ասել. երբոր սկսեց Ղարսի շինած մայր եկեղեցին վերջացնել և մտադիր էր հանդիսով օծել տալ, Ափխազաց Բեր Թագաւորը ըսկսեց արշաւել Հայաստանի կողմերն, ու այն եկեղեցին յունական ծէսով օծել տուեց. բայց Աբասը, Գէորգ Մարզպետունի քաջ զօրավարի ձեռնառութեամբը, Կուր զեափ ամերումը նրան յալթում է և բռնում և Ղարսի եկեղեցին ցոյց տալուց յետոյ աչքերը հանում:

Աբասի թագաւորու թեան սկիզբներումն Արծ-
ճունի Գազիկը մեռնում է և նորա տեղը յաջոր-
դում է նորա որդի Գերենիկը: Սա Ապղարիւր երե-
ւելի զօրավարին իրան պաշտօնիցն արձակում է և
մէկ ուրիշի է կարգում՝ Սարգիս անուամբ: Ապղա-
րիւրը Հեր և Զարեանցի օստիկանի ձեռնառու թեամ-
բը Գերենիկին գերում է և յետոյ խղճիցը տան-
ջուելով հնարք է գտնում օստիկանի ձեռքից նը-
րան ազատելու:

ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱՅ 952—977 ԹԻԻՐ.

Աշոտի թագաւոր պատկուելը և նորա ողորմածութեան գործքե-
րը, նորա կրտսեր եղբայր Մուշեղը և Ղարսի թագաւորութեան ծա-
ղումը, Հանուտն Հաղտրացին, ցովհաննէս Զէկիկ կայսրը:

Աբասի մահից յետոյ Բագրատունեան գահը
և թագը, ինն տարի ժամանակ պարսպ մնաց, նոցա
երկրները հարեան օտար ժողովուրդներէիցն ասպա-
տակվում էին: Աբասը թողել էր երկու որդի, — Ա-
շոտ և Մուշեղ. Աշոտն անդրանիկն էր և աւելի
սրատեցաւ հայրենի երկրի վերայ, միաբանվում է
Մարզպետունի Գէորգի հետ և մէկ զինուորութիւն
է կազմում՝ որոյ թիւը հասնում է մինչև 80,000
և որով իրան երկիրը մաքրում է այն ասպատակ-
ներէիցը: Ժողովուրդը և իշխանը տեսնելով այսպիսի
սխրագործութիւնները, միաբան կաթողիկոսի հետ,
ընտրում են Աղուանից ֆիլիպպոս թագաւորին և

Յուհաննէս կաթողիկոսին և նոցա ներկայու թեամբրն, առաջին անգամ, Բագրատունեաց տանիցը նրբան օծում են Անի քաղաքումը. (միաը բերել ողորմածութեան գործքերը):

Իհարկ է Աշոտն իրան հօր մահից յետոյ կարող էր խեղոյն թագաւոր օծուիլ, բայց զուցէ թէ առաջուց զխեղը իրան եղբօր խռովայոյզ հողին և այս պատճառաւ ինն տարի, իբրև զօրասկտ, կառավարեց իրան հողերը, որ իրան ինքնակամ թագաւորութեամբը պատճառ չըլինի երկպառակութեանց, մինչև որ ազգը և իշխանները ճանաչեն նորա արժանաւորութիւնը: Այսուամենայնիւ, ինչպէս նա թագաւոր օծուեցաւ, տեսնում ենք, որ նորա եղբայր Մուշեղը բաժանվում է իրանից և Ղարսումը մէկ տէրութիւն է առաջացնում, որտեղ որդէց որդի յաջորդում են, մինչև Սելջուկեանց տիրապետութիւնը Հայաստանի վերայ: Սորա արտաքին գործքերը այս ինչ են. արդէն զիտենք՝ որ Բագրատունիքը հարկն ուղարկում էին ամիրապետին Ատրբայատականի ոստիկանի ձեռամբն: Այս Աշոտի ժամանակները Աղձնեաց կողմի Համաուն ոստիկանը ապստամբուելով ամիրապետիցը կամենում է հարկն ինքն առնուլ, բայց Աշոտը չէ համաձայնվում Համաունի հետ և այս պատճառաւ պատերազմ է ծագում. յաղթութիւնը լինում է Աշոտի կողմն և Համաունը սպանվում է:

Միևնոյն ժամանակը Յունաց Չմշկիկ կայսրը գալով Եփրատայ կողմի աշխարհներն, ուր նորա հըպատակները չարչարվում են մահամետականներից, զեռ մահամետականաց չըտեսած, մտնում է Տարօնոյ աշխարհը և այնտեղն Հայերին սկսում է նեղացնել, իբրու այն թէ Հայերն ևս ասելով յունադաւան ազգերին, ևս պատճառ են լինում նոցանեղութիւններին և չարչարանքներին: Հայերը սաստիկ վախենում են նորա զինուորութիւնից, և իրանց արդարացնելով, Աշոտ թագաւորի և շատ նախարարաց ձեռնտուութեամբը բանը խաղաղութեամբ է վերջանում:

ՍՄԲԱՏ Բ. 977—990 ԹԻԻՐ.

Անի քաղաքի շինութիւնները. Ղարս քաղաքի Մուշեղ թագաւորի թշնամութիւնը ընդդէմ Սմբատայ. Սմբատի անաղորութիւնը:

Սմբատն՝ Աշոտ ողորմածի անդրանիկ որդի լինելով՝ նորա տեղը յաջորդեց և որովհետև Հայաստանի վտանգներն օրէց օր աւելանում են և ժողովուրդն ամենայն կողմից դէպի Անի է սպաստանում, այս պատճառաւ էլ սկսեց այն քաղաքն ամրացնել, նորա շուրջն ամուր և հաստ պատ քաշելով, որ մինչև այսօր էլ ճանապարհորդներին ապշեցնում է, և որովհետև ժողովուրդը շատանալով հարկաւորութիւն ունէր աղօթատուններ ունենալու, այս պատճառաւ էլ Տրդատ ճարտարագետի ձեռամբը շատ

եկեղեցիք շինել տուաւ, որոնց միջին երեւելի է մայր եկեղեցին: Մերատայ անունն այսպիսով սկսաւ բարձրանալ և ամենայն որեւիցէ Հայ ժողովուրդի սրտումն արձագանք տալ. հարեան փոքր տէրութիւններէ և նախարարների ժողովուրդները դունդագունեց վազում էին դէպի Անի:

Ղարսայ Մուշեղ թագաւորը Մերատայ այս փառքի վերայ նախանձվում է և սկսում է նորա երկիրները ասպատակել: Մերատը բարկացած նորա դէմն է դուրս գալի և սաստիկ հարուած է տալի. բայց Տայոց նահանգի Ախրապաղատը Մուշեղին օգնութիւն է հասնում և Մերատին յետն քշում, որ լաւ է համարում խաղաղութիւն խօսել: Առ հասարակ նայելով Մերատն իւր թագաւորութեան ժամանակները յաջող էր և ազգի մէջ մեծ համարումն ունէր և այս պատճառաւ ասում է ականատես Ասողիկ պատմաբանը, հպարտանում է և ընդդէմ եկեղեցական օրինաց իրան քրոջ աղջիկն է կին առնում (միտը բերել ցնորեալ ազքատի զխաւորութիւնը և նորա շարաշար վախճանը):

ԳԱԳԻԿ Ա. 990—1020 ԹԻԻԸ.

Բազրատունի թագաւորաց այդ ժամանակուայ նոր սկսած սփրութիւնը, որով առելի նուազում էր նոցա իշխանութիւնը, հազկա եկեղեցական շինութիւնները և իւր եղբոր զխակի հանելը գերեզմանից:

Տասներորդ դարու վերջերու մն արդէն Հայաս-

տանը սկսել էր միմեանցից անկախ անթիւ երկիրներ բաժանուիլ, որով քանի որ գնում էր, այնքան էլ միապետ թագաւոր ունենալու յոյսը բոլորովին կորովում էր Հայաստանումը: Բազրատունի թագաւորներն էլ ասննկով, որ միշտ ամենայն նոր թագաւոր ընտրելու ժամանակը, ժառանգութեան մասին մեծ խռովութիւններ են դուրս գալի, այս պատճառաւ էլ զորօրինակ, եթէ թագաւորի մահից յետոյ լինում էին եղբարք կամ ազգականներ, մէկը նստում էր Անիումն, իսկ միւսներն. որոնք ժառանգութեան մասին խռովութիւններ էին վերկայնում, ստանում էին Բազրատունեաց հողերիցն իրանց համար բաժին, զորօրինակ. երբոր Աշոտ ողորմածը մեռաւ, նորա երեք որդիերանցից Սմբատն Անիումը թագաւորեց, Գաղիկը Վայոց ձորի Խաղենոյ գիւղումն, իսկ Գուրգէնը Տաշբայ կողմերն, այն ինչ նոյն իսկ Աշոտի աղջկայ որդի Աբուսահլը՝ Մաղկոսն գաւառումը:

Սմբատայ մահից յետոյ յաջորդեց Գաղիկը, որ ժամանակի պիտոյիցը նայելով՝ իրան ուշքը դարձրեց Անի քաղաքի շինութիւնների վերայ: Լուսաւորչայ անուանեալ փառաւոր եկեղեցին սա շինել տուաւ, նորա Կատրամիդէ տիկինը մայր եկեղեցին շինել տուաւ, որ Սմբատայ ժամանակները թերի էր մնացել. առհասարակ Գաղիկը շատ ժամասէր մարդ էր, շատ անգամ ժամի դասումը կանգնելով շարական կ'ասէր

կամ գիրք կը կարգար: Սա Անեցւոյ խռովութիւնը
դադարեցնելու համար, ՍՏՐատոյ դիակը հանել
ուուաւ գերեզմանից:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍՄԲԱՏ 1020—1040 ԹԻԻՐ.

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի գծտոթիւնները
ժառանգութեան մասին, հաշտութեան սոյցմանները, Սմբատոյ
գերութիւնը և մահուան վասնցից ազատուելը. Սելջուկեան թուր-
քերը Հայաստան են մտնում. Վասպուրականի Սենեքերիմ թա-
ղաորը Սերաստիա է փախչում. Տուղիլ բէզը առաջանում է մինչև
Բաղրատունեաց թագաւորութիւնը. Անի քաղաքի վտանգն և Յունաց
Վասիլ կայսեր նամակա խոստանալը. Աոստանցի կայսեր քրիստո-
նէկայիցի գործքերը. Հայ քահանայի յողայութիւնը. Սմբատոյ և
Աշոտի մահը:

Գազիկ թագաւորը, մեռնելուց յետոյ, թողից
երկու որդի— Յովհաննէս Սմբատին և Աշոտին: Իրանց
հօր կաակին համեմատ Սմբատը ուէտք է Անեոյ
թագն էր ժառանգել, իսկ Աշոտը՝ Կրուց աշխարհ-
ները: Բայց Աշոտը, որ աւելի քաջ էր և սպառնազ-
մական, շուտով սկսում է իւր անբաւականութիւնը
ցոյց տալ՝ բուն թագը ժառանգելու. Վասպուրա-
կանի Սենեքերիմ թագաւորն էլ նրան բաւական
օգնութիւն է տալիս: Յովհաննէս Սմբատը Անի քա-
ղաքի բնակիչներից կազմում է մէկ դունդ, որոյ թիւը
հասնում է 60,000-ի: Հայաստանի մայր քաղաքի
շրջակայումք լինում է արիւնահեղ ճակատ:

Այս տեսնելով՝ նախարարները և Պետրոս
Պետաղարձ կաթողիկոսը՝ միջնորդ են ընկնում և
երկու եղբայրը հաշտեցնում են ըստ իւրեանց

հօր կտակի, այնպէս աւելացնելով, թէ Աշոտն ունի իրաւունք, Յովհաննէս Վմբատից յետոյ, թաղաւորելու Անի քաղաքումը: Վրաց Գօրգի թաղաւորը, որնոր Հայաստանումը հիմայ այնպէս ներդործութիւն ունէր, ինչոր իրան ժամանակին Ատրպատականի ոստիկանը, վկայ է լինում այդ խաղաղութեանը և Բազրատունի թաղը Վմբատայ զլխին հաստատում: Բայց այս անդորրութիւնը նրկար չէ աւելում, բնա որում շատ նախարարներ Աշոտիցը զրգուում՝ Վրաց Գօրգի թաղաւորի մօտ աֆաստանութիւն են անում Վմբատայ վերայ, որ մէկ անգամ Անի քաղաքից դուրս գտնուելով՝ գերվում է Գօրգիի զօրքերիցը և միայն նրեք բերդ տալուց յետ կարողանում է ազատուիլ: Սրանից յետոյ էլ խեղճ Վմբատայ զլխին գալիս է այն փորձանքն, որով պէտք է որողայթի մէջ էր ընկել և միանգամայն սպանվիլ, բայց Աղիրատ իշխանի ձեռնքուութեամբն ազատվում է:

Այն ինչ Հայաստանը իրան ներքին անկարգութիւններովն և նրկաբաւակութիւններովը կորստանանդունդին էր հասել, և այն ինչ Աշոտը, որ իւր պատերազմական հանձարովը, փոխանակ Հայաստանի զօրութիւնը առաջ տանելու դէպի արտաքին թըշնամիքը, իրան եղջօր հետ է պատերազմում: տեսնում ենք Հայաստանի սահմանումը Սելջուկներին, որոնք դուրս գալով այժմեան Թաթարաց աշխար-

հից և Եմիր ալ Օմարի կամ ուրիշ խօսքով ասել ժաՀմետական մարմնաւոր իշխանութիւնը իրանց ձեռքն առնելով, կամենում էին բոլոր Հայաստանն էլ իրանց ձեռք գրաւել: Հայաստանի թագաւորն երկից Վասպուրականինը ամենից շուտով պէտք է հարուած էր ստացել. Սելջուկեանք մտնում են նորա աշխարհը. Սենեքերիմ թագաւորի որդի Դաւիթը և զօրավար Շապուհը, չեն կարողանում թշնամեաց առաջը կտրել: Սենեքերիմ թագաւորը ակննելով վտանգը, 1021 թուին իրան երկիրը յանձնում է Վասիլ կայսեր և սորա փոխանակ ստանում է Սեբաստիա քաղաքը և իրան բնակութիւնը փոխում է այն տեղ. բայց սրանով էլ ոչինչ օգնութիւն չեղաւ Հայոց աշխարհին և մէկ քանի ժամանակից յետոյ տեսնում ենք, որ Տուղթիլ բէգի առաջնորդութեամբը թուրքերը հասնում են մինչև Արարատայ աշխարհը, այս տեղ նոցա առաջը դուրս է գալիս Վասակ Պահլաւունի իշխանը, որ ուղարկվում է Յովհաննէս Արմբատ թագաւորից. բայց սա էլ ոչինչ չի կարողանում անել նոցա դէմ: Պէտք է իմանանք, որ ինչ ժամանակ Արարական տէրութեան քայքայուելովը դուրս են գալի զանազան փոքր տէրութիւններ, ինչպիսի են՝ Հայոցը, Վրացը, Ափխազացը և այլոց, Հայոցը ամենից զօրեղն էր և այն յունագաւան փոքր տէրութիւնները, սկիզբները Հայոց հովանաւորութեան ներքոյ էին. բայց մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն

ինչ Բազրատունեացը սկսում էր թուլանալ, կայսե-
րական ներգործութիւն ենք տեսնում նոցա վերայ:
Յովհաննէս Մմբատի օրերումը տեսնում ենք Վրաց
կողմանէ մէկ ապստամբութիւն, որին ձեռնամուխ
է լինում և մեր Բազրատունի թագաւորը: Վասիլ
կայսրը, նոցա ապստամբութիւնը ընկճելուց յետոյ,
մտնում է Բազրատունեաց թագաւորութեան սահ-
մանները. Յովհաննէս Մմբատը զարհուրում է և մէկ
նամակաւ խոստանում է Անի քաղաքն իբրան մահաց
յետոյ կայսեր շնորհել: Վաստիվերացի ականատես
պատմաբանը ողբալով ասում է. «Անդ եղև Հայոց
կորստանն զիր և նամակ, քանզի Յովհաննէս պատուէր
էր տուեալ Հայրապետին, եթէ զրէ զիր և տուր
կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանի զիմ քա-
ղաքս և զերկիրս նմա տաց ՚ի ժառանգութիւն և այն:

Երբոր Վասիլ Բ-ին 1025 թուին յաջորդում է
նորա եղբայր Աոստանդինը, տեսնում ենք մէկ ան-
ախնունելի և սրտաշարժ գիպուած, որովհետև երեք
տարուց յետոյ, երբոր այն Աոստանդինը զանվում
էր մահուան մահճումը, կոչում է իւր մօտ մէկ
հայ քահանայ, և վերոյիշեալ նամակը տալով նրան,
ինդրում է տանել տալ Յովհաննէս Մմբատ թա-
գաւորին. բայց նա փոխանակ վերադարձնելու իւր
տիրոջը, պահում է իւր մօտ և Աոստանդինի մահաց
յետոյ, մեծ զնով ծախում է նրան յաջորդող Մի-
քայէլ կայսեր վերայ. այս միջոցին մօտենում են

Հայոց ամենաթշուառ ժամանակները 1040 թուին միևնոյն տարին մեռնում են Յովհաննէս Սմբատը և նորա եղբայր Աշոտը:

ԳԱԳԻԿ Բ. 1040—1045 թիիւր.

Հայաստանի անաէրութիւնը և շիթութիւնը. բռնաց պահանջմունքները, վեստ—Սարգիս, Գաղիկ և նորա զորձքելը, Գաղիկ Կոստանդնուպոլսումը, Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումն:

Յովհաննէս Սմբատի և նորա եղբայր Աշոտի մահից յետոյ, թագը պէտք է անցել էր Գաղիկ Բորովհետև Յովհաննէսը մեռել էր առանց որդու, և այս Գաղիկը Աշոտի որդին էր. բայց Գաղիկը լինելով փոքր, Հայոց նախարարներն առ ժամանակ փոյթ չ'ունեցան նրան պսակելու:

Վեստ—Սարգիս Վիւնի անուանեալ իշխանը որ Յովհաննէսի մահից յետոյ Բագրատունեաց տան հոգաբարձուն էր, զիպող ժամ գտնելով, կամենում է ինքն թագաւորել: Միևնոյն ժամանակն էլ Մէքայէլ կայսրը պահանջում էր Անի քաղաքը, միտքը բերելով Յովհաննէսի խոստման թուղթը, բայց երբոր Հայերը յանձն չառին տալ քաղաքը, ուղարկեց Անի քաղաքի վերայ 100,000 զօրք, որին ձեռնտու և կարապետ է լինում Վեստ—Սարգիսը: Հայերը 50,000 զօրքով նոցա առաջն են գուրս գալի և վահրամ Պահլաւունույ առաջնորդութեամբը չարաչար ջարդելով յետեն քշում կայսեր զօրքը: Այնուհետև վահրամ Պահլաւունին և նորա

կողմնակիցները պարզ լուսով՝ տեսնելով Վեստ—Սարգսի վասակութիւնները, միահաւան ընտրեցին իրանց թագաւոր Վազկին: Սա այնուհետեւ մէկ քանի ճակատներ է մղում Յունաց դէմ և իրան պատկանեալ հողերը նոցա ձեռիցը խլում, որ նոքա զօռով յափշտակելէին: Միւս կողմիցն էլ տեսնում ենք, որ սա աշխատում է Այրարատը մաքրել Սելջուկեան թուրքերի ասպատակներիցը. էսպէսով Հայոց թագաւորու թիւնը այն ժամանակ սկսում է հողի առնուլ, բայց Վեստ—Սարգիսը, որ առաջին անգամը թագաւորի հաւատարմութիւնը գրաւել էր և մեծ պատուի էր հասել, իրան սրտումը դաւաճանութիւն էր նիւթում: Սա մէկ քանի նախարարների սիրտ գրաւելով, Մոնոմախոս կայսերը յորդորում է՝ Վազկինն Կոստանդնուպօլիս կոչել և այդ կերպով իրանց նըսպատակին հասնել, և յիրաւի Մոնոմախոսը մէկ քանի անգամ հրաւիրում է Վազկին, բայց մեր թագաւորն այդ նենգաւոր հրաւերքը միշտ մերժում էր: Պահլաւեան նախարարութիւնը և մէկ քանիսները հէնց այդ մտքին էին: Բայց Վեստ—Սարգսի կողմնակիցները, նենգուպատիր խօսքերով, իրանց կողմը քաշեցին և միաբան Քրիստոսի արեամբը ըստորադրութիւն տուին, թէ այդ հրաւերքից ոչինչ վնաս չի յառաջանալ և թէ իրանք միշտ հաւատարիմ կ'մնան իրան: Վազկին այնուհետեւ հարկադրուած էր Կոստանդնուպօլիս գնալու: Կայսրը սի-

բով ընդունելուց և շատ պատիւ տալուց յետոյ, իրան զիտաւորութիւնը յայտնում է, այն է որ Գազիկ Անի քաղաքը թողնէ և նորա փոխարէնը Երրորդ Հայքի Մեկխախնէ քաղաքը ընդունէ: Գազիկը չէ լուծմ նորա խօսքին և այս պատճառաւ Կոստանդնուպօլսոյ մօտիկ կղզիներէից մէկի վերայ է աքսորվում:

Պէտք է իմանանք, որ այն ժամանակները, երբոր Բագրատունեաց թագն անտէր էր Տնացել Նիւրիկեան կամ Ղօռուայ երկրումը թագաւորում էր Գաւիթ Անհողը, որ սկսում է իր պահանջմունքները յայտնել Անւոյ թագի մասին և արշաւել նորա երկիրների վերայ: Նախարարները, որոնք որ իմացել էին Գազիկայ աքսորանքը, երկպառակվում են և շատերը մինչև անգամ կամենում են Անւոյ թագը Գաւթին տալ, իսկ միւսները՝ Վրաց, այն ինչ յաղթութիւնը ընկաւ Վեստ—Սարգսեանց կողմն որոնք նոյնպէս կաթողիկոսին իրանց կողմը քաշելով՝ Անւոյ բանալիքներն շղարկում են կայսեր մօտ:

Գազիկը, որ իրան աքսորանքիցը վերադարձուած էր, տեսնելով այսպիսի նենդաւորութիւնը և այս սրտառու խօսքերն ասելով. «Թող, Աստուած իմ և նենդաւոր իշխանների մէջ դատաստան անէ», ստիպվում է Անիի բանալիքները կայսեր թողնել և Կապուղովկիոյ Պիղու քաղաքովն է բաւականանում և իրան նիստը լինում է այն տեղ: Այս միջոցին կայսրը Պաւակամանոս զօրավարին սալով 100,000-ի

չափ զինուոր, հրամայում է զնալ Անի և զբաւել
Բագրատունեաց թագաւորու թիւնը: Հայերը և Հա-
յոց զօրքերն ամենայն կողմից հաւաքուել էին և
միարան իրանց թագաւորին էին խնդրում, թէպէտ
կարող էին ընդդիմանալ, ինչպէս և ցոյց տուին, այ-
սուամենայնիւ երբոր լսեցին Վազկոյ զլիւի անցած
րաները, Յունաց զօրավարին քաղաքն ընդունեցին:

Ահա՛ այսպէս 11 դ դարու կիսերումը վերջա-
նում է Հայաստանի արմատական թագաւորու թիւնը,
մտա երկու դար տևելուց յետոյ:

ՏԱՍՆ ԵՒ ՄԷԿ ԴԱՐՈՒ ԿԻՍԵՐԻՑԸ ՄԻՆՉԵՒ ԱՅՆ
ԴԱՐՈՒ ՎԵՐՋԵՐԸ.

Յունաց անազորութիւնները. Աելջուկեանց ասորստակները.
Սմբատայ բերդի և Արծն քաղաքի կոտորածները. Տուրիլ բէգ. Թա-
թուլ իշխան հայկազն. Մանաղկերտի պաշարումն. Արմիէ քաղաքի
առումն. Արիտական. Անիի առումն. Նարուց թագաւորութիւն. Ռոմա-
նոս Ղիտմէն կայսր. Վազիկ Բ-ի աղէտալի մահը և Հայաստանի
նկարագիրը:

Հայաստանի զլիաւոր պաշտպանին Յոյները իրանց
խորամանկութեամբ հեռացրին մեր աշխարհիցը, և
այնուհետև ամենայն իրանց ձեռքի տակ զսնուած
քաղաքներումը պահապան զօրքեր զնեկով՝ աշխա-
տում էին բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռը նուաձն-
լու և այս պատճառաւ ամենայն չարագործութիւն-
ները ՚ի գործ էին զնում: Ասթողիկոսական իշխա-
նութիւնը, որ մեր քայքայեալ աշխարհի և ազգի
միակ յոյսն և ապաւէնն էր, նոքա աշխատում էին

աշխատեցին: Պետրոս գետադարձ կաթողիկոսին աքսորեցին Հայաստանի սահմաններիցը դուրս:

Բայց արդէն տէաք է իմանանք, որ Սելջուկները Հայաստանում սաք էին դրել. սաքա իմանալով Հայաստանի ազմկեալ դրութիւնը և Յունաց գիտաւորութիւնը, բոլոր Հայաստանը իրանց ձեռը նուաձնլու. մեծ ապառաակով մանուււմ են Հայոց աշխարհը և արեւելեան մասերիցը սկսեալ մինչև արեւմտեան մասերը բոլորն էլ սաքի սակ են ձգում. հանուււմ են Մարդաղի գաւառն, որտեղ Սմբատայ բերդումն և Արծն քաղաքումը շատ կոտորածներ են գործում:

Մէկ քանի ժամանակից յետոյ, այն է մտ 1050 թուին, Տուղրիլ բէգն ինքն անձամբ է մանուււմ Հայաստան. սա իրան դուժարտակն ժողովելով Ապահունեաց դաւառն, այն տեղից Հայաստանի ամենայն կողմերի վերայ առաւոտակ է ուղարկում. այս սապատակները, շատ տեղեր աւերելուց յետոյ, մանուււմ են Ղարսու թաղաւորութեան հողերը՝ Վանանդ գաւառը: Հայ իշխանները միանալով Ղարսու գաղիկ թաղաւորի հետ, նոցա հարուածներ են սալխ. այսուամենայնիւ թաթուլ քաջ իշխանը գերվում է. (թաթուլն անվեհերութիւնը):

Տուղրիլի գիտաւորութիւնն էր խլել Յունաց ձեռիցն այն ամուր քաղաքներն, որոնց նաքա տիրել էին. այսպէս էր Ապահունեաց Մանազկերա քաղաքը: Քաղաքացիք արդէն վաղուց իմանալով Տուղրիլ նը

պատակը, իրանց քաղաքը շատ ամրացրել էին և պաշարով լցրել. (Մեծ Բաբանը. Ֆրանսիացւոյ քաջութիւնը): Անլջուկեանը սրտի դառնութեամբ դառնում է դէպի Արծկէ քաղաքը և ծանծաղոտ սեղերովը մտնելով քաղաքը կործանում է նրան: Յոյներն 'ի զուր են աշխատում նրանց դուրս անելու Հայաստանիցը, ամենայն տեղ ջարդվում են, թէպէտ և Վրացիքն էլ և հայ իշխաններից շատերը նոցա օգնութիւն են շտապում:

1063 թուին Տուղրիլին յաջորդում է նորա կրայք Ալփասլանը, որ շարունակում է Հայաստանը գրաւելու. Հայաստանի ամբողջութենէն առնելուց յետոյ, ինչպէս էր Մանազկերարը և ուրիշները, զիմում է Անի քաղաքի վերայ. արդէն Ալփասլանը յոյժը կորել էր քաղաքը առնելուց, երբոր մէկ հանգամանք նրան ձեռնաու եղաւ: Քաղաքսպետը կարծում էր թէ Ալփասլանը կամենում է նոր զօրութեամբ քաղաքը պաշարել. մտնում է իրան իշխաններովը և զօրքով միջնաբերդը. քաղաքացիք շուարած սկսում են աղաղակ բառնալ. Ալփասլանը յետ գառնալով հեշտութեամբ մտնում է քաղաքը և տաստիկ կոտորածներից յետոյ, քաղաքը իրան սահմանօքը իրան ձեռն է նուաճում: Այնուհետև Ալփասլանը դեսպան է ուղարկում Կարուց Գագիկ թագաւորին, իրան ձեռն տակը մտնելու. թագաւորը դեսպանին խոհեմութեամբ ընդունելուց յետոյ, երբոր Ալփասլանը

վեռադառնում է Պարսկաստան իրան դրուժութիւնը վե-
ասնդաւոր համարելով, առնում է Յոյներէիցը երկ-
րորդ Հայքիցն արեւմուտ զանուած Մմնդաւ քաղաքը,
իսկ Ղարսը Յոյներին է տալիս: Ալփասլանը 1070
թուին բարկացած մանում է Հայաստան: Գիտժէն
կայսրը, որ Ղարսայ առնելովը հողի էր առել, պա-
տահում է Ալփասլանին Մանազկերտի մօտերքումը
և մէկ արիւնահեղ ճակատից յետոյ զերվում է:

Հայաստանը էսպէսով երկար ժամանակ պա-
տերազմի դաշտ է դառնում, Յոյների և Սելջուկեան
թուրքերի մէջ, ինչպէս եօթներորդ դարի երկրորդ
կիսերումը՝ Արարացոց և Յունաց մէջ: Հայերը, սրոնք
զըկուել էին իրանց թագաւորներիցը, Հայերը՝ սրոնք
իրանց թագաւորների ժամանակը ստուր հոգւով
այս կամ այն նախարարի կողմն էին բռնում ընդ-
դէմ թագաւորի, հիմա՛ պէտք է հեծնն օտար ազ-
գաց սրի տակին, մէկ կողմիցը Սելջուկեան մահ-
մետականներիցը, միւս կողմիցը Յոյներիցը:
Վերջապէս 11-դ դարի վերջերումն այս արիւնալի
տեսարանը փոխվում է. Յոյները պէտք է Հայաստա-
նիցը ձեռք էին քաշել և Սելջուկեան թուրքերը,
Մէլիք շահի ժամանակները, միանդամայն իրանց ձեռի
տակն առնէին նրան: *

* Այս ժամանակներից յետոյ հետզհետէ 12, 13-դ դա-
րերումը Սելջուկեանց, Մողոլաց և Լանկթամուրի արշա-
ւանաց ժամանակներն, դալիս են զանազան օրդա ներ ե լըց

Այս ողբերգական տեսարանները կատարուելու ժամանակները՝ Հայոց թագաւորները և մեծամեծ իշխանները թողին իրանց ծննդական երկիրը և խեղճ ժողովրդեանը թողին օտարազգի բռնութեանց և սրածուծեանց ներքոյ . շատերը գնացին դէպի վրաստան, միւսները դէպի Յունաստան, ինչպէս վերեն ասացինք Վասպուրականի թագաւորի և իշխաններին, նոյն և Կարուց Գաղիկ թագաւորի համար: Միայն այսպէս հեշտութեամբ չէր թողել Բաղրատունի վերջին թագաւորը իրան մայրաքաղաքը, որոյ փոխարէնը Յոյներիցը Պիզուն էր առել: Խղճալի վերջ ունէր Բաղրատունի թագաւորութիւնը, և առաւել ողբերգական էր նորա վերջին թագաւորինը: Արովհետեւ Կեսարիոյ յոյն արքեպիսկոպոսին սպանելուց յետոյ, ինքն ևս ընկաւ Վիզիստայի բերդակալ Յոյն իշխանների ձեռն և 1079 թուին սրանցից սպանվում է և կախվում այն բերդի պատերի վերայ:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԺԱՄԱՆԱԿՈՒԱՅ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Հայաստանի վիճակը տասն և մէկ դարի վերջերումը խղճալի էր, նորա միջի թագաւորները և իշխանները յուսահատած միանգամայն մեր աշխարհի

վում Հայաստանումն, որոնք թաթար և թուրք ցեղերին էին պատկանում. սորա Հայերին հալածում են և նրանց տեղն են բռնում. այդ ժամանակներիցն Հայ անուններն տեղի են առլի թաթարականներին:

աղատու: Թեան համար, միառմի Թողել էին և Թող-
նում են անօգնական աշխարհը և դադթում են
զանազան կողմեր: Հասարակ ժողովուրդը անտէր մը-
նայով ճնշվում է օտար ազգի բռնութեանց ներքոյ,
սրբութիւններն աւերվում են և ընդհանուր աւեր-
մունքն ամենայն տեղ զգայի կերպով յառաջանում:
երկինքը պատել է մառախուղով և ոչինչ լաւ նշան
չէ երևում Հայաստանի ապագայ վիճակի համար.
նորա նախարարները փոխանակ միաբանական զօրու-
թեամբ հասարակաց Թշնամու առաջը կտրելու, ար-
դէն դադթել են, ոմանք Վրաստանի, միւսները Յու-
նաց կայսերութեան կողմերը և կարծես սառն աչ-
քով էին նայում նորա աւերանաց և Թշուառու-
թեանց վերայ: Հայաստանի որդւոց հայրենի հօրը
մոռանալու դառն զանգակները բօթում են և Հայե-
րըն սկսում են կամաց կամաց Թողուլ իրանց հայ-
րենիքն, մոռանալ իրանց դիւցազանց անունները և
նոցա սխրագործութիւնները: Բայց ո՞վ էր, որ չէր
կամենում հեշտութեամբ Թողուլ այն նուիրական
հօգնութիւնները. — այդ եկեղեցւոյ աւանդապահն
էր և նորա կրօնաւորական միաբանութիւնները, որոց
նշանակած էր ոչ միայն եկեղեցական աւանդու-
թիւնները պահել, այլ և Հայի լեզուն և դրակա-
նութիւնը: Զանգակները բօթում են, ասում եմ,
և ոչինչ նշան չէր երևում բարեյաջողութեան. բայց
ի՞նչ եմ ասում, հաւատն և արիւնն ի՞նչ չեն կա-

րող առնել. չորեքօրեայ մեռեալը ինչպէս յարու-
թիւն առաւ. Հայոց եկեղեցին հինդերօրդ դարու
վտանգներիցն ինչպէս ազատեցաւ:

Թէ և վհատութիւնը տիրել էր բոլոր Հայկա-
զանց վերայ, և մեր աշխարհը աւերանաց ասպարէզ
էր դարձել, սյուսամենայնիւ Վազկայ մահը և խա-
չակրութիւնները, արիւնն ու հաւատը արձագանք
տվեցին մէկ քանի Հայերի հոգու մէջ. Հայաստանի
մայր մանող վայրուն աստղն առ ժամանակ կանգ ա-
ռաւ և սկսեց իրան վերջին ճառագայթները թափել
Հայաստանի արեմտեան հարաւոյ հողերի վերայ:

Մէկ քանի հայ երիտասարդներ Վազկայ արեան
վրէժխնդիր լինելով՝ Յունաց ձեռիցն խլում են մէկ
քանի ամրոցներ և Ախիկիայումը հիմնում են Ռու-
բինեանց իշխանութիւնը: Հայերը շուտով տեսնում
են խաչակիր զինուորներին իրանց սահմաններումը
և նրանց օրինակովը վառված՝ իրանց վհատութիւնը
անհետանում է և իրանց հաւատոյ զէնքովը վառ-
ված, միևնոյն ժամանակը մաքառում են անհաւատ-
ների դէմ: Այսպիսով Ռուբինեան Հայկական իշ-
խանութիւնը՝ որ սկիզբներն ոչինչ նշանակութիւն
չունէր, շուտով Եւրոպական կոչումն և նշանակու-
թիւնն ունեցաւ:

Յունաց կայսրներն աշխատում էին և ամե-
նայն ձիգն թափում մեր մատաղ աչրութիւնը կոր-
ծանել, բայց Հայի սրտիցը Վազկայ արեան արձա-

գանքը դեռ չէր գնացել. այն ինչ խաչակրական բարձրը ասպետական հողին նրան վառում էր և մղում էր դէպի արիւնքուռուշտ ասպարէզները: Եւրոպան շուտով ճանաչում է նորանշանակութիւնը, և եւրոպական բարձր երեսփոխանները, Պապը և կայսրը, նորա օրինաւորութիւնը հաստատելու համար, թաղ են ուղարկում: Ռուբենեան թագաւորութեան շահը և արժանաւորութիւնը այսպիսով խիստ կերպով կապվում է խաչակրութեանց հետ: Ռուբենեան թագաւորութիւնը մէկ քանի կերպով խաչակիր զինուորութեան և սուրբ երկրի համար մէկ այլ իմն պատնէշ և շտեմարան հանդիսացաւ: Սուրբ երկրների ազատութեան կռիւները յաւաքողէ՛մ էին, քանի որ կրօնական հողին տիրապետում էր եւրոպական մտքերը, քանի որ շահասիրութիւնը և աշխարհային փառքը չէր զբաւել եւրոպական տապեանների և իշխանների սիրան ու հողին, քանի որ Պապը՝ հեռի ամենայն որեւիցէ շնչին դիտաւորութիւններից և բարոյական ապականութիւններից, ներգործում էր եւրոպական քրիստոնէից վերայ և օգնում էր, թէ՛ բանիւ և թէ՛ գործով արեւելեան քրիստոնէից: Հայոց թագաւորութիւնն էլ անվտանգ յաւաք էր խաղում իրան իշխանութեան փառքի մէջ:

Բայց ընդհանուր պատմութեան մէջը տե՛սում ենք որ շուտով առաջին խաչակրութիւններիցը յետոյ, եւրոպական իշխանները սեպհական շահասիրու-

Թիւնը բարձր համարեցին, քան ընդհանուր քրիստոնէականը. Պապերն արդէն իրանց Գօմինիկեան զինուորութիւնը 13-դ դարումը հիմնեցին՝ իրանց իշխանութիւնը ապահով և անվտանգ պահելու և աւելի ընդարձակելու համար: Էօպէսով Հայոց մատաղ Նիլիկիական աթոռը մէկ քանի ժամանակից յետոյ սկսում է վտանգներ կրել, մինչև անգամ իրան նախկին բարեկամներէցը. Նփրատայ և Ասորոց կողմի իշխաններէցը մէկ կողմից: Ունիթօռներէցը միւս կողմից: Քրիստոնէական ջերմեռանդութիւնը անզե տալով շահասիրութեանը. Մամլուկները յաղթող են հանդիսանում և սուրբ երկիրը Քրիստոնէից ձեռքից խլում և հասնում են մինչև Նիլիկիայի սահմանները: Հայաստանը այդ միջոցներումը Ալջուկեան թուրքերի ձեռիցն ընկել էր Մողոլների ձեռն: Աուրինեան թագաւորները սախավում են բարեկամանալ մեծ խանի կամ Զինգիս խանի յաջորդների հետ և մեր աշխարհի ապահովութեան համար տարիներով ճանապարհորդում են Միջին Ասիա, չընալ յելով դառնաշունչ հիւսիսային եղանակներին և խտամբեր դժուարութիւններին: Այն, չեն խնայում և իրանց քնքուշ օրիորդներին խոժոռահայեաց Մողոլի սէրը և ձեռնատուութիւնը գրաւելու համար: Ներոպական քրիստոնէից փոխանակ անօգնական Ռուբենեանց Ասիայի միջիցը Մողոլն է ձեռք մղում և միմեանց ձեռն տալով Մամլուկների արշաւանաց առաջն

են կարում: Բայց թշուառ Հայաստանի համար ար-
դեօք ի՞նչ կայուն, հաստատուն բան տեսանք. նորա
եկեղեցին և կրօնն են, որոնք հիմնուած են անշարժ
վիմի վերայ. նա աշխարհի երեսին ոչինչ կայուն բան
չէ տեսել, բացի իրան եկեղեցին.

**Մողղների միահեծան տէրութիւնը 13-դ դա-
րի վերջերումը քայքայվում է և միմեանց հակա-
ռակ կտորներ է բաժանվում, այնպէս, ինչպէս երբե-
մըն Ափրասպետականը և յետոյ Սելջուկեանցը: Այս-
պէս է ասիական տէրութեանց վիճակը. — շուտով
բարձրանալ և շուտով քայքայվիլ: Ռուբինեանք զսկ-
վում են իրանց հաւատարիմ Մողղ խաներիցն. ան-
ձարացեալ զիմում են գէպի Պապը՝ որ արդէն գե-
րի էր Գաղղիացւոց թագաւորների մօտ, և կորցրել
էր իրան բարձր բարոյական նշանակութիւնը Սերո-
պացւոց մէջ: Պապերը փոխանակ օգնելու, Ռենիթօու-
ներով են լցնում Արլիկիան և Մեծ Հայաստանը: Ար-
լիկիան աղմկվում է և իրան մէջն երկպառակվում,
Մամեւուկները՝ արեւելեան քրիստոնէութեան խարա-
զանը, կործանում են երեք դարեան Ռուբինեան
տունը:**

Նոյն ժամանակ. վերջին անգամները Հայերը ոչինչ չու-
նէին վախենալու Յոյներիցը, ըստորում
նոքա սախպուած էին Յամանցւոց առաջն
առնելու և Արլիկիան աչքից ձգել էին:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Երջան չորրորդ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՔԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳԻՍՆԱՌՐՈՒԹԻՒՆԸ.

(1080—1123 թիւը):

ՌՈՒԲԵՆ Ա մինչև 1095. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա մինչև
1100. և ԹՈՐՈՍ Ա մինչև 1123 թիւը:

Հայաստանի Բագրատունի վերջին թագաւորի մահը, նորա կորսիւր արիւնը՝ որ թափուեցաւ 'ի վրէժխնդրութիւն հայրենի օրինաց, վառեց, մորմոքեց ճշմարիտ հայասէր սրտերը: Հայութիւնը վիրաւորուած էր և Փոքր Հայաստանի Հայերն, որոնք Յունաց ձեռքի տակն էին, վրէժխնդրութիւն էին կամենում: Մտքերն այսպիսի զրութեան մէջ էին գտնվում, երբոր Ռուբէնը, Գաղիկ թագաւորի ազգականներից մէկն, որ նորա բռնվելու ժամանակն ականատես էր, հաւաքեց իրան շրջապատը մէկ քանի քաջ Հայեր. Հայաստանը պատերազմի ասպարէզ էր դարձել այն ժամանակվան երկու մեծամեծ բռնաւոր դրացի ազգաց մէջ, Հայաստանը կորցրել է

Քրտան միջինց իւր որդիկերանց բազմութիւնը: Մեր քաջերն ապահով տեղ էին կամենում իրանց զէնքը դործ գնելու. Տաւրոսի բարձրութիւնները լաւ ապագայ էին խոստանում, այն տեղ էին դանվում և շատ Հայեր. Սեաւ լեռան վերայ հաւաքուած էին շատ Հայ կրօնաւորներ, Լամբրոն բերդը զանվում էր Սշին հայ իշխանի ձեռքն. Գող մահանուանեալ հայկազն Վասիլ քաջ իշխանի ձեռին էր Քեսնու ամբողջը Մարաշայ մտերքը: Մեր Ռուբէնը բարձրանում է Տաւրոսի վերայ և Կոռուզուլ դիւղումը հաստատում է իւր բնակութիւնը 1080 թուին: Ահա այս տեղ է լինում հաճարեա թէ Ռուբինեանց առաջին բանակը և այս բարձրութիւնիցն են սկսում Կիլիկիան գրաւելու, Յոյներին այն տեղից հալածելով:

Ռուբէնը հալածեալ Հայկազանց համար նոր Հայկ է հանդիսանում և ամենայն կողմից նորա թևի տակն են ժողովում Բագրատունի զինուորները: 1095 թուին վսխոճանում է Ռուբինեան թագաւորութեան հիմնադիրն և նրան յաջորդում է նորա Կոստանդին որդին:

Եթէ Ռուբէնի ժամանակները միայն Գաղկայ արեան վրէժխնդրութիւնն էր՝ որ Հայերին մղում էր դէպի Կիլիկիայի ախրապետութիւնը, նորա որդի Կոստանդնի ժամանակները Հայոց վհատեալ հոգին զարթնում է և մէկ ուրիշ հանդամանքով: Քրիստոնէութիւնը տանջվում էր արևելքումը Սելջուկ-

ներիցը և Նզիրատական մահճակատականներիցը, և սուրբ
գերեզմանը գերութեան մէջ էր: Պետրոս Ամիէնացւոյ
քարոզութիւնը և Ռւբրանոս Բ. պապի քրիստոնէա-
վայել յորդորանքն արեւմտեան քրիստոնեաներուն
մղում են գէպի սուրբ երկիրը: Քրիստոնեայ խաչա-
կիր զինուորութիւնը երևում է արեւելքումը և արե-
ւելեան քրիստոնեայքը հողի են առնում: Կոստան-
դինը և նորա հայկական զինուորութիւնը ձեռնառե-
ւ և կարեկից են լինում, նրանց ճանապարհները ցոյց
սալով և Անտիոքի ձախորդութեան և սովի ժա-
մանակը պաշար և կերակուր ուղարկելով: Հայոց
ազգի անունը հընչում է Ներսայական ազգաց միջ
և խաչակրութեան առաջնորդ Կոստանդիոս Բուլինա-
ցին Կոմսութեան (զրափութեան) իշխանութիւն է
շնորհում մեր Կոստանդին: Այն ինչ միւսնայն ժա-
մանակները Ռուբինեան հողերն ընդարձակվում են
Տաւրոսի երկայնութեամբը և Վահկայ ամուր բեր-
դը Յոյների ձեռիցն խլվում: 1101 թուին, այն է
անմահ յիշատակաց արժանի Կոստանդիոս մահուան
տարին, վախճանում է և մեր Կոստանդինը և յա-
ջորդում է նրան նորա որդի Քորոսը:

Արիւկիայի իշխանութիւնն արդէն նշանակու-
թիւն էր ստացել. Քորոսը՝ որ իրան քաջութեամբը
գերազանցում էր իրան նախորդներից, իրան յա-
ջորդակ ձեռնարկութեամբն և բարեօք կոռաւարու-
թեամբը լրացրեց միանգամայն իրան նախորդների

սկսածը: Առնուժ է Անարզարայ երեւելի քաշաքը,
հիմնուժ է Գրազարկ վանքն և ուրիշ շատեր, որ
լլովուժ են Հայոց կրօնաւորներով: Հայոց հալածեալ
եկեղեցւոյ հողեր որ երգերը և շարականները հնչուժ
են Տաւրոսի վերայ, ապահով նրանց դաւազանի և
իշխանութեան ներքոյ: Արիւկիան կամաց կամաց Հայոց
տուն է դառնուժ: Այն ինչ միւս կողմից թորոս քաջ
իշխանի աչքի առաջիցը չէ անհետանուժ: Գագ-
կայ արխներ, նա ընկնուժ է Արզիտարայի ամրոցի
վերայ: Մանտալեան յոյն իշխաններին չարաչար վախ-
ճան է տալի և բերդը միացնուժ իրան երկրների
հետ: Թորոսի անունն առաւել քան զառաւել ա-
հարկու էր դառնուժ յունական կայսերութեանը,
որ որոցայթներ էր հնարուժ Թորոսի իշխանու-
թիւնը և երկիրն ոչնչացնելու համար:

Սելջուկեան թուրքերը՝ որոնք գտնվում էին
Իկոնիոյ կողմերը, զրգովելով յոյներէց, մէկ քանի
անգամ փորձ են փորձուժ Արիւկիան նուաճել, աս-
պատակուժ են Անարզարայի դաւառը, բայց միշտ
կասուժ են Թորոսի քաջութեան առաջ և ա-
ռաւել Գող Աստիլ իշխանի՝ որ Քեսու քաղա-
քումն իրրե մէկ նոր Սիրական տուն էր հանդի-
սանուժ Արիւկիայի հիւսիս արեւելքումը: Թորոսն
այսպիսով իրան բոլոր իշխանութեան ժամանակները
յաղթող հանդիսանալով՝ ոչ միայն Տաւրոսի բարձ-
րութիւններն է խլուժ Յունաց ձեռքից, այլ և նորա

ստորոսի զաշտավայրը մինչև ծովի ափերը, բացի
մէկ քանի ամուր քաղաքներից, ինչպէս էին — Տար-
սոն և Մամեստիա :

ԼԵՒՈՆ Ա 1123—1141 թԻԻԲ.

Սորա ժամանակները Արլիկիան միանգամայն
Հայոց իշխանութեան ներքոյ է ընկնում, ըստորում
Մամեստիան և Տարսոնը Թորոսի ժամանակները դեռ
Յունաց ձեռքին էին: Լեոնը ամենայն ջանքն 'ի գործ
է դնում և այս քաղաքները նուաճում, Յոյներին
միանգամայն հալածելով Արլիկիայիցը: Թուրքինեան
տան իշխանութիւնը ընդարձակվում է և Լեոնը աչքը
ձգում է արդէն Սելեկիա քաղաքի և Խաւրիա աշ-
խարհի վերայ: Միւս կողմից հզօր Լեոնը չէ մո-
ռանում իրան սրբազան պարօքն, օդնութիւն է մա-
տուցանում եւրոպական իշխաններին՝ ընդդէմ մահ-
մետական Սելջուկեանց: Լեոնի բաղկի զօրութիւնը
և զօրեղ իշխանութիւնը թնդում է. և այս բանս
նրան նախանձելի է առնում իրան հարեան իշխան-
ներին: Յունական Պետութիւնը արդէն
վաղուց միջոց էր որոնում Թուրքինեան տունը կործա-
նելու:

1120 թուին Անտիոքի բարի Ռոժեր կոմսին
յաջորդում է Պեդրին անուամբ մէկը, որ նախան-
ձուելով Լեոնի զօրութեան և երկրի ընդարձա-
կութեան վերայ, Մարաշի Բաղուին կոմսի հետ

միաբան խորհրդով կոչում են Վեոնին Մարաշ,
բռնում են և Անտիոք արգելում: Վեոնը անձարա-
ցած Ադանա և Մամեսոսիա քաղաքները և 60,000
դահեկան տալով՝ ազատվում է և գալով Վիլի-
կիա հաւաքում է իրան բոլոր ոյժը և կրկին խլում
նրանց տուած քաղաքները և էսպէսով չէ բաւակա-
նանում: այլ և նոցա երկիրներն անգամ ասպատակում:
Այս միջոցում Յունաց Յովհաննէս Կոմնենեան կայսրն
աւելի անհանդիստ աչօք էր նայում Վիլիկիայի եղե-
լութեանց վերայ, հրամայում է իրան կայսերութեա-
նը նոր զօրք ժողովել. այն և Իկոնիոյ և Վատինական
իշխաններին էլ իրան կողմն է գրաւում և այնպէս
մանում Վիլիկիա. առնում է Տարսոն, Ադանա, Մամես-
ոսիա և ուրիշ դաշտավայրական քաղաքները զիւ-
րութեամբ, ըստորում նոցա մէջը կային բացի հայ
բնակիչները և Յոյներ ու եւրոպացիք: Հայոց զե-
նուորութիւնը կենդրոնացել էր երկու տեղ. այն
են Անարզարայ քաղաքումն և Վահկայ ամուր ամ-
բոցումը: Կայսրը մէկ քանի ամիս պաշարելուց յե-
տոյ, իրան Իսահակ որդւոյ հնարազիտութեամբն
առնում է այն քաղաքը, և ապա զիմում է Վահ-
կայ բերդի վերայ, այն էլ առնվում է Ռուբինեանց
ազգական Կոստանդինի երկար ընդդիմանալուցը յե-
տոյ: Կոստանդինը ուղարկվում է Կոստանդնուպօ-
լիս, այն ինչ կայսերական միւս զումարտակը Տաւ-
րոսի բարձրութիւններումը վրայ է հասնում Վեոն

իշխանին և նրան նեղը ձգելով՝ զերում է իրան Ռուբէն և Թորոս որդւոց հետ միասին: Կայսրն նոցա էլ կասանօք ուղարկում է Կոստանդնուպօլիս:

ԹՈՐՈՍ Բ. 1145—1168 ՔԻԻԸ.

1138 Թուից հետ է Հայոց մեծ իշխանը և նորա որդիքը գերեալ էին և Կիլիկիան Յունաց ձեռն էր ընկել Կիլիկեցի հայկազունքը ճնշվում էին Յունաց ձեռի տակին:
.
. Հայութիւնը իրան իշխանութիւնն էր որոնում, լատինական իշխանները սկսել էին ճանաչել և ցաւելով միտը բերել Հայկական Կիլիկիական իշխանութիւնը, ըստորում Հայէպի Զէնգի Աթաբէզը և ապա նորա մահից յետոյ նորա Նուրէդդին որդին զօրանալով արևելեան քրիստոնեայ իշխանութիւնները կործանում էին և երևելի եղեսպական կոմսութիւնը իրան քաղաքովը կործանուեցաւ Նուրէդդինիցը: Անտիօքին սպասում էր նոյն վիճակը, և արևելեան քրիստոնէութիւնը ոգւոց հանելով էր միտը բերում առիւծասիրտ Լևոնին: Բայց Լևոնը Կոստանդնուպօլսումը սաստիկ տանջանքներիցն մեռել էր 1142 թուին, նորա զիւցազնական Ռուբէն որդին նախանձոտ Յոյներիցն իրան զօրեղութեան մասին աչքերիցը զրկուել էր և դառն տանջանքով սպանուել:

Որպէս և իցէ հայկական իշխանութիւնը մեծ տխոյեան էր արևելեան քրիստոնէութեան և նորասկիզբը մահամեծութիւնը զօրեղանալով մեծ միաս հասցրեց: Յովհաննէս Կոմենեան կայսրը 1145 թուին մեծ պատրաստութեամբ Ալիլիկիայի կողմերն եկաւ Աթաբէգեանց առաջը կարելու. բայց հազիւ թէ այնտեղ հասաւ, մեռաւ. իսկ Լևոնի կրտսեր որդի Թորոսը, որ նորա հետ եկած էր, մէկ հնարքով ժողուց կայսերական զօրքը և գնաց մէկ հայ քահանայի մօտ: Հայ քահանան զազանի կերպով յայտնում է հայ իշխաններին և ժողովրդականաց Թորոսի գալուստը. Հայերը վառվում են անցեալ յիշատակովը և Լևոնի և Ռուբէնի մահուամբը, ոտի են կանգնում և շուտով 10,000 հայ երիտասարդներ Թորոսի դրօշակի տակն են ժողովում, առնվում են միառմի—Անարզարայ, Վահկայ բերդը, Աղանայ, Մամեստիա, Լայլն, և հայութեան իշխանութիւնը տիրապետում է, գրաւում է բոլոր Ալիլիկան: Յոյները հալածվում են այն տեղից և նրանց ինչքերը յաղթող զինուորութեան ձեռքն է ընկնում:

Այլումանուէլ կայսրը, որ արդէն յաջորդել էր Յովհաննէսին, բաւական զօրութեանը ուղարկում է Անդրոնիկոս զօրավարին (իրան հօր եղբօր որդուն) Ալիլիկիա. Թորոսը կամենում է բանը խաղաղութեամբ վերջացնել, բայց զօրավարը սպառնում է նրան միև

նոյն վախճանը տալ, ինչոր նորա հօրը՝ Լեօնին ։
Թորոսն առանց ժամանակ կորցնելու, շայոյ հետե-
ւակ զօրքը դարանի է դնում այն կիրճում՝ որով
յունական զօրքը Բարձր բերդի կողմերովը պէտք է
մտել էր Ալիլիկիա. այն ինչ ինքն ամրանում է Բար-
ձրը բերդումը. Յունաց զօրավարը և նորա հետ շատ
իշխաններ գերվում են, իսկ զինուորութիւնը ջարդ-
վում է ։ Յունաց կայսրը հաշտութիւն է կամենում
և մեր Թորոսը շատ զանձ առնելուց յետոյ է ար-
ձակուած նոցա զօրավարին և իշխաններին ։ Այսուա-
մենայնիւ Յոյները յաջող ժամանակի էին
սպասում. Թորոսը օգնութիւն է դնում Երուսաղէմի
Բաղդուին Գ. Թագաւորին ընդդէմ՝ Նորէղղլին Աթա-
բէգի՝ որ Եդեսիան նուաճելուց յետոյ արշաւում էր
Երուսաղէմաց երկրներէ վերայ ։ Այն ինչ Թորոսի
զէնքը դարձած էր մօհմետականաց դէմ, Յոյները
սկսում են թշնամական գործողութիւնները, Անդրո-
նիկոսը կրկին անգամ արշաւում է Ալիլիկիա. Թորոսը
վերադառնալով իւր աշխարհը, կրկին անգամ կոր
ի գլուխ ջարդում է Անարզարայի մօտ յունական
զօրքին 1152 թուին ։ Գալիս է ասլա Ապամանոս
կոստանդին զօրավարը, բայց Թորոսը և նրան էլ է
ջարդում Տարսոնի մօտ ։

Այսպիսով ամենայն հնարքները և ջանքը Յու-
նաց ՚ի զուրանցկացան ։ Բայց Արամանուէլը չըհան-
գստացաւ. մեծ զանձով և հողեր տալով Իկոնիոց

Սուլթանին, զինում է Ալիլիեցւոց դէմ. Սուլթանը
Անարզաբայի մօտ գտնուած թիլ ամրոցը պաշա-
րում է, բայց զօրաց մէջը ժանտախտ ընկնելով ոչինչ
չէ կարողանում. այն ինչ թորոսը հայկական զուն-
դերովը 1155 թուին ասպատակում է Սուլթանի
երկիրները: Սուլթանը ստիպւում է յետ դաւնալ
և հաշտութիւն խօսել մեր իշխանի հետ: Սորա-
նով Հայերը աւելի սիրտ առած, գրաւում են և Գեր-
մանիկ կամ Մարաշ քաղաքը և նորա շրջակայքը՝
որ Աստինացւոց ձեռիցն խլվելով Իկոնիոյ Սուլ-
թանի ձեռքն էր ընկել: Սորանով էլ չքաւականա-
ցած Հայերը մտնում են Իսաւրիա և Սանփաննոսի
մահուան վրէժը այն տեղի Յոյներիցն աւնում: Կայսրը
տեսնելով այս ամենայն եղելութիւնները, կամենում
է անձամբ մտնել Ալիլիկիա: Այն ինչ Հայերը իրանց
յաղթութիւններովը միանգամայն անհողացած և
զօրքերը ջրուած էին. կայսրը 1159 թուին մեծ
զօրութիւն ժողովեց և Փոքր Ասիայով անցանելով
վնում էր, իրր թէ Սելջուկական զօրութեանց վե-
րայ. հասնելով Ալիլիկիայի սահմանները, ճանապարհը
փոխում է և մտնում Ալիլիկիա, Հայերը զեռ ոչինչ
չէին իմանում, մէկ եւրոպական ուխտաւոր այս տես-
նելով՝ յայտնում է Հայերին, բայց շատ ուշ էր. թո-
րոսն իրան ընտանիքով ամուր տեղ քաշուեցաւ. Յոյ-
ները Ալիլիկիայ մտան և արդէն հայկական իշխանու-
թեանը այն վիճակն էր սպասում, ինչ որ Վեսնի ժա-

մանակը . բայց Երուսաղէմի թագաւորը և ուրիշ շատ լատինական իշխաններ՝ որոնք պայծառ լոյսով էին տեսնում հայկական իշխանութեան նշանակութիւնը և տուած օգուար արեւելեան քրիստոնէութեան, մէջ են մտնում և կայսերը համոզում են իրանը խաղաղութեամբ վերջացնել : Թորոսը ձեռն է վերառնում Անարզաբայ և Մամեատիս քաղաքներիցը, որոնք անմիջապէս կայսերական իշխանութեան ներքոյ են մտնում :

ՄԼԵԶ՝ ԹՈՐՈՍ Բ-Ի ԵՂԱՅԻ 1168—1174 ԹԻԻԸ :

Թորոս Բ. իւր մահիցն առաջ կոչում է Անտիոքիցը իրան աներ Թովմաս Պայլին՝ որ զեսպանական պաշտօնիւ նստած էր այն քաղաքումը, յանձանձիշ է կարգում նրան իրան զեռահաս որդւոյ վերայ և տէրութեան սանձը տալով նորա ձեռն՝ վախճանում է : Բայց Մլիհը, որ արդէն իրան հայկական յանդգնութեամբը ապստամբելով եղբօրիցը, նստում էր Հալէպ՝ Նուրէդդինի մօտ, լսելով եղբօր վախճանը, աճադարում է այն Սուլթանի օգնական զօրքերովը, մտնում է Նիլիկիա և շատ արիւնհեղութիւնից յետոյ այն երկրի իշխանական զաւազանը իրան ձեռն է առնում . Թովմա Պայլը (պալեօղը կամ զեսպանը) ստիպվում է Անտիոք զնալու, զոնեա իրան կենաց ապահովութեան համար . իսկ Թորոսի զեռահաս որդին գաղանի կերպով սպանվում է : Մլի-

լեհը միանգամայն փոխում է իրան նախորդների քա-
ղաքականութիւնը և բռնած ձանադարհը. և յի-
րաւի, եթէ միւսքներուս բերնը այն ժամանակվայ
հանգամանքները, պարզ լոյսով կրեաննենք իրաց
այդպիսի լինելը. քրիստոնեայքը երկպառակեալ և Մահ-
մետականները զօրեղացած էին, Մլեհը մահճետա-
կանաց օգնականութեամբն արդէն աթառի վերայ
բարձրացած, միանգամայն քրիստոնէից դէմ է զի-
նուորվում և Վիլիկիայի սահմաններումը դանուած
Տաճարական ապետութեան հողերը իրան ձեռն է
զրաւում: Արևելեան քրիստոնեայ բարօնները միա-
բանական զօրութեամբ կամենում էին Վիլիկիական
իշխանութեան վերայ յարձակիլ: Երուսաղէմի թա-
ղաւորը կամենում է իրաց ելքը խաղաղութեամբ
վճռել, գալիս է Անտիոք, կոչում են Մլեհին խոր-
հուրդ, բայց նա չէ անտում: Այնուհետև Երուսա-
ղէմայ թաղաւորը և այլ քրիստոնեայ Եւրոպական
իշխանները մանում են Վիլիկիա և հէնց սպառնում
էին նորա կործանումն. կրբոր Նուրէղգիներ յանդուզն
զօրութեամբ յարձակուելով Երուսաղէմայ թաղա-
ւորութեան հողերի վերայ, նրան յետ է կանչում
և Մլեհը աղաատվում: Քէ և Մլեհը իրան քաղաքա-
կանութիւնը այդ կողմանէ փոխում է, այսուամե-
նայնիւ Յոյների վերաբերութեամբ չէ փոփոխում,
և իր պտպիւրի առելութիւնը և վռէժանդութիւնը
սկսում է երևան հանել. օգուտ քաղելով իրան մահ-

Մետականաց հետ սէր և հաւատարմութիւն ունեւալուցը կազմում է մէկ դաշնակցութիւն՝ Ղիսնիոյ, Հալէպի և ուրիշ մահմետական իշխաններէցը, և նոցա հետ միասին նեղի է ձգում Քիւզանդական կայսերութիւնը: Մլեհը իրան այսպիսի անվահեր ուղղութեամբը, զուցէ մէկ ուրիշ ժամանակ կամ մէկ ուրիշ դարում, շատ բան կանէր, միայն ոչ այն դարում, երբոր մահմետականութեան դէմ ընդհանուր քրիստոնէութիւնը մաքառում էր և նա ինքն իրան դործքերը նրանց հետ էր բռնում: Գուցէ հէնց այս պատճառաւ մեր այս Ֆրիղերիքոսը սպանվում է իրան զօրքերից՝ առեւի դառնալով թէ ժողովրդեան և թէ հոգևորականներին:

ՌՈՒԲԷՆ Բ. 1174—1185 թիւի.

Մլեհի անզը նստեց նորա եղբայր Ստեփաննոսի որդի Ռուբէնը, որոյ իշխանութեան սկիզբներումը Տարսնը և միւս քաղաքները՝ որոնք Յունաց ձեռին էին. Ռուբինեան տան հետ միացան. Ռուբէնը կամեցաւ և Վամբրոն ամրոցը նուաձել, որովհետև նորա իշխանները՝ որդիից որդի ժառանգում էին այն ամրոցը յունաց կայսեր իրաւասութեան ներքոյ և հաւատարիմ հպատակ էին նոյն կայսեր և միշտ աշխատում էին կայսեր զօրութիւնը Վիլիկիայումը ստուարացնել: Հեթումը՝ Նճրսէս Վամբրոնացւոյ եղբայրը՝ որ այդ ժամանակը Վամբրոնի իշխանն էր,

ընդդիմացաւ, սաստկացաւ թշնամութիւնը և ատե-
լութիւնը երկու հայկազն իշխանաց մէջ և Ռուբէնը
սաստկութեամբ պաշարեց Լամբրոնը: Անտիոքի Պե-
մունդ իշխանը շեթումի յորդորանօքը կանչուած է
Ռուբէնին Անտիոք խորհուրդի համար: Ռուբէնը
բռնվում է այն տեղ և նորա եղբայր Լեոնը Լամբ-
րոնի պաշարը առաւել ևս սաստկացնում է և այն
տեղն է հասցնում շեթումին՝ մինչև նորա խնդիր-
քովը Պեմունդը արձակուած է Ռուբէնին, որ դալով
Կիլիկիա, 1185 թուին իշխանութիւնը յանձնելով
իրան հաւատարիմ եղբօրը, ինքն առանձնանում է
և կրօնաւորական կեանք է անցկացնում մինչև իր
մահը:

Ռուբէնը իրան արձակուելուց յետոյ շատ սի-
բով է վարվում լատինականաց հետ, խնամութիւն
է անում Պեմունդի հետ և տաճարականաց հողերը
յետ դարձնում:

ԼԵՒՈՆ Բ. 1186—1219 ԹԻԻԲ.

Այս Լեոնը վերոյիշեալ Ռուբէնի կրտսեր եղ-
բայրն էր և հէնց նորա կենդանութեան ժամանակը
իրան քաղաքագէտ հանձարովը և պատերազմական
սխրագործութեամբն արժանացաւ զրաւելու Կիլի-
կիայի իշխանութիւնը. ժամանակի բերմունքները և
իրան շրջահայեաց աեսութիւնը բարձրացրին, ինչ-
պէս իրան պատիւը և իշխանութիւնը, նոյնպէս և

Այլիկիական Հայկազանց անուներ և նշանակութիւնը: Պարզ լոյսով ճանաչում է իրան ժամանակի հոգին և ուղղութիւնը, փաղաքշում է և մէկ քանի կերպով հնազանդութիւն է ցոյց տալի Հոռովձայ աթոռին և պապութեանը, յանդունդն և խիստ է վարվում Բիւզանդիայի հետ, որ Հայաստանի դարեւոր սոսխն էր և իշխանութեան վերաբերութեամբ միանգամայն ընկճում է և ոչնչացնում Վաթնորնի իշխանութիւնը՝ որ յոյսը դրած արեւելեան կայսրների վերայ չէր հնազանդում և հպատակութիւն ցոյց տալի Աուրինեանց: Արբե ասպետ և խաչակիր ձեռն օգնականութեան է մատուցանում Յրիշէրիքոս Բարբարոսա կայսերը, այն ինչ իրանց կոչումն և նշանակութիւնը կորցնող ասպետների հետ մաքառում է իրան նրկիրն և իրաւունքն պաշտպանելու: Ահա այս օրինակ է վարվում մեր Աւոնը՝ որ առաջին պրակաւ որ թաղաւոր է հանդիսանում Այլիկիայում:

Աւոնը ինչ ժամանակ Այլիկիայի կտաւալարութիւնը իրան ձեռն առաւ, երկու հարեան իշխանութիւնները, ինչպիսի էին Աթարէզեանցը արեւելքումը, Բիւզանդիայինը արեւմուտքումը, բաւականին անկարգութիւններ էին ցոյց տալի, սրանցից օգուտ քաղելով իրան երկիրը ընդարձակում էր ՚ի փնաս նոցա, իսուրիան միանգամայն նուաճեց և արեւելեան Այլիկիային տիրապետեց: Նուրէզդինը մեռած էր և նորա ժառանգը դեռ ևս մանուկ լինելով գանվում

էր Սալահադինն քուրդի խնամատարութեան ներքոյ, որ սկսել էր էութեան տունը կործանել Ազիպատսուժը և նորա աւերակների վերայ իրան իշխանութիւնը յարդարել և քիչ քիչ առաջ զայով Յրուսաղէմայ թագաւորութեան հետ մաքատել: Իսաւրիան միանգամայն նուաճելն ղիւրին էր, ըստորում Իսահակ Անգելոսը առաւել իրան զուարճութեանց ետևից էր գնում, քան թէ իրան երկիրները պաշտպանելու: Ի կոնիոյ Սուլթանը տեսնելով Վենի երկրի ընդարձակուելն, կասկածանք է կրում և սկսում է արշաւել Ալիլիկիական երկիրների վերայ, բայց սպանվում է հայկական զինուորով թիւնից և այնուհետև Իկոնիայիք սէտք է առաւել պաշտպանել էին, քան թէ ընդարձակել իրանց սուլթանութիւնը Ալիլիկիայի կողմից:

Սինչ այս մինչ այն արդէն հասել էր այն ժամանակը՝ երբոր սէտք էր Ալիլիկիական հարստութիւնը իրան երկար ժամանակվայ սխրազործութիւններիցը և քրիստոնէութեանը ջատաղով կանգնելուց յետոյ արևելեան մահմետականաց դէմ վարձատրվել էր Աւրուպական քրիստոնէութիւնիցը և պահուել արքայական թաղիւ: Սալահադինը 1187 թուին նուաճեց Յրուսաղէմը և քրիստոնէաց զինուորաց արեամբը ազատած սուրբ երկիրը կրկին անգամ մահմետականութեան ներքոյ ընկաւ: Գերմանացուց Յրիդերիկոս Բարբարոսսա կայսրը 1189 թուին սկսեց

էրրորդ խաչակրութիւնը՝ հասաւ մինչև Իկոնիոյ Սուլթանութեան սահմանները: Մեր Ղևոնը իմացաւ նորա զայլուստը՝ իմացաւ և նորա պաշարի պակասութիւնը, խեղոյն ամենայն բան պատրաստելով կայսերն է ուղարկում և մինչև անգամ Հայոց զինուորութիւնը ժողովում է, որ նրան Ալիէկիայիցն անցկացնելով՝ առաջնորդէ սուրբ երկիրը: Բայց կայսրը Սելեկոս քաղաքը հասնելով՝ խեղդովում է Ալիէկաղնոս գետում:

Ֆրիդերիքոսն, իբրև կայսր, արդէն իւր մահիցն առաջ, խոստացել էր թագաւոր պսակել Ղևոնին: Ղևոնը խեղոյն նորա աղէտալի մահից յետոյ նամակ գրեց Աղեւտոհնոս Գ. պապին և Հենրիկոս Զ Գերմանացւոց կայսեր, վերոյիշեալ կայսեր որդուն, և ամենայն բան միառմի նրանց պատմելով՝ յայտնեց նրանց և Ֆրիդերիքոսի դիտաւորութիւնը իրան թագաւոր պսակելու համար: Նոքա խեղոյն միահաւան ուղարկեցին թագ, որով 1198 թուին Տարսոն քաղաքումն, Տննդեան օրը, փառաւոր հանդիսիւ Ղևոնը թագաւոր օծուեցաւ, Գրիգոր Զ կաթողիկոսի ձեռամբն, ՚ի ներկայութեան հայ երևելի իշխանաց, ազքնպիսկոպոսաց, եպիսկոպոսաց և այլ բազմաթիւ կղերաց և աշխարհականաց: Ներկայ էր հանդիսումն և Աոնրադոս կարդինալն, պապի թագի բերողն Ներոպայից: Օտար ազգաց իշխանները և թագաւորները շնորհաւորեցին մեր այս նոր թագաւորի օծումը:

և նորա բարեկամութեանն էին ցանկանում. Ալեք-
սիոս կայսրը, Խասհակ Անդեղոսի աչքեր հանողն
անգամ, նորա բարօրութիւնը և յաջողութիւնն էր
ցանկանում: Լեւոնը զարդարում է Ախ ամուր քա-
ղաքը և թագաւորական աթոռն իրան օժիւլուց յե-
տոյ այն տեղ է տեղափոխում, նոր պալատ շինելով՝
նոր նոր կարգեր յարդարելով, ըստ եւրոպական կարգի:

Այս միջոցին 1199 թուին Անտիոքի դքսու-
թեան ժառանգութեան համար մէկ վէճ է բաց-
վում Լեւոնի և Տրիպոլոյ կոմսի (ճիւան անուամբ)
մէջ, որ տեւում է 12 տարի և զրեթէ այդ միջո-
ցումն զբաղեցնում է հայկական բոլոր զօրութիւնը
և խոչընդոտ է լինում որեւիցէ երեւելի գործ յառաջ
տանելու: Պատճառն այսպէս է ծագում. Անտիոք
քաղաքի Պեմունդ դքսի Ռայմունդոս որդին պսակ-
ված լինելով Լեւոնի Ռուբէն եղբօր Ալնգայ աղջկան
հետ, ունէր մէկ որդի՝ որոյ անունն էր Ռուբէն.
Ռայմունդը մահուան մահիճը մոնելով՝ իրան հօ-
րիցն երգամամբ խօսք է տունում Անտիոքայ դքսական
իշխանութիւնը իրան Ռուբէն որդուն տալ: Պե-
մունդը շուտով իրան որդուց յետոյ մեռնում է
և Անտիոքայ դքսութիւնը, իւր երգամանը համեմատ
տալիս է Ռուբէնին՝ իրան թոռանը: Տրիպոլոյ այն
ժամանակվայ կոմսը՝ որոյ անունը ձիւան էր և որ
Պեմունդի միւս որդին էր, Լատինական իշխաններին
իրան կողմն է զբաւում, նոյն և Տաճարական և

Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին և նոցա հզօր
օգնականութեամբը հալածում է Ռուբէնին Անտի-
օրիցը՝ որ իսկոյն փախչում է Վեոնի մօտ և նորա
ձեռնառուութիւնն է խնդրում: Վեոնը վերաւորեալ
իրան ազգականի անպատուութեան համար՝ բուռն
զօրութեամբ մանում է Անտիօքի սահմանները, մե-
ծամեծ արիւնահեղ ճակատներ է ունենում Վատի-
նականաց գէմ. խլում է Տաճարականաց կալուած-
ները՝ որոնք գանվում էին թէ՛ Ալիլիկիայումն և թէ՛
նորա սահմաններումը, լինում են կոտորածներ թէ՛
այս և թէ՛ այն կողմիցը, բայց մէկ քանի ժամա-
նակից յետոյ շրջահայեաց Վեոնը բանին ուրիշ
շրջան է տալիս: Աննովկենտիոս Գ պապը՝ որ այն ժա-
մանակները յաջորդել էր Աեդեսախնովն և որ ամե-
նամեծ պապերից մէկն լինելով՝ արդէն ըստ ժամա-
նակի բերմանցն, ՚ի կատար էր ածում Գրիգոր Ա-ի նը-
պատակաները և մէկ բարոյական բարձր իշխող և ար-
քայաւանող լինելով Աւրոպական մարդկութեանը, մեծ
ներգործութիւն ուներ և արեւելքումը: Վեոնը Ան-
տիօքի խնդիրը յայնձնում է, իրան դեսպանների
ձեռամբը, Հռովմայ աթոռին և մեծ պապի աչքն
իրան վերայ է դարձնում: Պապը, ըստ նորա թա-
խոնձանաց, դատաւոր է կարգում առաջ Աետրոս
և յետոյ Սովրեա կարգինալներին, բայց նոքա միշտ
Վատինականաց կողմը բռնելով՝ բանին աչառու վախ-
ճան էլին տալի: յօգուտ և բոսպականաց և Աետրոսն

(կարդինային), մինչև անդամ, յանուն պապին նզովք
զրեց Հայոց թագաւորի վերայ, բայց Հայոց ժողո-
վուրդը Գերմանացւոցը և Անգղիացւոցը չէր և ոչ
Հայոց եկեղեցին պատուեկացը, ուրեմն 'ի զուր էր
կարդինայի սպառնալիքը: Վերջապէս Աննովիկենտիոնն
երկարամեայ տարածայնու թիւնները վերջացնելու հա-
մար, պէտք է խիստ միջոց էր դործ գրել. նշանա-
կուեցան դատախազ՝ Նրուսաղէմայ թագաւորն, սոյն
քաղաքի և Անտիոքայ պատրիարքները, և մէկ քանի
անաչառ իշխաններ, որոնք վճռեցին յօղուտ Ռու-
բէնի: Իսկ Աւոնը Տաճարականաց կալուածները պէտք
է նրանց յետ էր դարձրել: Բայց պէտք է ասել, որ
այդ վէճի վերջին տարին Աւոնի ոսոխները իրանց
ամենայն ջանքն 'ի դործ գրին նրան վնաս տալու
և փորձանքի մէջ ձգելու և այդ մասին զանազան
որոգայթներ լարեցին: Ամբրոնի շէթում իշխանն
է ապստամբում, Նուրէզգիինի որդին մեծանալով պա-
հանջում է իրան մէկ քանի քաղաքները՝ որ նորա
մանկութեան ժամանակները Աւոնը միացրել էր Ախ-
լիկիայի հետ, բայց ամենայն անգ յաղթող է հան-
դիսանում թագաւորը և միւս կողմանէ խնամու-
թիւն և սէր է կապում Աուսինեան տան հետ՝ որ
Նրուսաղէմը թողնելով երրորդ խաչակրու թեան ժա-
մանակը զաղթել էր Ախպրոս կղզու վերայ:

Աւոնը ամուսնացած էր Հուդոն թագաւորի
քրոջ վերայ և այն թաղաւորին այցելութեան գը-

նալու ժամանակը լստոնական նաւերը նրան շրջապատեցին. Լեոնը քաջութեամբ ազատվում է և հասնելով Կիլիկիա, Հեթումի իշխանութեանը վերջ է տալիս նրան պահելով Սիս քաղաքումն և նորաբերդը և կալուածները յարքունիս գրաւելով: Քաջութեամբ հալածում է և Հալէպի Սուլթանին և նորա ասպատակների առաջը կտրում: Այնուհետև իրան ուշք ու միտքը դարձնելով տէրութեան կարգաւորութեան և սպասում կեցութեան վերայ, մեռնում է 1219 թուին և թաղվում է Սիս քաղաքումն:

Լեոնի մահից յետոյ ծաղած շիթութիւնները 1219—1226 թիւը:

Լեոնը իւր մահիցն առաջ իրան յաջորդ նշանակել էր իրան Զարէլ մանկահասակ աղջկանը, Բարձր բերդոյ Կոստանդին Բարօնի (պարոնի) խնամատարութեամբը, որ Հայոց երեւելի իշխաններից մէկն էր: Բայց Ռուբէնը, Անտիոքի դուքսը, լսելով այս ամենայն եղելութիւնները, կամենում է ինքն թաղաւորել Կիլիկիայումն և այն զինու զօրութեամբ: Կոստանդինը, տէրութեան խնամատարը, նորա առաջը բռնում է Մամեատիա քաղաքի պաշարելու ժամանակը և նրան բռնելով բանան է դնում Տարսոնումը՝ ուր և մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռնում է:

Անտիոքումն այնուհետև նստում է Պեմունդը, որ Ռուբէնի ազգականներից մէկն էր: Կոստանդինը,

Հայոց կաթողիկոսի և Հայոց մեծամեծների հաւանութեամբը, Զարէլին ամուսնացնում է Պեմունդ դքսի Փիլիպպոս որդւոյ հետ, որ գալով Սիս 1222 թուին պսակվում է և օծվում է Հայոց թագաւոր՝ երզուելով ամենայնիւ հարազատ լինել Հայաստանեայց եկեղեցուն և աշխարհին:

Բայց Փիլիպպոսը հաւատարիմ չէ մնում իրան խօսքին, խտրութիւն է անում Վատինականաց և Հայոց միջ, առաւել Վատինականաց սիրելով, լատինական շաղօք գնալով, սրանով էլ չէ բաւականանում, պալատական զարդերը և հարստութիւնը քիչ քիչ ուղարկում է Անտիօք՝ հօր մօտ: Հայերը, չորս տարուց յետոյ, իրանց համբերութիւնը կորցնելով՝ նրան բանտն են ձգում և զրկում են թագաւորական տիտղոսիցը և պատուիցը: Հայրը սառն աչօք է նայում այս ամենայն եղելութեանց վերայ, և Փիլիպպոսն իրան կենաց վախճանը բանտումն է գտնում:

ՀԵԹՈՒՄ Ա. 1226—1270 ԹԻԻՐ.

Հայերն՝ արդէն բաւական զայրացած լինելով Վատինականներիցը, կամեցան լատինական հոգւով մեծացած Զարէլին ամուսնացնել մէկ այնպիսի իշխանի հետ, որ ոչ միայն հոգւով, այլ և արեամբ հայկազն լինի: Այսպիսի ոք էր Վոստանդին խնամակալի անդլանիկ Հեթում՝ որդին՝ որ Հայոց մեծաց և Հայոց կաթողիկոսի ընտրողութեամբը և հաւանու-

Թեամբը պէտք է ամուսնանար թագուհու վերայ. բայց Չարէլը խորշում էր և միայն երկար ընդդիմութիւններէն յետոյ հազիւ հազ տուեց իրան ձեռն չեթումին: Կսպիտով Ալեոն Բ. մեծ թագաւորի աթոռի վերայ, մէկ քանի ժամանակից յետոյ, բազմում է չեթում Ա., որ արդարեւ իրան աչալուրջ և շրջահայեաց քաղաքական գործքերովն և Հայաստանումն արած շինութիւններովը նրանից պակաս չէ: Եւ յիրաւի այդ ժամանակները, երբ այնժամեան աշխարհումը մեծ փոփոխութիւններ էին կատարվում և Հայաստանի, ինչպէս և արեւելքի, հրամայողներն փոխվում էին, մէկ այդպիսի մարդ շատ հարկաւոր էր:

Արդէն գուրս էին եկել Մողոլները և զրաւել Միջին Ասիան. քայլ առ քայլ յառաջ էին մղում իրանց աշխարհակալութիւնը դէպի արեւմտեան Ասիա: 1240 թուին, երբոր Մողոլաց Բաչու զօրավարը Հայաստանը զրաւելուց յետոյ պատրաստութիւններ էր տեսնում դէպի Կիլիկիա արշաւելու, չեթումը նորա մօտ դեսպան ուղարկելով՝ դաշն սիրոյ և բարեկամութեան է կապում: Այսքանովս չէ բաւականանում, այլ և Հայոց մեծաց և հոգևորականաց հաւանութեամբը կամենում է անձամբ գնալ Մողոլիա (Թաթարստան): 1253 թուին, երբոր իրան դեսպանը վերադարձաւ Բաթուի մօտիցն՝ (որոյ հաճութեամբն և հաւանութեամբն յայանեց նախ և

առաջ մեծ խանին Արախօրսնի) այն ժամանակը
ձանապարհ ընկաւ և հասաւ Մանգոյ խանի բնա-
կութեան քաղաքը: Հաստատ պայման և դաշն կը-
ռեցան միմեանց օգնութիւն տալու, Մեծն Հայաս-
տանի վիճակն բարեկաւայնելու և այնուեղի Հայերին
անդորր պահպանելու, և որ առաւելն է Ասորոց և
Սուրբ երկրի կողմերը միմեանց օգնականութեամբ
պատերազմ մղելու ընդդէմ Մամլուկներին՝ որոնք
արդէն եւրոպական քրիստոնէից թուլութիւնիցն
օգուտ քաղելով՝ կամաց կամաց յառաջ էին խա-
ղում: Արեք և հէս տարի ձանապարհորդութիւնից
յետոյ Հեթումը Մանգոյ խանի Հուլաուն եղբոր
հետ վերադարձաւ. Հուլաունը Ասորոց կողմը մնաց,
իսկ Հեթումը Ալիլիկիա հասաւ: Մեր թագաւորն այ-
նուհետև ընկնում է Ահմեթի Սուլթանի հողերի
վերայ և Վերմանիկը խլում. բոտորում սուլթանը
նորա բացակայութեան ժամանակն ասպատակ էր ա-
րել Ալիլիկիան: Ալեքսիան կողմիցը նմանապէս ընդար-
ձակվում է Ալիլիկիան՝ Մողղներին տուած մէկ քանի
քաղաքներովն:

Մինչ այս մինչ այն Բաղդադի խալիֆայութեան
կործանելուց յետոյ, Հեթումը 40,000 հեռեակ զի-
նուորութիւնով և 12,000 հեծելազօրով գնում է
Հուլաունի մօտ և միաբանական զօրութեամբ առ-
նում են Հալէպը և արդէն մօքներումը զրել էին
Մամլուկներին ձեռքիցը Սուրբ երկիրը խլել. նրբոր

Մանգոյ խանի մահուան լուրն եկաւ: Հուլաունը մասնաւոր զւրբ թողնելով՝ զնաց Մողոլիա, այն ինչ, չեթումն էլ մէկ քանի ժամանակից յետոյ պէտք է ճանապարհ էր ընկել այն տեղ, մեծ խանի գերդաստանական կռուի պատճառաւ:

Մամելուկների զուլան և Մուլթան լինելով Բիրարսը (Փնդուխտարը) այն ժամանակն ընկնում է Ասորոց երկրի վերայ և Մողոլական գունդը ջարդելուց յետոյ ասպատակէ ուղարկում Ալիլիկիա: Աւերում են, կործանում են բոլոր այն երկրի ընդարձակութիւնը, թագաւորի որդի թորոսը մեռաւ պատերազմումը, իսկ Վեոնը գերութեցաւ, չեթումն աճապարեց՝ Ալիլիկիա եկաւ. բայց ուշէր, ցաւեցաւ և արդէն տեսնում էր պայծառ լոյսով այն սարսափելի գազանին, որ պէտք է կործանէր քանի մի ժամանակից յետոյ Ալիլիկիական տունը: Մէկ քանի գեսպանական բանազնացութիւններից յետոյ Սանկոլասար եգիպտական գերեալ իշխանը Մողոլներին ձեռքիցն ազատելով ուղարկում է Բիրարսին, որ նորա տրիտուր ուղարկում է Վեոնին: Չեթումի ուրախութեանը չափ չկար, ինչպէս և բոլոր Ալիլիկիացւոց: Այնուհետեւ թագաւորը երկարամեայ ծանր իշխանութիւնը և պսակը տալով իրան որդուն, ինչն 1270 թուին կրօնաւորական զղեստ է հաղնում:

ԼԵՒՈՆ Ք 1270—1289 ԹԻՒՐ՝

ԼԵՒՈՆԻ տասն և ինն ամեայ թագաւորու թեան ժամանակը կարելի է երկու կէս բաժանել, մինչև 1276 թիւն անյաջող, մնացեալը յաջող. առաջին մասնումը զանազան ձախ հանգամանքներէ պատճառաւ պարտեալ, իսկ երկրորդումը յաղթող:

ԼԵՒՈՆը մէկ այնպիսի ժամանակում էր գտնվում, որ եթէ ունեցել էր բաւական կարգաւորեալ զինուորութիւն, կարող էր անդէն վազուց որբացած շախատանը ձեռք բերել. Մողոններն իրանք էին առաջարկում; ըստորում գաշնակից էին և ըստորում նոցա քաղաքական և ժառանգութեան պատճառաւ պատերազմները օրէց օր սաստկանում էին, և քայքայվում էր նոցա լայնածաւալ տէրութիւնը: Ալիլիկիական հողերը ընդարձակուել էին մինչև Նփրատ և Միջագետք, իսկ եւրոպական քրիստոնեայքը, ինչպէս երկու հարիւր տարուց առաջ, գունդագունդ վազում են դէպի սուրբ երկիրը՝ այժմ գունդագունդ թողում էին այն սուրբ երկիրը՝ որ իրանց արեամբն էին ներկել:

Սուրբ երկրի պաշտպանողը և արևելեան քրիստոնեայ ժողովուրդների հովանաւորութիւն առնողն՝ Հայերը պէտք էին հանդիսացել, բայց բանը այն է, որ Հայոց Ալիլիկիական թագաւորութեան մէջ այդքան զօրութիւն չըկար, և հէնց իրան ներքին,

քարոյսական կարողերն էլ բաւական արգելքներ ի և երկագառակութեանց պատճառ էին լինում: Հայերն, եթէ ունեցել էին իրանց ետէն Աստուրեան լեռաները և Ասլանտեան ուլկիանոսն, այն կարող էին շատ բան անել. բայց ետե ից Յոյներն և Սելջուկեան, Ղոնիսիան և Վիխայոնական իշխաններն էին, իսկ առաջից մահամտական Մամելուկներն, որոնք արդէն Աղիպատսիցը դուրս գալով զբաւել էին Սուրբ երկիրը և Ասորոց երկրի մեծ մասը:

Հանգամանքներն այսպէս էին, երբոր Վիլիկիոյ իշխանական զաւազանը բանիմաց Վեոն Գ. ի ձեռն ընկաւ. մէկ քանի ամսից յետոյ հայրը վանքումը վախճանեցաւ և այս հարուածը այնքան սաստիկ վերաւորեց Վեոնի զգացող սիրտը, մինչ զինա մէկ քանի ամիս ժամանակ մերձ ՚իմահ հիւանդացաւ և սպա հազիւ հազ առողջանալով հմուտ բժշկաց ձեռամբը, վերջապէս օծուեցաւ թաղաւոր Տարսոնումը Յակոբ կաթողիկոսից՝ ՚իներկայութեան հայկական մեծամեծաց և պարոնայից: Վզուր աշխատեց այնուհետե իրան երկիրը խաղաղութեան և ապահովութեան մէջ պահել, հետի ամենայն որեւիցէ պատերազմական աղմուկներէից և ներքէն խռուովութիւններէից: Բարօնները միշտ նենդութիւններ էին առնում և զաւաճանութիւն թաղաւորի գէմ, իսկ արտաքին կողմանէ Սելջուկեան թուրքերը, որոնք Վիլիկիոյ չորս կողմն էին և Մողոլական

իշխանութեան ներքոյ, տեսնելով Մողղաց և Հայոց ներքին երկպառակու թիւնները և արդէն զայրացած լինելով նոցա իշխանութիւնից, Բիբարսին զրդում են և մէկ քանի անգամ ասպատակ են վերկացնում Արլիկիայումը, մեծ կոտորածներ են ունենում Արլիկիայի քաղաքները՝ բացի ամուր Սիւր. այս սպասհեցաւ 1274 թուին, թագաւորը միայն էր մնացած, յանդուզն բարձնները զրաղ էին քաշուել և սառն աչօք էին նայում: Այդ միևնոյն ժամանակները ժանտախան, սոֆն, թագաւորի աղջկայ և որդւոյ մահը և հէնց թագաւորի կրկին անգամ աստիկ հիւանդութիւնը՝ Արլիկիայի զրո. թիւնը աւելի էին թշուառացնում: Այսպէս աղիողորմ և կորստաբեր տեսարանները շարունակում են մօտ մինչև 1276 թիւն, երբոր բանը այլ շրջան առաւ Ասուածային նախախնամութեամբն:

Հայերը և Պարսները վերջապէս միաբանվում են և թագաւորի եղբայր Սմբատ զօրավարի առաջնորդութեամբը բաւական կոտորած են տալի Մամլուկներին արևելեան Արլիկիայումը, ուր և վերաւորուելով Բիբարսը մէկ քանի ժամանակից յետոյ վախճանվում է Գամաշկոսումը: Մողղաց Ազադախանը լսելով Վեոնի այս յաղթութիւնները՝ շատ ուրախանում է և մինչև անգամ կամենում է Արլիկիայի հարևան Սելջուկական հողերը նորա իշխանութեան ներքոյ ձգել. բայց Վեոնը համեօտու-

Թեամբ յետէ կանգնում այդ առաջարկութիւնիցը՝ իրան զօրութիւնը և այն ժամանակուայ հանգամանքները աչքի տակ բերելով:

Աւտոնը այսպիսով իրան ուշքն ու միտքը միայն ձգեց Արիւնիկայի վերայ և մեծ խոսնին խորհուրդ էր տալի իրան գաւառներումն և նահանգներումը հաւատարիմ և խոհեմ մարդկերանց կարգել, որոնք պատճառ չը տան նորանոր խռովութեանց և անկարգութեանց: Այնուհետև, այն է 1282 թուին, մողղական և հայկական բանակները միանալով՝ մեծաւ զօրութեամբ մտնում են Ասորոց երկրի սիրտը՝ վրէժ առնելու Մամլուկներին, որոնք պատճառ էին եղել Սելջուկեանց և Թուրքմենների անկարգութեանց, հասնում են մինչև Համա քաղաքը (Անախոզի մօտերքը), ուր և ծագեցաւ զխաւոր ճակատն: Բիրարսի յաջորդ Սուլթանը նրանց առաջը դուրս եկաւ. Մանգոտամուրը, Ապաղայ մեծ խոսնի եղբայրը, բուն զնդի պլուլն անցկացաւ, աջ թևեր Աւտոնը առաւ, իսկ ձախը Ալմախ մողղական զօրավարներին մէկն: Մեր զօրութիւնը պէտք է յաղթէր, եթէ Մանգոտամուրի կաշառակերութիւնը կամ անհոյսութիւնը չէր եղել, աջ և ձախ թևերը թշնամուն ջարդեցին և հալածեցին պատերազմի դաշտին, այն ինչ բուն գունդը մնացած էր անգործունեայ: Այսպիսով, թէ և յաղթութիւնը Մամլուկներին կողմն անցաւ, այսուամենայնիւ, այնուհետև Աւտոնի ընդը

կառավարութեան ժամանակները Մամելուկները չը համարձակեցան Վիլիկիայի սահմանների վերայ ուժ դնել: Այնուհետև Վեոն երրորդը մինչև 1289 թիւը, իրան ուշքը ձգեց իւր ժողովրդեան հոգեոր և խարմնաւոր կրթութեան վերայ, զրել տուեց շատ զբքեր, բանասէր ուսումնականաց դիւրութեան համար և մինչև այսօրս էլ նորա ժամանակ զբուսմանից շատերը կան:

ՀԵԹՈՒՄ Բ-ի ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ 1289—1307 ԹԻԻԸ.

Հեթումի տասն և ութ ամեայ կառավարութեան ժամանակները նոր տեսարաններ են բացվում և միանգամայն նոր հանդամանքներ. Ա. Հայոց դաշնակիցների, այն է Մողոլաց, զօրութիւնը առաւել քան զառաւել քայքայվում է և թուլանում և նրանց խոնկից շատերը, մինչև անգամ, ընդունելով մահամետականութիւն, Հայոց ազգին սկսում են հալածել և կոտորել. Բ. Մամելուկները զօրեղանում են և Վիլիկիայի զօրութիւնը դժուարանում և Վ. Հայերը զիմում են քրիստոնէից օգնութեանը և այս օգնութիւնը պէտք է լինէր մէկ քանի ծէսերի փոփոխութեամբը, որ մեծ ազմուկների և խռովութեանց պատճառ եղաւ և որ ներքին կողմանէ մեր աշխարհի միութեան կապը քակեց և մեր համազգեացը թշնամացրեց միմեանց դէմ:

Հեթումն, որ Վեոն Վ-ի որդին էր, հէնց իրան

կառավարութեան սկիզբները սկսեց զեւսականական խօսակցութիւններ առնել Նիկողայոս Գ պապի հետ և նորա օգնութիւնն էր թախանձում: Աոստանդին կաթողիկոսն՝ որ ընդդէմ էր և յայտնի կշտամբում թաղաւորին՝ զըկվում է աթուղցն և նորա տեղը ժառանգում է Ստեփաննոսն՝ որ Հռովմէայ նստող կաթողիկոսներից վերջինն էր:

Այս միջոցին, այն է 1291 թուին, Մէլէք Աշրաֆը (կալափունը)՝ Մամլուկների Սուլթանը, Տաճարականներիցն և Յովհաննիսեան կարգիցն խլում է Տրիպօլիւնը և Ակկոնը՝ նոցա վերջին սպաստանարանը Սուրբ Երկրումը և այնուհետև զխմում է զէպիսկոփիկիա: Արդուն խանը պատերազմաց մէջ գտնուելով, ձեռն օգնականութեան չըկարողացաւ տալ, և ըստ Հռովմէայ ամրոցը, դարուկիսեայ կաթողիկոսարանը, առնուեցաւ և կործանուեցաւ, և արդէն Մամլուկները մտնում են Ալիլիայի սիրան, Երբոր համբաւ հասաւ Աշրաֆին՝ թէ Աղիպօսը վաանդի մէջ է քրիստոնեայ զինուորներիցն, որոնք պապի յորդորանօքն արդէն պաշարել էին Աղէքսանդրիան: Սուլթանը շտապաւ վերադառնում է այն տեղ, հետը տանելով շատ զերեւաններ, որոց միջին էր և Ստեփաննոս կաթողիկոսը և Աուսաուոչայ աջն: Աղիպօսոսն ազատվում է քրիստոնեայ զինուորների արհաւիրքիցը, այսուամենայնիւ ժանտախար նրանց տեղն է բռնում, և Սուլթանը կարծելով թէ պատ-

Ճառն Հայոց կաթողիկոսն և սուրբ աջն է, ուստի և արդէն խնդրեալ լինելով Հայոց թագաւորից, արձակում է: Ապօղիկոսն արդէն զերութեան ժամանակները մեծ տառապանքներ կրելով մեռնում է մէկ տարի վտարանդութիւնից յետոյ: Իսկ նորատեղը յաջորդում է 1294 թուին զիւրահաւան Գրբիպոր է կաթողիկոսը, և կաթողիկոսարանը այնուհետև լինում է Ախա մայրաքաղաքումն, ըստորում Հռոմկլան քակեալ էր:

Պորանից յետոյ Հեթումը մէկ քանի ժամանակ հրաժարվում է կառավարութիւնից և առանձնանում է մի վանքի մէջ, իշխանութիւնը յանձնելով իրան եզրայր Թորոսին. բայց և սա էլ երկու տարուց յետոյ հրաժարուեցաւ և վանքն մտաւ: Հեթումը կրկին անգամ պէտք է կառավարութիւնը ձեռն էր առել և Ղազան խանին անստութիւն գնար, որ Արդունի մահից յետոյ շատ քաղաքական պատերազմներից յետոյ խան կարգուելով՝ զանաւում էր Ասորեստանի կողմերը (նոցա խօսակցութիւնը): Պորանից յետոյ Հեթումը իրան քոյր Մարխամին Անդրոնիկոս կայսեր Միքայէլ որդուն է տալիս ՚ի կենութիւն և մէկ քանի ժամանակից յետոյ իրան Թորոս եզրօր հետ նոցա այցելութիւն զնալով՝ Կիլիկիայի կառավարութիւնը յանձնում է իրան երրորդ եզրայր Սմբատին, որ իսկայն նորա զնալուց յետոյ ժողովելով մէկ քանիսներին իրան շրջապատը,

Գրիգոր կաթողիկոսի ձեռամբն, օծվում է թաղաւոր,
իրբու այն, թէ շեթումը իրան բոլոր կառավարու-
թեան ժամանակը թաղ չէր կրած: Ղազան խանը
իւր կողմանէ նորան է ճանաչում Հայոց թաղա-
ւոր: շեթումը իրան եղբօր հետ վերադառնալով
Կոստանդնուպօլսիցն՝ իմանում է այս ամենայն եղե-
լութիւնները և կամենում է գնալ Ղազան խանի մօտ,
բայց Սմբատը դոցա բռնել տալով՝ Թորոսին սպա-
նում է, իսկ շեթումի աչքերը հանել տալով՝ բանօր
ղնում: շեթումի չորրորդ եղբայր Կոստանդինը 1298
թուին ընկնելով Սմբատայ վերայ՝ բանտարկեց և
շեթումին ազատեց:

Քիչ ժամանակից յետոյ բացվում են շեթումի
աչքերը և շատերը նրան են կամենում թաղաւո-
րացնել. Կոստանդինը կամենում է Սմբատայ հետ
միասին ընդդիմանալ և խռովութիւն յարուցանել,
բայց բռնվում են շեթումից և ուղարկվում են Կոս-
տանդնուպօլիս, ուր և մէկ քանի ժամանակից յե-
տոյ մեռնում են: Աորանից յետոյ Ղազան խանի սիր-
տըն առնում է, Եղիսպտացւոց անուանի զօրավար-
ներից մէկին բռնելով և նրան ուղարկելով Ասորես-
տան: Քանի որ Ղազան խանը կենդանի էր, Հայերն
այնքան նեղութիւն չէին կրում Մողղաց կողմիցը,
բայց երբոր նա մեռաւ և նրան յաջորդեց Ղարբա-
ղանդը, այնուհետև Հայերին ոչ թէ պաշտպանում
են, այլ հալածում են և ամենայն կերպ նեղու-

Թիւններ տալիս, ըստորում այդ Ղարբաղանդը մէկ քանի ժամանակից յետոյ ընդունեց մահմետական նութիւն: Ղազան խանի ժամանակներէցը հետէ Ալիէկիայումը կար և Մողղական զօրք, այն երկրի պաշտպանութեան համար, նրանք էլ ոչինչ օգնութիւն չէին անում:

Ահա՛ այս ժամանակներն է, որ Հեթումը յոյսը միանդամայն կտրելով արևելեան օրէիցէ ազգից, ուշքը ձգում է արևմուտքի վերայ: Նախ և առաջ 1305 թուին, ըստ իւրեան սովորութեան, հրաժարվում է աթոռիցը և Ալիէկիայի թաղաւոր է նշանակում իրան զիտաւորութեան հաւատարիմ Ղևոն Ղ-ին, որ նախայիշատակեալ Թորոսի որդին էր: Այս Ղևոնը թաղաւորում է երկու տարի ժամանակ 1305—1307 թիւը և ամենայն բանի մէջ վարվում էր Հեթումի խորհուրդովը՝ որ թէպէտ միայնակեցտեան կեանք էր վարում, այսուամենայնիւ թաղաւորահայր և յանձանձիչ էր: Գրիգոր է կաթողիկոսը նրանց կամբին էր, արդէն վաղուց և եօթն յօդուած փոխելով հայկական ծէսերի և խոստովանութեանց միջին, կամենում էր շայերին ուղղափառ երևացնել արևմտեան եկեղեցւոյ առաջին: Հայոց պատմութեան միջին այսպիսի միահաւան հասկացողութեամբ թաղաւոր և կաթողիկոս հաղիւթէ պատահած էր: Արդէն մտքներումը դրել էին ժողովք աննել, երբոր Գրիգոր է Անարզաբեցին մեռաւ:

Հեթումբը և Լեւոնը յայտարարու թիւն կար-
դային Հայոց ազգին՝ Սիս ժողով առնել՝ նոր կա-
թողիկոս ընտրելու համար, և նախընթաց վախճա-
նեալ կաթողիկոսի զխաւորու թիւնները քննել:
Քառասնից աւելի եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ իշ-
խաններ և պարոնայք և ցածր հոգեւորականք լցվե-
ցան 1307 թուին Սոււ մայր Սոփիա եկեղեցին: Հան-
դիսականները իմանում են թագաւորահօր և թա-
գաւորի զխաւորու թիւնը, շուտով հրատարակ-
վում է Հայաստան աշխարհումը՝ ամինայն անդ արը-
տունջի և զանգատանաց ձայն է լսվում: Սփ բնա-
կիչները անանելով իրանց եկեղեցական արարողու-
թիւնների միջին մէկ քանիսները՝ որոնք լատինական
կերպիւ էին կատարվում, խռովում են, զանգատում են
Մոշոլական գնդի Պիլարդու հրամանատարին, որ իրան
զինուորու թեամբն Անարզարայ էր նստում: Պիլար-
դուն կանչելով թագաւորին, թագաւորահօրը և
շատերին՝ որոնք նրանց կողմն էին, սպանել է առաջ:

ՕՇԻՆՆՂ 1308 — 1320 ԹԻԻԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻ

ԼԵՒՈՆ Ե 1320 — 1342 ԹԻԻԸ:

Այս երկու թագաւորներն էլ միանգամայն ի-
րանց ու չք ու միտքը ձգում են քատողիկական աշ-
խարհի վերայ և կամենում են նրանով Հայաստանի
և Հայաստանի որդւոց ազատութիւնը որոնել: Բայց
սողա այս կերպ ուղղու թիւնը առաւել վտանգներ

առաջացրեց, քան թէ որեւիցէ մէկ շահաւէտ և
հաստատուն օգուտ: Մորա կարծես թէ մտածում
էին՝ թէ Պապերը այն զօրեղութիւնը և բարոյական
իշխանութիւնը ունեն՝ ինչ որ երկու հարիւր տա-
րուց առաջ և կարծում էին, թէ Աւրոստան այն ուղ-
ղութիւնը և հանգամանքներն ունի, ինչ որ խաչա-
կրութեանց սկիզբները: Մոցա այսպիսի թիւր հաս-
կացողութիւնիցը և բռնած ճանապարհիցը յիրաւի
Նիլիկիայի ներքին և արտաքին հանգամանքները շատ
վատթարացան: Աւնիթօսները կամ պապական քա-
րոզիչները դիւրութեամբ մանելով շայկազանց հո-
ղը պապութիւն են քարոզում և ծիսից փոխփոռ-
թիւն, խռովում են շայտաանեայց եկեղեցին՝ նորա
որդիքը և պաշտօնակատարները, և միմեանց դէմ
մաքառում և երկոյրառակում: Արեւելեան Մահմե-
տականք տեսնելով մեր աշխարհի այն ազմուկները
շատ օգուտներ են քաղում և տեսնելով մեր թա-
ղաւորաց և մէկ քանի անձանց անդադար հաղոր-
դակցութիւնը եւրոպական աշխարհի հետ, շտա-
պում են Նիլիկիայի թաղաւորութիւնը շուտով կոր-
ծանել՝ ահից թէ մէկ էլ ինչպէս առաջ՝ արեւմուտ-
քը չըյառնի ընդդէմ արեւելեան մահմետականու-
թեան: Ահա՛ այսպիսի մոլար ճանապարհով շտա-
պեցրին մեր այս թաղաւորները Նիլիկիայի անկումն:

Յշինը՝ որ Աւոն Պ-ի եղբայրն էր, խեղոյն նո-
րա չարաչար վախճանից յետոյ, ժողովեց շայոց զե-

նուորու թիւնը և թաթարաց Պիլարդու զօրապետին
հալածեց Վիլիկիայիցը և ինքն 130 թուին թա-
գաւոր օծուեցաւ թագաւորական Սիւ քաղաքումն:
Վամենալով, իբր թէ կրօնական խռովու թիւնը վեր-
ջացնել, կրկին անգամ ժողով է առնել տալի Սիւ
քաղաքումն և ստիպուժ է Հայերին ընդունել Գը-
րիզոր կաթողիկոսի կանոնադրութիւնները: Բայց
աղմուկներն առաւել սաստկանում են և 1311 թու-
ին Երուսաղէմի Հայոց Սարգիս եպիսկոպոսը չ'ան-
սալով նորա անիրաւ հրամանին, Մամելուկների
Սուլթանի ձեռամբը, պատրիարդական իշխանու թիւն
է առնում: Արանից յետոյ Օշինը սկսեց դեսպանա-
կան բանակցութիւններ Ավինեօնումը գերեալ և
առաջին նշանակու թիւնիցը զսկեալ պապութեան
հետ. դեսպանութեան զլուխ կարգուած էր Վասպա-
նի (Վիլիկիայումը զղեակ) Յակոբ եպիսկոպոսը: Աղե-
մէս Ե-ի յաջորդ Յովհաննէս ԻԲ պապը, Հայոց դես-
պաններին ընդունելուց յետոյ, ուղարկեց Քաղղիա-
ցուոց Փիլիպպոս Ե թագաւորի մօտ, բայց ոչինչ բան
զլուխ չեկաւ: Այսպիսով անշահ յետ դարձան Հայ-
ոց դեսպանները, Պապը մեծ բաներ էր խոստանում,
բայց գործով ոչինչ էր ցոյց տալի և չէր էլ կարող,
ըստորում ժամանակը առաջուայ ժամանակը չէր:
Դորանից մէկ քանի ժամանակից յետոյ մեռ-
նում է Օշինը և տեղը 1320 թուին յաջորդում է

Վեռն Ե նորա տասնամեայ զաւակը, Օշին պարոնի
խնամակալութեամբը:

Մամելուկների Մէլլիք-նազար Սուլթանը լսելով
Հայոց դեսպանական խօսակցութիւնները և կարծելով՝
թէ արդէն Գաղղիացիք պէտք է արշաւեն
արևելք, զայրացաւ, բարկացաւ Կիլիկիական իշխան
նութեան վերայ և մաքումը զրեց կործանել, հիմն
ի վեր տապալել այդ քրիստոնեայ տէրութիւնը, որ
այդպիսի մեծ սպառնալիքներ է սպառնում մահմե-
տականութեանը: Յայանեց ամենայն եղելութիւն-
ները թաթարներին և թուրքերին, և նոցա իշխան-
ներին իրան կողմը զբաւեց. թաթարների Գիմուր-
թաշ և թուրքաց Արաման զօրավարները՝ իրանց
ահազին զինուորութեամբն անցան Մամելուկաց կող-
մին: Հայաստանի վերջին թագաւորութեան զրու-
թիւնը և ապագայ թշուառ վախճանի նշանը սար-
սափելի կերպով որոտաց: Տարաբախտութեամբներ-
քին կրօնական երկպառակութիւնները, որ պատ-
ճառվել էր ոչ թէ Հայաստանի հարազատ որդկե-
րանցից, այլ Ռենիթօռներից և թագաւորաց մոլար-
քաղաքականութիւնիցը, կեղեքում էր բոլոր հայ-
կազանց գրոհին. բացի այդ Օշին խնամակալի արար-
մունքներն ևս ներքին երկպառակութիւններն աւե-
լացնում էին և Կիլիկիական զօրութիւնը բաժանում.
ըստորում այն խնամակալը կառավարութեան սանձը
իրան ձեռքն առնելով՝ իրան որդկերանցը և ազգա-

կաններին էր առաջ տանում և այդպիսով զանա-
զան աղմուկներ էր յարուցանում: Ահա՛ այսպիսի
էր Ախլիկիայի դրութիւնը տասնամեայ Աւոն Եւ-
թագաւորութեան սկիզբները: Ակսեցին մի առ մի ար-
շաւել. նախ Գիմուրթաշը 30,000 ձիաւորով մտա-
մի ամիս ժամանակ աւերեց, զերեց, կործանեց ան-
արգել բոլոր Ախլիկիայի ընդարձակութիւնը: Թա-
թարներէց յետոյ եկան Թուրքերը Արամանի առաջ-
նորդութեամբը և ՚ի վերջոյ Մամէլու կները միանգա-
մայն սպառնալով՝ ջնջել Ախլիկիական հարստու-
թիւնը: Պաշարեցին ծովափնեայ Այաս ամրոցը և
նրան առնելով զետնին հաւասարեցին, բնակիչներին
սրի ճարակ տուին, թէ և Ախպրոսի թագաւորութեան
նաւերը շատերին ազատեցին և Ախպրոս տարան:
Այսպիսով Ախլիկիան երկու երեք տարի ասպատա-
կաց ասպարէզ էր դարձած: Հայկական կառավա-
րութիւնը՝ աղերսանաց զիր գրելով Պապին՝ մի առ մի
նկարագրեց Ախլիկիայի թշուառ վիճակը: Պապը, որ մէկ
քանի կերպով ինքն էլ էր պատճառ այսքան հա-
րուածոց արևելեան քրիստոնէութեան, հողով չափ
ցաւեցաւ և խղճիցը տանջուեցաւ. իսկոյն յայտնեց
Երոսյակափն դռներին և կոնդակ գրելով կաթողիքա-
կան աշխարհին՝ յայտնեց Հայոց Ախլիկիական թա-
գաւորութեան դրութիւնը, բայց սպասելի պտուղ
չ'երևեցաւ: Կոնդակներն, այո՛, կարդացուեցան կա-
տողիքական եկեղեցիներում, բարոզիչները անխնայ

էին իրանց հանձարը վերածում, այսուամենայնիւ
բայի ափսոսալը և խղճալը ոչինչ բան չ'երևեցաւ:
Միայն այս էր լսվում, — ձանապարհը երկար է, մեծ
պատրաստութիւն կուզի, ախոս որ քրիստոնէու-
թիւնը տանջվում է արևելքումը և Հայերը նահա-
տակվում: Հայերն ամենայն տեղից անօգնական մը-
նացած, ձանաչում են՝ որ իրանց ազատութիւնը կա-
րելի է լինի էլի նոյն արևելեայց հետ խոհեմութեամբ
վարուելով:

Հայերը Մոզոյիներին կամ Քաթարներին ուշ
ածին իրանց առաջին ժամանակաց դաշն և սէրն,
կոստանդին Գ կաթողիկոսն իրան ամենայն ջանքն
ի դործ գրեց համոզելու նոցա Բուսայից խանին. Պա-
պրն իրան կողմանէ տեսնելով բանի այլ շրջան առ-
նելն, նամակ գրեց վերոյիշեալ խանին: Վերջապէս
Բուսայիցն Հայոց կողմն անցկացաւ և ինչպէս ա-
տում են, 20,000 զինուոր Հայոց օգնութիւն ու-
ղարկեց: Այնուհետև Մամեյուկաց Սուլթանը խա-
ղաղութիւն է առաջարկում և Հայոց կաթողիկոսն
դնալով Նդիպասո՝ այս ինչ պոյմաններն են հաս-
տատում. — Ա. Հայերը պէտք է աարկեր մէկ միլիոն
երկու հարիւր հազար զենար տուրք տան. Բ. Տո-
վիցն հանած աղի կէսն և Տովային վաճառակա-
նութեան արևելեան ամերի մաքսերի կէսն: Գ. Նի-
րատ գետի կողմերի բնակիչները՝ որոնք քսան տարուցն
աւելինն՝ զլիսահարկ տան մէկ Բիւզանդեան օսկի: Իսկ

ինքն Արիւկիայի մէջն ամբողջ և տեղ չըպէտք է ունենայ և քանդածները իրան ծախսովը վերանորոգէ ինչպէս էր Ղայասը: Թէպէտ և այսպէս յաջող վերջացաւ, այսուամենայնիւ Թագաւորի անիրաւութեանց և անկարգութեանց պատճառաւ Արիւկիան կրկին անգամ վտանգի մէջ ընկաւ:

1329 Թուին, երբոր Թագաւորը կատարելութեան հասնելով՝ սանձը միանգամայն իրան ձեռն առաւ, Թշնամացաւ իւր խնամակալի հետ և նրան սպանել տուաւ. շատ իշխանների պաշտօնիցը զրկեց. վրդովեց խաղաղութիւնը և ամենեին հոգս չ'անելով իրան տուած պայմանների վերայ, Մամելուկները սկսեցին առշաւել Արիւկիայի վերայ: Անխոհեմ Թագաւորը Արիւկիայի արեւելեան կողմերի մէկ քանի գղեակները, ինչպէս էին Անտիոքիա և Աիգուլնոն տալով Յովհաննիսեան կարգի ասպետներին, նրանց պարտաւորեց մաքառել մահմետականաց դէմ: Գրեց և նամակ Բենեդիկտոս ԺԲ պապին՝ Յովհաննէսի յաջորդին: Պապը, ըստ իւր սովորութեան, խաչակրութիւն քարոզեց, բայց յայտնի բան է որ անշահ. Գաղղիացւոց Փիլիպպոս Զ Թագաւորը — Վալուէանը — սպառնալիքներ զրեց Սուլթանին: Սուլթանը սաստիկ զայրանալով՝ բոլոր մահմետական իշխաններին ոտի կանգնացրեց և Արիւկիան այնուհետև ասպատակաց և աւերանաց ասպարէզ դարձաւ. նեղութեանց, կոտորածից, աւերանաց նկարագրելը աւելորդ և

ցաւալի է՝ որ մեր թագաւորի անխոհեմութիւնիցն առաջացաւ: Կրկին անգամ Կիլիկիայի կառավարութիւնը փորձով և արդեամբ ճանաչում է իրան սխալանքները. 1338 թուին կամ 37-ին Մէլիքել-Նազար-Մահմուդ Սուլթանի ղեկավանի առաջին մեր թագաւորն երդուեցաւ աւետարանի և խաչի վերայ, այնուհետև հաղորդակցութիւն չ'առնել Պապի և Եւրոպայի հետ, և իրան պարտականութիւնը և տուած պայմանները կատարել: Բայց ի՞նչ, հէնց նոյն տարին, պապի խօսքին նայելով, լուծում է իրան երդումն, ըստ այնմ թէ անհաւատին տուած է եղել: Էւոնը կրկին անգամ սկսեց իրան երդման հակառակ հաղորդակցութիւն առնել Ալեքսանդրի դրան հետ: Մահմետականները կրկին անգամ սկսեցին իրանց ապառտակները շարունակել: Այն ինչ իրան մահացը յետոյ, որ պատահեցաւ 1342 թուին, Կիլիկիական թագաւորութեան վիճակն առաւել վատթարացաւ:

Լուսինեան տան թագաւորաց սկզբնաւորութիւնը Կոստանդինոս, Գոթտոն: Առաջինը 1342—1343 թիւը, երկրորդը 1343—1345 թիւը:

Եթէ մինչև ցայս ժամանակ Կիլիկիական թագաւորները կամենում էին քանի մի կրօնական ծէսեր փոխելով՝ զբաւել Պապին և կատողքական աշխարհին և նոցա օգնութիւնը այնու հայթայթել. այնուհետև մեր թագաւորները հոգւով և կրթութեամբ կաթողիք և Եւրոպայի են լինում, որիցն

և ներքին աղմուկները և երկպառակութիւնները աւելի շատանում են և միանդամայն քակում են թագաւորութեան միաւորող կապերը: Որովհետև Աւոնի մահիցը յետոյ ժառանգ չմնաց և Ախլիկեցիք պէտք է նորա հեռաւոր ազգականներիցը մէկին էին թագաւոր ընտրել: Հեթում Բ թագաւորի քոյր Զարէն արդէն ամուսնացած էր Ախպրոսի թագաւորի կղքօր հետ և նորա ամուսնութիւնիցը ծնած էր Աոստանդին անուամբ մէկ որդի: Հայոց աչքը նորա վերայ ընկաւ, որ զայնով թագաւորեցաւ. բայց իրան անիրաւ վարմունքովը մեծ աղմուկների պատճառեցաւ, որովհետև արքունիքն սկսեց այլ իմն տարազ ընդունել. հրամայեց, և բռնի կատարել էր տալի, հայկական ձեերը թողուլ և վարուել արեւմտեան ազգաց պէս. եկեղեցականացը հարկադրում էր եկեղեցական պաշտամունքները Ունիթօռաց պէս կատարել՝ ընդդէմ հայկական հին կարգաց: Թողովուրդը և նոյն իսկ թագաւորական զօրքը խռովեց և սպանեց իրան ձեռամբը այդ օրինակ թագաւորին:

Հայերը չբխրատուելով. թաշաւոր կարգեցին նորա կղքայր Գուխտնին՝ որ աթոռը բարձրանալուց յետոյ իրան կղքօր քայլովն սկսեց գնալ. խռովութիւնը և աղմուկն առաւել սաստկացաւ. եզիպտական Մամեւուկները լսելով Ախլիկիոյ այնպիսի զրութիւնը, առաւել սկսեցին ասպատակել: Թագաւորը անօգնական Մեսլով իրան իշխաններիցը և զնուորու-

Թիւնիցը՝ որոնց նա զայրացնում էր իր անուղղաց ճանապարհով և որոնք սառն աչօք էին նայում և իրանց մէջն մաքառում. դրում է թուղթ Աշիմէս Զ պապին: Պապը յայտնում է Փիլիսոպոս և Նդուարդ Գաղղիացւոց և Անգղիացւոց թագաւորներին, բայց նոքա իրանց ժառանգութեան խնդրովն էին զբաղիալ: Այսպիսով Ալիքիկիան ասպատակվում էր, արեմուտքիցը ունինչ օգնութիւն չըկար. Հայոց մէջն աղմուկ և շփոթութիւնը աւելանում էին կատողքութեան զօրեղանալու առթով, որ կատողը թագաւորն առաւել ստուարացնում էր: Ունիթօոնների առաջը կտրող չըկար, շատերը նրանց կողմն էին բռնում և կարծես թէ խտիտեալ զահի պէս՝ վտանգի մէջ էր և Նուսաւորչայ եկեղեցին: Հայ արիւն ունեցողներն ՚ի զուր տեղ էին կատողը թագաւորին զգուշացնում և եղբօր մահուամբը սպառնում. թագաւորն շատ խոհեմ էր, բայց խաբուեցաւ պապիցն, իրան կամօն ունէր աչքի առաջին և այն չկատարուեցաւ. վերջապէս 1345 թուին Գուխտոնն էլ իրան եղբօր վախճանն է ունենում:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Գ 1345 — 1362 ԹԻԻԲ.

Գուխտոնի մահից յետոյ Հայերը կարծես քիչ խրատուելով՝ իրանց դրութիւնը լաւ են ճանաչում և Հայոց Հեթում անուամբ իշխանի որդի Աոստանդնին են թագաւորեցնում: Եւ յիրաւի չեն սխալվում:

Այս թագաւորը լաւ ճանաչելով երկպառակութեանց պատճառն, կրօնական խնդիրները վերջացնում է և Մխիթար ու Մեսրոբ կաթողիկոսաց ժամանակները ժողովներ անելով Ախա մայրաքաղաքումն, արգելում է միանգամայն կատողիքական և Ունիթօռական ձևերը: Պէտք է շայերը միանգամայն իրանց հին սովորութիւններով էին վարուել՝ հետի ամենայն որևիցէ նորամատութիւններիցը: Սորանով մեր ազգը խաղաղանում է, ներքին կապը յարդարվում է և մեր հերեւոյնական կարգերովն առաւել բախտաւոր ենք լինում, քան թէ կաթողիքական ուղղափառութեամբը, ինչպէս Պապերը և Ունիթօռներն էին հաստատում, թէ կատողիք լինելով Աստուծոյ հետ կըհաշտուենք և յաղթութիւնը մեր կողմը կըլինի: Այն ինչ, ինչպէս տեսանք, առաւել յաղթուեցանք և մեր անգորրութիւնը կորաւ: Եւ յիրաւի շայերի միջից հեռանալով ներքին խռովութիւնները՝ իրանց յոյսը իրանց վերայ և իրանց հաւատի վերայ ձգելով՝ հաւածում են Ալիլիկիայիցը Մամելուկաց ասպատակները, և այն էլ այն ժամանակը, երբոր մահմետականները իրանց սարսափելի զօրութիւնները և մեքենայքն էին ՚ի գործ դնում և շայերի վերայ ոչինչ վստահութիւն չունենալով՝ հաւատարմութեան կողմից, կամենում էին կործանել Ալիլիկիան, որ արևմբտեան ազգերը՝ յուսակտուր լինին արևելք արշաւելուց, թէ և առանց էն էլ Եւրոպացիք չէին թողուլ իրանց

ներքին կարգադրութիւնները և խնդիրները և դաւ
Սուրբ երկիրը, ինչպէս մէկ քանի դար առաջ: Աւ-
րոյիշեալ թագաւորների ազմիայից կառավարու-
թեան ժամանակները և նրանցից յետոյ Մամբլուկ-
ները առել էին շայոց ձեռքիցն Այաս (Իսուր) և
Աղէքսանդրիա դղեակները՝ Ալիլիկիայի սահմանի
պաշտպանները: Կոստանդին Գ թագաւորն այն էլ է
յետ խլուժ հայկական միաբանական հոգւոջն և Ախպ-
րացւոց և Հուդոսի ասպետների քրիստոնէավայել ձե-
նատուութեամբը:

Այսպիսի ճանապարհ բռնելով Կոստանդինը,
մինչև 1362 թիւը, բաւական ապահով է պահում
Ալիլիկիան. թէ և խնամոտ պատերը, Աւինեօնի դե-
րեալները, միշտ իրանց սովորական հայրական զթա-
առատութեամբը հոգս էին անում մեր հոգւոց վե-
րայ և թղթեր և կոնդակներ ուղարկելով՝ կամենում
էին ուղղափառութեան մէջ մեզ հաստատ պահել.
Թէ և մեզ և նրանով առաւել վտանգի մէջ էին
ձգում և Մամբլուկներին առաւել զայրացնում:

Ալիլիկիայի խոճայի վիճակը 1362—65 թիւը. ԼԵՄՈՆ 2. 1365-ին,
նորա դերութիւնը 1374 թուին, Ալիլիկիոյ թագաւորութեան անկումն
և Լեոնի մահն 1393 թուին:

Կոստանդին չորրորդի մահիցը յետոյ մեծամեծ
անկարգութեանց մէջ բնկաւ Ալիլիկիան և զլիաւո-
րապէս ժառանգութեան համար, և այս սեւեց մօտ
երեք տարի ժամանակ: շայոց իշխանները չէին կա-

մենում իրանց միջից մէկին թագաւորական աթոռի վերայ բարձրացնել և նրան հնազանդել ինչպէս թագաւորի, այսպիսի տարածայնութեանց ժամանակները շատերը յօժարակամ թողում էին Ախիկիան և դաղթում էին ուրիշ աշխարհներ, — դէպի Մեծն Հայաստան, Գորը Հայաստան և այլն: Ասթղիք իշխանները գալով Ախպրոսից և ուրիշ տեղերից՝ նրանց տեղն էին բռնում. օրէց օր Հայերը սակաւանում էին՝ և կատուխները շատանում, որոնք սպառնացանելով իրանց ազգականութիւնը Առաքիլեանց ամեն հետ, կամենում էին թագաւորել. մնացած Հայերը ընդդիմանում էին և սրանով ազմուկն առաւել բազմանում. այն ինչ Մամլուկները յաջող միջոց են գտնում վերջին հարուածն տալու: Վերջապէս կասթուրիականաց կողմն յաղթելով և Արբանոս վելերորդ պապը նոցա կողմն անցանելով՝ վերոյիշեալ Գոսիասնի ազգականներինը մէկին, Վեանին, թագաւոր են ընտրում 1365 թուին:

Այս վերջին թագաւորը թէ և բնութեամբ քաղցր էր և ամենի հետ լաւ վարվում, այսուամենայնիւ հառած էր Ախիկիական թագաւորութեան վերջին ժամն. զօրութիւն չունէր, զօրեղ իշխանները և զնուորներն արդէն գաղթել էին, մնացածներն էլ միմեանց հակառակ, թէ հասկացողութեամբ, թէ կրօնիւ և թէ արիւնով:

Արիպտացի Մամլուկները 1361 թուին հա-

բուած կրելով՝ Ախպրոսի ծովային զօրութիւնից, որոնց ձեռնամուխ պէտք է եղել էր և մեր Աւսնը, կատարութեամբ Ախլիկիայի վերայ յարձակվեցան. Աւսնը քիչ ընդդիմանալուց յետոյ ամուր տեղեր ապաստանեցաւ և մէկ քանի ժամանակ աներևոյթ եղաւ: Ախլիկեցւոց բախտիցը Մամելուկները յետ քաշուեցան, բայց թաղաւորը դեռ չէր երևում, և կարծելով թէ արդէն վախճանած է. Մարիամ Թաղուհին մտքումը դրաւ մէկ այլ իշխանի հետ ամուսնանալ: Արդէն Հայոց Յովհաննէս արքեպիսկոպոսն Տարնտոնի Փիլիպպոս իշխանին և Պրիզոր ԺԱ. սրային յայտնել էր ամենայն եղելութիւնները և նոքա Բրիւնսվիկոյ Վերմանայի Ռթոն իշխանին էին փեսայ ընտրում. երբոր Աւսնը յանկարծ երևեցաւ ՚ի խնդութիւն բոլոր Ախլիկեցւոց:

1374 թուին Մէլիք-Եւ-Եշրէ՛՛ Շարան Սուլթանը լսելով Աւրոպացւոց դիտաւորութիւնները ՚ի մասին նոր փեսայի և կարծելով միանգամայն թէ վերջը վտանգաւոր է, իւր եղբօրն ահազին զննուորութեամբ Ախլիկիա ուղարկեց, որ միանգամայն վերջացնէ այդ տէրութիւնը: Քաղաւորն անտէր, անօգնական մնացած, հազիւ հազ կարողացաւ իրան ընտանիքը մահիցն ազատել և նոցա հետ միասին Կապան ա՛մուր դղիակումն ամրանալ: Մամելուկներն առաջին բաց էր բոլոր Ախլիկիան, միառմի առան՝ Մամեստիա, Ադանա, Տարսոն, Սիս և ուրիշ երևելի

քաղաքները, քանդեցին, կործանեցին, սրի ձարակ տուին առհասարակ ամենայն բան: Այն ինչ մէկ զօրեղ թուճբ էլ սկսեց պաշարել Ասպանը. բերզը ամուր էր և ինն ամիս ոչինչ չըկարողացան առնել. բայց հաղորդակցութիւնը արգելելով և պաշարը սպառուելով հարկադրուեցաւ թագաւորը իրան ընտանիքովն անձնատուր լինել:

1375 թուին Ալիլիկիայի վերջին թագակիրը կրկին շղթայիւ կապուելով գերուեցաւ, նորա երկիրն ապականուեցաւ, քաղաքներն ամայացան, ժողովուրդի շատերը սրի ձարակ եղան, մնացածները մօտ 60,000 հոգի մի ժամանակու՛մ թողին Ալիլիկիան և ցրուեցան զանազան կողմեր, դէպի Արաստան, Աղուանք և Փոքր Ասիա: Ամայացաւ միանգամայն Ռուբինեանց տան և հայկական զինուորութեան կարմիր արիւնով ներկուած Ալիլիկիան. և Պօղոս կաթողիկոսն, իբրև մէկ նոր Նրեմիա, պէտք է կոծէր և ողբար իրան անբախտ որդւոց վերայ՝ որոնք իրանց կրօնի ազատութեան համար միշտ մահմետականաց ձեռից հալածանաց մէջ էին, ինչպէս երբեմն Խորայէլացիք: Հայաստան աշխարհի հովիւը երկար ժամանակ այդ տեղ մնաց և այդ տեղից սկսեց իրան աչքը դարձուցանել իրան տարագրեալ և որբացեալ որդւոց վերայ և Միս քաղաքումն էր կատարում միւռոնի օրհնութեան և եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան հանդէսը:

Մինչ այս մինչ այն Վեոնը եօթն ամբանտումը
մեալուց յետոյ վերջապէս 1382 թուին Կաստիլիոյ
Յովհաննէս թագաւորի գանձովը և թախանձանօքն
ազատվեցաւ իրան զերու թիւնիցը և գնալով Սպա-
նիա իրան ազատողին իւր երախտագիտութիւնը
ցոյց տուեց և ապա գնաց Գաղղիա և Անգղիա
Կարողոս Զ Գաղղիացւոց և Ռիչարդոս Բ Անգ-
ղիացւոց թագաւորնեքի ժամանակը և շատ աշխա-
տեցաւ այն երկու միմեանց ոտիս ազգերին հաշ-
տեցնել և ապա նոցա օգնութեամբը իրան կորցրած
թագը ձեռք բերել. բայց ՚ի զնէր, նորա ջանքն ու-
նայն անցկացաւ և 1393 թուին մեռաւ փարիզումը
և թաղուեցաւ Կեղեստինեանց վանքումը: Այսպիսի
վախճան ունեցաւ Ռուբինեան վերջին թագաւորը
և նրանով միանգամայն բարձաւ Հայոց թագաւո-
րութիւնը:

Մեր ազգի, քաղաքական իշխանութիւնը կորցնելից յետոյ, ունեցած վիճակների համառօտ նկարագրութիւնը (հազար չորս հարիւր թուից մինչև ներկայ ժամանակ) :

Այս թուից սկսեալ Հայաստանը ընկնում է իւր ամենամեծ թշուառութեանց, իւր վերջին տկարութեան և ամայութեան մէջ, կրկին և վերջին հարուած և աւերածութիւններ, թշնամիքն մի զինի միոյ անդադար ոտնակոխ ևն առնում նրան (Հայաստանը). մնացած Հայերն ևս սկսում են ցրուիլ զանազան երկիրներ կամ ահամայ ստիպմամբ, կամ ինքնայօժար կամօք: Հայաստանը լցվում է այս օրուան խառնիճաղանձ ազգերովը. ինչպէս են՝ Քուրդերը, Թուրքմէնները, Թաթարները, Պարսիկները, Օսմանեան Թուրքերը

. Հայկական ազնիւ բնութիւններից շատերը կորչում են, գնում են Հայոց հողումիջիցը. բռնութիւնը, տարագրութիւնը, Մահմետական լծի տակ մտնելը ծնում են Հայոց մէջ զանազան

պակասու թիւներ, իրանց սարսափելի հետեանքներով
վը դպրոցները պակասում են. եկեղեցականք անուսում
նանում, անփոյթանանում քարոզելու կենաց բանն.
դրու թիւնը անճոռնիանում, աշխարհաբառ գրու-
թիւնը ծագում. ժողովուրդը շատ տեղ իրան լե-
զուն և կրօնական դաւանութիւնը մոռանում, շա-
տերը և գրեթէ բոլորը օտար բարբառների խառնուր-
դով նոր լեզու ստեղծում, հին քաղաքները, ա-
ւանները անհետ կորչում, ամայանում, նորերը և
շատ սակաւ նոցա տեղը դուրս գալիս նոր անուն-
ներով զաղթական-
ներիցը շատերը յաջողութիւն են վայելում, հարս-
տանում են. հայրենեաց սէրը վառ են պահում հո-
գու և սրտի մէջ. ձեռքից եկած օգնութիւնը մա-
ուցանում իրանց ազգին: Ի վերջոյ լուսաւորութիւնը
ներգործում է շայոց ազգի յառաջադիմութեան վե-
րայ. զանազան տեղ նոր կերպիւ ուսումնարաններ
շինելով շայոց ազգը աշխատում է իրան նիւթա-
կան և մտաւոր վիճակը բարելաւացնելու: Այս միջոցն
գրաւում է մօտ 1400 թուից մինչև նոր ժամանակը:

ԱՌԱՋԻՆ շրջանումն շայաստանը իր ամենա-
սարսափելի ամայութեան մէջն ընկաւ, զրկուեցաւ
իւր բաղմամարդ քաղաքներիցն, իւր որդիքն զաղ-
թեցին. հեծում էին անդադար Մողոլների կամ
Քաթարաց լծի տակին, յետոյ Քուրդերի. ապա երե-
ւում են Օսմանեան թուրքերը և ապա Պարսիկներն

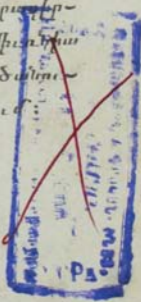
Ա՛հ՛եանց, որոնք գրեթէ բոլոր 16, 17-դ դարերում
մըն և 18-դի առաջին կիսումն անդադար պատե-
րազմում են Հայաստանի հողի վերայ, այն երկիրն
իրանց ձեռքը ձգելու համար: Այնուհետև Հայու-
թեան նշանն աւելի ուրիշ երկիրներումն էր երե-
ւում, քան թէ Հայաստանումն. արդէն գնացել
էին— Ղրիմ, Ղևհաստան, Մօլդօ — Վալահիա, (Ու-
լահ և Բուղտան), Վինգրիա, (Մաճառստան), Տը-
րանսիականիա, (Արտեալ), Փոքր Ասիա, Մակեդոնիա,
Թրակիա, Պարսկաստան, Հնդկաստան և ուրիշ շատ
տեղեր, բայց ոչ այնքան բազմութեամբ: Այն ինչ
մէկ քանի տեղ կրօնի պատճառաւ հալածանքներ էին
քաշում, (Նիկօլ, ձիզուխօք-) միւս տեղերումն ա-
նուանի են լինում և մեծ հարստութիւն գիզում,
(Հնդկաստանի Հայք): Այս միջոցն գրաւում է 1400
թուիցն մինչև մօտ 1800 թուականը Քրիստոսից
յետոյ:

ԵՐԿՐՈՐԴ շրջանումն Հայաստանի դաղթականների
վիճակը բարելաւանալով՝ երևում է նիւթական և
մտաւորական յառաջադիմութիւն և ուսումնասիրու-
թիւն, շինում են ուսումնարաններ, տպարաններ, Հայ-
կական գրականութեան համար նոր դար է բացվում,
կաթոլիքական միաբանները՝ Վենետիկի և Վիեննայի,
մեծ ծառայութիւն են մատուցանում հայկական գրա-
կանութեան վերածնութեանը. Հայերը հեռւում
են անմիջապէս այս օրինակին Կասանդնուպօլսում,

Զմիւռնայում, Տփլիսում, Մոսկվայում, Նոր Զուղայում, Կապիսթայում և այլն:

Օսմանեան հպատակ շայերն պարազուխ են հանդիսանում մտաւոր յառաջադիմութեան սպարիզում և լուսաւորութեան օգնականութեամբն աշխատում են այն տեղ բազմութեամբ կիտուած Հայերի վիճակն բարելաւացնելու և անդորրելու. (Մահմանադրութիւն):

Հայաստանի հիւսիսն Ռուսաց իշխանութեան և հովանաւորութեան տակ մտնելով՝ այն տեղի շայերի մտաւոր և նիւթական վիճակն բարելաւանում է և նոցա օրդիբը կրթվում են և լուսաւորվում տէրութեան ստորին, միջին և բարձր ուսումնարաններումն, երևում են ուսումնական անձինք, օրպէս Ռուսիայումն նոյն և Օսմանեան Պետութիւնումն, աշխատում են ազգի ուսումնական յառաջադիմութեան համար: Հրատարակվում են լրագրներ Տփլիս, Մոսկվայ, Կոստանդնուպոլիս, Զմիւռնիս և այլն, որոնք ազգի ամեն տեղի վիճակն են ծանուցանում և նորա լուսաւորութեան ծառայում:

Ճ

[31]

USO 1971

ՏՊԱԳՐՈՒԵԱՆ ՄԻԱԼ:

Երև	Տող	Փոխանո՞ւմ:	Կորդո՞ւմ:
26	20	Մանաւաղնեանք	Մանաւաղեանք.
73	18	Ասորաց	Ասորց.
81	21	նախարութեան	նախարարութեան.
98	9	պատիժը	հարուածը
99	1	Գրիգորիոն	Գրիգորիոսն.
—	15	Արտաշտայ	Արտաշատայ.
113	24	Տիրղանակերտ	Տիրղանակերտ.
141	2	երկ	երկրի.
157	13	աղատութիւնը	աղատութիւն.
159	4	վէճերի	ա. տելութեան.
170	1	Արեղրամանը	Արղերահմանը.
178	25	Բաղրատունին	Բաղրատունի.
206	9	որդի	որդի.

